

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний вищий навчальний заклад
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

Л. О. ПРИМОСТКА, В. Г. ШЕВАЛДІНА

**ЗАОЩАДЖЕННЯ
НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ:
ФОРМУВАННЯ
ТА ЗАЛУЧЕННЯ
В БАНКИ**

Монографія

УДК 336.722.142:336.711
ББК 65.262.51
П 76

Автори

Л. О. Примостка, В. Г. Шевалдіна

Рецензенти

О. В. Дзюблюк, д.е.н., проф.

(Тернопільський національний економічний університет)

О. Д. Вовчак, д.е.н., проф.

(Університет банківської справи Національного банку України)

А. М. Мороз, д.е.н., проф.

(ДВНЗ «Київський національний економічний
університет ім. Вадима Гетьмана»)

*Рекомендовано до друку Вченою радою КНЕУ
Протокол № 10 від 21.06.2012*

Примостка Л. О.

Заощадження населення України: формування та залучення
П 76 в банки : монографія [Електронний ресурс] / Л. О. Примостка,
В. Г. Шевалдіна. — К. : КНЕУ, 2014. — 234, [6] с.

ISBN 978–966–483–874–7

У монографії системно досліджено теоретичні положення і концептуальні засади формування заощаджень та практичні аспекти їх залучення в банківську систему. Виявлено та досліджено мотиви і фактори, що впливають на ощадну поведінку населення. Важливе місце в монографії займають питання виявлення взаємозв'язків доходів, витрат та заощаджень населення України. Здійснено оцінку ролі банків у процесі акумулювання грошових коштів, розроблено пропозиції щодо активізації залучення заощаджень населення до банківської системи. Особливу увагу приділено виявленню взаємозв'язку між загальними макроекономічними факторами та рівнем депозитів населення в банках, а також перспективам розвитку ринку банківських депозитних послуг в Україні.

Для наукових працівників, викладачів, аспірантів і студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, а також усіх, хто цікавиться проблемами формування заощаджень населення та їх подальшої трансформації в інвестиційні ресурси.

**УДК 336.722.142:336.711
ББК 65.262.51**

*Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ забороняється*

ISBN 978–966–483–874–7

© Л. О. Примостка, В. Г. Шевалдіна, 2014
© КНЕУ, 2014

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	5
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЗАОЩАДЖЕНЬ НАСЕЛЕННЯ	7
1.1. Еволюція теорій заощаджень населення	7
1.2. Сутність і класифікація заощаджень населення	22
1.3. Мотиви та фактори формування ощадної поведінки населення	27
Розділ 2. ВПЛИВ ДОХОДІВ І ВИТРАТ НА ФОРМУВАННЯ ЗАОЩАДЖЕНЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ	38
2.1. Аналітичне дослідження структури та динаміки до- ходів населення України	38
2.2. Вплив структури витрат на формування заощаджень населення	60
2.3. Макроекономічні передумови зростання доходів і заощаджень населення	74
Розділ 3. РОЗВИТОК РИНКУ БАНКІВСЬКИХ ДЕПОЗИТНИХ ПОСЛУГ	83
3.1. Роль банків в акумуляції грошових заощаджень на- селення та їх трансформації в банківські ресурси	83
3.2. Депозитні вклади населення у формуванні ресурс- ної бази банків України	97
3.3. Оцінка рівня концентрації депозитів населення на ринку банківських депозитних послуг	117
Розділ 4. АКТИВІЗАЦІЯ ЗАЛУЧЕННЯ ЗАОЩАДЖЕНЬ НАСЕЛЕННЯ В БАНКИ УКРАЇНИ	130
4.1. Дослідження впливу макроекономічних факторів на формування банківських депозитів населення	130
4.2. Стабільність банківської системи як необхідна умо- ва залучення заощаджень населення	145

4.3. Розвиток системи гарантування вкладів фізичних осіб в Україні	161
4.4. Мотиваційні механізми залучення заощаджень населення в банківську систему України	182
4.5. Удосконалення цінової та нецінової конкуренції банків на ринку депозитних послуг	192
<i>Висновки</i>	209
<i>Список використаних джерел</i>	214
<i>Додатки</i>	227

ВСТУП

Стабільний соціально-економічний розвиток України в умовах поглиблення світових процесів фінансової глобалізації потребує значних інвестиційних ресурсів. Одним з основних джерел їх формування виступають заощадження населення. В Україні немобілізовані кошти, що зосереджені на руках у населення, формують суттєвий резерв ресурсів для банківської системи, а отже, наявний значний нереалізований ощадно-інвестиційний потенціал фізичних осіб. Необхідною умовою трансформації заощаджень в інвестиції є процес їх акумулювання, обсяг вільних коштів кожного окремого домогосподарства незначний і не може стати серйозною інвестицією. Відтак перед банками постає надзвичайно актуальне завдання залучення заощаджень населення на банківські вклади з подальшою трансформацією в інвестиційні ресурси, а перед державою — зміцнення довіри до банків через удосконалення системи гарантування вкладів фізичних осіб.

Теоретичні концепції, присвячені проблематиці заощаджень населення, ускладнюються разом зі зміною умов функціонування економіки. Проблеми заощаджень усебічно досліджувались у працях зарубіжних науковців: Л. Вальраса, Ю. Вікселя, Дж. А. Гобсона, Дж. Дьюзенберрі, М. Кейнса, А. Маршалла, Дж. С. Міля, Ф. Модільяні, Ж. Сея, А. Сміта, Д. Рікардо, Дж. Р. Харрода, М. Фрідмана та ін. Дослідженню теоретичних засад удосконалення процесів залучення коштів населення на банківські вклади, методологічних питань формування організованих форм заощаджень присвятили свої праці вітчизняні науковці. Значний внесок у розвиток цих проблем зробили науковці М. Алексеєнко, З. Ватаманюк, А. Вожжов, М. Герасимчук, С. Глущенко, О. Дзюблюк, Б. Кваснюк, В. Корнеєв, В. Міщенко, А. Мороз, В. Огієнко, С. Панчишин, В. Рисін, М. Савлук, Т. Смовженко. Переважна більшість праць науковців орієнтована на дослідження загальних теоретичних засад процесу заощаджень. Водночас недостатньо дослідженими залишаються питання впливу макроекономічних

механізмів на формування передумов і стимулювання якісних зрушень в ощадній поведінці населення. Потребує дослідження питання впливу зміни доходів і витрат на динаміку функціонування банківської системи за кризових умов. Не визначені особливості та домінанти ощадної поведінки населення в нашій країні за різних економічних умов. Недостатньо вивчено проблеми оцінки ефективності різних форм заощаджень та їх ролі в забезпеченні економічного зростання, концептуальні питання розробки банками стратегії на ринку депозитів. Актуальність та недостатня опрацьованість цих питань зумовили вибір теми роботи, окреслили об'єкт і предмет дослідження, визначили його мету та завдання.

Метою дослідження є поглиблення теоретичних засад процесу формування заощаджень населення та їх трансформації в банківські ресурси й обґрунтування практичних рекомендацій щодо активізації процесів залучення грошових коштів фізичних осіб на банківські депозити.

Інформаційною базою дослідження є Закони України, Постанови Правління НБУ з питань регламентації залучення заощаджень фізичних осіб банками, наукові праці провідних вітчизняних і зарубіжних науковців, статистичні матеріали Державної служби статистики України, Національного банку України, Асоціації українських банків, Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, публічні фінансові звіти окремих банків, дані періодичних видань, електронні ресурси Internet.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЗАОЩАДЖЕНЬ НАСЕЛЕННЯ

1.1. Еволюція теорій заощаджень населення

У сучасних умовах фінансово-економічної нестабільності процес формування заощаджень набуває вирішального значення для визначення стимулів економічного зростання та впевненості населення в майбутньому.

Проблема заощаджень населення не є новою для економічної науки. Питанням розкриття сутності заощаджень населення присвячено численні праці як іноземних, так і вітчизняних науковців. Незважаючи на значний обсяг наукових праць, залишається ще багато теоретичних і практичних проблем, що вимагають ретельного дослідження.

В економічних концепціях докапіталістичного періоду дослідженню заощаджень майже не приділялося належної уваги, давалася лише морально-емоційна оцінка цього явища. Про несформованість наукового підходу до вивчення заощаджень у зазначений історичний період свідчить відсутність досліджень щодо сутності заощаджень, мотивів їх формування, ролі в суспільстві.

Найбільш широкого наукового обґрунтування проблема заощаджень починає набувати тільки в період зародження капіталізму. Саме в цей історичний період поняття «заощадження» формується як наукова категорія ринкової економіки. Одночасно з цим розпочинається й процес становлення базової теорії заощаджень.

Уперше заощадження як економічну категорію розглянув Адам Сміт у праці «Дослідження про природу і причини багатства народів», у якій розкриває місце, роль і значення заощаджень для економічного зростання. За теорією А. Сміта, заощадження є неспожитими частинами доходів різних класів суспільства: заробітної плати — робітників, ренти — землевласників і прибутку —

підприємців. Однак він наголошував, що провідну роль у цьому процесі відіграє ощадливість буржуазії [1, с. 60].

Загалом основою нагромадження капіталу (заощаджень) Сміт уважав ощадливість. У його уявленні заощадження є результатом економії коштів, оскільки створюються за рахунок скорочення витрат. Сміт стверджував, що «сама ощадливість, а не працьовитість є безпосередньою причиною зростання капіталу, оскільки хоча працьовитість і створює те, що накопичує ощадливість, проте капітал ніколи не міг би зростати, якби ощадливість не зберігала та не накопичувала» [2, с. 43].

Сміт заперечував твердження, що заощадження завжди обмежують платоспроможний попит. Він уважав, що вони, навпаки, створюють його, оскільки нагромадження вільних грошових коштів без їх використання є явищем винятковим. Дійсно, те, що заощаджується, інвестується й тому не споживається; звідси випливає, що заощадження, або «неспоживання», неодмінно дорівнюють інвестиціям [3, с. 50].

А. Сміту належить неологізм «людина економічна», що трактувався ним як особа, «що наділена егоїзмом і прагнуча до все більшого накопичення багатства» [4, с. 183].

Свій внесок у розвиток трактування поняття «заощадження» зробив Т. Мальтус. Під заощадженнями він розумів «прирошення доходу в капітал», тобто ставив знак рівності між заощадженнями та інвестиціями, проте наголошував, що занадто висока схильність до заощадження та інвестування обмежують можливості споживання. Мальтус установив різницю між заощадженням, яке формується в результаті підвищення доходу, та заощадженням, яке формується за рахунок зменшення витрат [5]. Якщо перше пов'язане з одночасним підвищенням і споживанням, і заощадження через зростання прибутку, то друге пов'язане зі зниженням споживання. Заощадження не можуть збільшуватися в умовах, коли дохід залишається низьким. Якщо рівень доходу в економіці не змінюється, то будь-яке заощадження означає зниження попиту на споживчі товари, натомість інвестування заощаджених коштів ще збільшує пропозицію таких товарів. Т. Мальтус дійшов висновку, що має існувати деяка оптимальна схильність до заощадження, яка забезпечує рівновагу між споживанням і нагромадженням капіталу.

Теорію стримування, що відіграла значну роль у науковому обґрунтуванні категорії «заощадження», обґрунтував Н. Сеніор у

працях «Основні начала політичної економії» та «Листи про фабричне законодавство». Це — теорія пропозиції заощаджень, яка не співвідносить ощадливість з попитом на інвестиції. Заощаджуючи, люди додають цінність своєму майну, а цього можна досягти лише стримуванням від споживання поточного доходу від своєї власності, а термін «стримування» означає жертву, що принесена в ім'я створення капіталу [3, с. 177]. Люди не відмовляться від використання купівельної спроможності, що є в них в розпорядженні, доки не впевняться, що в майбутньому споживатимуть більше, ніж тепер. Отримання відсотка в майбутньому є необхідною умовою такої відмови.

Велику увагу співвідношенню заощаджень, інвестицій та утворення скарбів приділяв Дж. Мілль, визначаючи заощадження як дохід, не спожитий особою, яка здійснює заощадження, а скарби — як дохід, не спожитий узагалі. Тому «заплановані заощадження» в сучасному понятті еквівалентні сумі класичних заощаджень і скарбів, оскільки надлишок «запланованих заощаджень» понад заплановані інвестиції на сьогодні має той самий ефект, що й збільшення тезаврації в класиків [1, с. 69; 3, с. 148].

Згідно з твердженням Дж. Мілля, «хоча капітал заощаджується і є результатом заощадження, проте він споживається. Слово «заощадження» зовсім не означає, що заощаджене не споживається, не означає воно навіть і того, що його споживання неодмінно відкладається на пізніше» [6, с. 168]. Тобто, якщо заощадження негайно споживається, то споживачем є не сам заощадник, а хтось інший.

Дж. Мілль розвинув ідею Н. Сеніора про заощадження як «утримання від споживання сьогодні задля вигоди у майбутньому» [6, с. 285], що залежить від двох чинників: величини фонду, з якого можна заощаджувати, та схильності до заощадження. Щоб люди відмовилися від негайного споживання й відклали заощадження, вони повинні бути впевнені в можливості споживати в майбутньому більше, ніж зараз, відповідно відсоткова ставка повинна перевищувати норму ефективного прагнення до накопичення [7, с. 46]. Схильність до заощадження залежить від загального рівня розвитку суспільства, його стабільності, невизначеності або передбачливості щодо майбутнього, рівня турботи про інших людей. Це зумовлює значні відмінності в прагненні до заощадження в різних країнах.

Дж. Гобсон у праці «Промислова система» продовжив дослідницьку традицію А. Сміта в розкритті категорії «заощадження». На його думку, заощадження спричиняє виробництво додаткової кількості різних видів капіталу. Заощаджений дохід витрачається на виробничі блага. Водночас Дж. Гобсон рішуче заперечував думку, що сума заощаджень може збільшуватися нескінченно. Тобто, хоча збільшення заощаджень вигідне кожному індивідові, зокрема, загалом існує певна межа обсягу корисних заощаджень, які може зробити суспільство. Ощадливість і нагромадження капіталу мають сенс лише доти, доки вони забезпечують потік споживчих товарів, які поглинаються наявною у суспільстві купівельною спроможністю. Ще 1889 р. Дж. Гобсон увів поняття «надмірні заощадження». Якщощо заощадження спричиняють тезаврацію грошей або невикористаних депозитів, то зростання заощаджень створює диспропорцію в економіці, призводячи до скорочення попиту на товари. Зауваження Дж. Гобсона про можливість невідповідності заощаджень та інвестицій через зростання тезаврації або наявності невикористаних депозитів є принципово важливим. По суті, проголошувалася відмова від попередніх уявлень про регулюючу функцію відсотка [8, с. 123].

Варті уваги погляди Дж. Робертсона, який по-своєму тлумачив розходження між заощадженнями та інвестиціями. Він припускав, що сьгоднішнє споживання залежить від учорашнього доходу, а завтрашнє — від сьгоднішнього. Споживання функціонально пов'язане з попереднім доходом, але існує деяке відставання витрат у часі. З цієї залежності Дж. Робертсон зробив висновок, що причиною зростання доходу є перевищення інвестування над заощадженням [8].

З погляду А. Маршала, мудра людина намагатиметься розподілити свій дохід між поточним і майбутнім споживанням так, щоб його гранична корисність залишалася однаковою [9, с. 186]. Люди здебільшого вважатимуть за можливе відмовитися від деякого задоволення сьгодні задля гарантованого отримання його в майбутньому. Він указує на зв'язок між готовністю відкласти споживання, яке залежить від здатності індивіда передбачати майбутнє й надійно його забезпечити, і зростанням багатства: «нагромадження багатства зазвичай є результатом його очікування» [9, с. 311].

А. Маршал указував на залежність зростання рівня заощаджень від різноманітних економічних і соціальних факторів, які

визначають схильність економічних агентів до збереження грошей, і чинники, від яких залежить величина заощаджень. До них належать, по-перше, культурно-історичні традиції й мотивації, по-друге, розмір ставки відсотка на заощадження [10, с. 111]. Маршал, як і Мілль, розглядав вплив відсоткової ставки на схильність людей до заощаджень і вважав, що кожне скорочення відсоткової ставки здатне спонукати багатьох людей зберігати менше, а не більше, ніж в іншому випадку.

Особливий внесок у розвиток теорій заощаджень зробив Дж. Кейнс. Його по праву вважають засновником теорії споживання та заощадження, а вихід у світ його книги «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» став однією з важливих подій в історії економічної теорії.

На думку Дж. Кейнса, заощадження — це, по суті, залишок доходу після того, як здійснено витрати на споживання, проте ця різниця з'являється тільки тоді, коли буде досягнуто певний рівень добробуту. Найбільший вплив на використання доходу здійснює прагнення до підтримки звичного рівня життя, а людина схильна зберігати саме різницю між її фактичними доходами та витратами для підтримання певного «життєвого стандарту». Прагнення до задоволення першочергових потреб населення є сильнішим, ніж прагнення до заощаджень — останнє стає більш сильним, коли буде досягнуто певний рівень добробуту. Здійснюючи вибір між сьогоднішнім і майбутнім, населення мусять визначити, якою мірою та частка доходу, яка не буде спожита в поточному періоді, вплине на рівень їхнього доходу в майбутньому, а останній — на рівень їхнього добробуту [11, с. 151].

Дж. Кейнс доходить висновків, що: по-перше, населення схильне зазвичай збільшувати своє споживання із зростанням доходу, але не такою ж мірою, якою зростає дохід; по-друге, зі зростанням доходу гранична (відносна) схильність до споживання зменшується, а до заощадження збільшується. При цьому частка фактичного споживання в доході виявляється більшою за граничну схильність до споживання. У системі вільного ринку люди завжди здійснюють заощадження, оскільки корисність майбутнього споживання більша, ніж теперішнього [12, с. 306].

Такий підхід Кейнс обґрунтував аргументами «здорового глузду». «Психологія суспільства така, що зі зростанням сукупного реального доходу збільшується й сукупне споживання, проте не такою мірою, якою зростає дохід» [13, с. 157]. У разі зростання

доходу, який спрямовується на споживання, усе більша його частина витрачається зазвичай на купівлю дорогих предметів тривалого користування та, отже, повинна деякий час накопичуватися. За визначеним порогом зростання його поточного доходу індивід віддаляється від положення найманого працівника, який витрачає більшу частину доходів на особисте споживання, і наближається до стану капіталіста, суспільна функція якого полягає в накопиченні капіталу [14, с. 30]. У разі зменшення доходів, навпаки, у прагненні збереження колишнього рівня життя людина скорочує частину, що зберігається, у структурі своїх доходів. Таким чином, Кейнс стверджував, що заощадження є функцією від доходу, тоді як у класичному аналізі заощадження є складною функцією від відсоткової ставки та рівня цін, виражених через інвестиційні можливості.

Дж. Кейнс уважав, що сукупне перевищення доходу над споживанням, тобто заощадження, не може відрізнятись від збільшення цінності капітального майна, тобто інвестицій. Подібне твердження справедливе й щодо співвідношення між чистим заощадженням та чистими інвестиціями, оскільки рішення споживати та рішення інвестувати спільно визначають розмір доходу [13, с. 118]. Теорія Кейнса ґрунтується на цілком новій ідеї, на противагу поглядам класичної теорії, згідно якої урівноваження заощаджень та інвестицій відбувається швидше завдяки коливанням рівня виробництва або доходу, ніж унаслідок зміни рівня відсотка [3, с. 607]. Щоб досягти економічної рівноваги за повної зайнятості, необхідно забезпечити певний рівень доходу (зарплати, ренти, відсотка, прибутку).

У класичній теорії вважається, що люди ніколи не тримають заощадження у формі готівкових коштів і не здійснюють інвестиції за рахунок останніх [3, с. 147]. Однак Дж. Кейнс увів категорію «перевага ліквідності» й підкреслив не тільки схильність до заощаджень, але й схильність до збереження заощаджень у формі готівки. Він стверджував, що зберігати частину заощаджень у ліквідній формі населення спонукають невпевненість щодо майбутньої норми відсотка, а також механізму перетворення боргових зобов'язань у готівкові кошти.

На думку Кейнса, нагромадження заощаджень зовсім не є безумовним благом. У разі зниження обсягу інвестицій збереження норми заощаджень на постійному рівні не дасть змогу компенсувати скорочення сукупного попиту, падіння виробництва та зрос-

тання безробіття. Відповідно висока норма заощаджень населення не є необхідною умовою для високої норми інвестування. Необхідні також державні інвестиції та виробництво, що дасть змогу збільшити загальний обсяг виробництва, доходи й зайнятість. Це правило відображене в мультиплікаторі, запропонованому Кейнсом, що «показує, наскільки повинна зрости зайнятість, щоб викликати таке збільшення доходу, яке може спонукати учасників господарського процесу відкласти необхідну суму додаткових заощаджень» [13, с. 182].

Економічне зростання та збільшення доходів, досягнувши певного порогового значення, пов'язаного із задоволенням першочергових потреб населення, послаблюють спонукальні мотиви до інвестування. Це пов'язане зі зниженням інфляції, рівня ризику, відсоткових ставок, що характерні для стабілізації економіки, і збільшенням пропозиції капіталу на фінансовому ринку. У процесі економічного зростання спочатку фінансуються найбільш вигідні проекти, а подальші інвестиції здійснюються в проекти з нижчою нормою прибутковості. Таку ситуацію можна було спостерігати в розвинутих країнах, у яких достатньою нормою прибутковості вважався рівень у 4—5 %. Водночас у разі збільшення доходу й зростання добробуту виявляється дія «основного психологічного закону» Кейнса, у якому встановлено функціональну залежність між «схильністю до споживання» та «схильністю до заощаджень» [15, с. 86].

Згідно з теорією Дж. Кейнса, заощадження й подальші інвестиції, які керовані лише ринковою системою, не можуть скоординувати рішення ощадників та інвесторів, що може призвести до скорочення попиту, зниження виробництва, підвищення безробіття і, як наслідок, — до економічного спаду [16, с. 458]. Для недопущення такої ситуації необхідне втручання держави у вигляді монетарної, податкової, бюджетної політики, спрямованої на стимулювання інвестицій, а також вкладення власних коштів державою у вигляді державних кредитів, субсидій, дотацій, допомоги.

Важливим досягненням кейнсіанської теорії є висновок про те, що процес заощадження значною мірою визначається нормами суспільної поведінки, тоді як процес інвестування — іншими чинниками: очікуваним доходом від капіталовкладень і ставкою процента [2, с. 167]. Таким чином, завдяки новим підходам було розширено межі аналізу заощаджень, уточнено економічну оцінку моделі поведінки населення, визначено мотиви заощаджень.

Теорія заощадження Р. Харрода передбачає, що людина оцінює обсяг свого ймовірного доходу та ймовірних потреб у майбутньому й виділяє в заощадженнях дві складові: заощадження, спрямовані на задоволення власних потреб упродовж життя, і заощадження, що передаються в спадок. Особисті заощадження спрямовуються на забезпечення майбутньої стабільності й нейтралізацію непередбачених життєвих обставин [17, с. 89].

Обсяг заощаджень, які людина здійснює для себе, визначається такими факторами, як очікування зростання доходу й потреб та ймовірної неспроможності заробляти на життя в похилому віці. У суспільстві, у якому чисельність населення й рівень науково-технологічного розвитку є незмінними, заощадження, метою яких є зростання доходу, зводяться до нуля. Кожне покоління заощаджуватиме для себе, проте старші за віком групи населення одночасно витрачатимуть однакову кількість коштів.

Якщо суспільство характеризується стабільністю й має тенденцію до розвитку, то помилково вважати, що в ньому не здійснюватимуться заощадження. Інакше кажучи, мотив до заощаджень, представлений у праці Р. Харрода, деякою мірою застосовується до заощаджень на користь нащадків, хоча, без сумніву, з тенденцією до спаду. Обсяг цих заощаджень імовірно має зменшуватися в кожному поколінні.

Дж. Робінсон виокремлює види заощаджень залежно від рівня доходів власників: «одержувачі низьких доходів всякий надлишок, що залишився від витрат на споживчі товари, тримають у готівці; одержувачі доходів середнього розміру — у цінних паперах з фіксованим процентним доходом; а одержувачі високих доходів вкладають свої заощадження в акції корпорацій» [18, с. 537].

У працях І. Фішера, М. Фрідмена, Ф. Модільяні та Дьюзенберрі теорії заощадження і споживання були розглянуті з погляду їх формування під впливом різних чинників мікро- і макроекономічного рівня.

І. Фішер розробив модель міжчасового вибору, тобто вибору між сучасними уявленнями населення та їхніми майбутніми сподіваннями [1, с. 33; 19, с. 222]. Фішер поділяє заощадження на заощадження поточного й майбутнього періоду. Розглядаючи процес формування заощаджень, Фішер зазначає його залежність не лише від поточного, а й від майбутнього доходу, на який впливають заощадження попереднього періоду. Важливими є також

можливості індивідуума робити запозичення та рівень відсоткової ставки, які, зі свого боку, безпосередньо впливають на рівень доходів кожного періоду. Учений звернув увагу на те, що в різні періоди життя людина може заміщувати певну частку споживання в поточному періоді на зростаюче споживання в майбутньому, тим самим змінюючи обсяги споживання і відповідно обсяги заощаджень.

Таке заміщення І. Фішер назвав граничною нормою заміщення споживання першого періоду в другому [20, с. 583]. На відміну від Дж. Кейнса І. Фішер стверджував, що споживання залежить не тільки від поточного доходу, а й від очікуваних доходів упродовж усього життя. Але для тих, хто хотів би, але не може отримати позики, обсяг споживання залежить від обсягу поточного доходу.

М. Фрідмен і Д. Брейді висунули теорію відносного доходу. Вона полягала в тому, що частка заощаджень, яка формується людиною, залежить не від рівня її абсолютного доходу, а від її позиції на соціальних сходинах і становища в конкретній соціальній групі, до якої вона належить [21, с. 246—266].

За теорією «перманентного доходу», розробленою М. Фрідменом, населення приймає рішення про споживання й заощадження на підставі очікуваного сукупного доходу за весь час свого життя [22]. На його думку, дохід, що отримується індивідуумом у кожний момент часу, складається з двох компонентів:

1) перманентний (постійний) — це регулярні доходи, які залежать від рівня добробуту людини, його освіти та інших чинників і зумовлені матеріальним і нематеріальним капіталом, що є в розпорядженні індивідуума;

2) транзитивний (тимчасовий) — це нерегулярні доходи, пов'язані, наприклад, з несподіваними змінами ринкової вартості активів, змінами цінних пропорцій та/або іншими непередбачуваними подіями.

М. Фрідман стверджує, що населення вважає за краще мати рівномірну траєкторію споживання впродовж усього життя й розподілити споживання між окремими періодами життя таким чином, щоб максимізувати сукупну корисність доходів [23, с. 101]. Постійний дохід розглядався ним як середньозважений, а тимчасовий — як відхилення від цього середнього значення. Специфіка полягає в тому, що заощадження розраховуються як різниця між рівнем перманентного доходу та обраним рівнем

споживання. Рівень транзитивного доходу визначає розмір заощаджень. Згідно з концепцією «перманентного доходу» М. Фрідмена, населення прагнути споживати всі перманентні доходи й зберігати транзитивні доходи. Подальші дослідження показали, що схильність до витрачання транзитивних доходів на споживання, а не на заощадження в населення є значною.

На відміну від М. Фрідмена А. Андо і Ф. Модільяні звернули увагу на те, що періоди низьких і високих доходів на протязі життя людини не випадкові. Їхня теорія життєвого циклу вивчає коливання в динаміці доходів і потреб, що відбуваються упродовж усього життєвого циклу людини та пов'язані з її дорослішанням, зміною розміру сім'ї, виходом на пенсію та ін. [24, с. 536]. Середній трудовий дохід упродовж життя не постійний: зазвичай він зростає до певного віку, а потім спадає, причому пік зростання доходу припадає десь за п'ятдесят років. Трудовий дохід у жодній віковій групі не дорівнює нулю, але після 65 років відбувається його різке падіння, зумовлене виходом на пенсію. Потреби також залежать від віку, що пов'язане зі змінами в складі сім'ї, якщо виходити з того, що споживач вирівнює споживання, що припадає на одного дорослого члена сім'ї. Оскільки рівень доходу коливається упродовж усього життя людини, то заощадження дають змогу перерозподіляти дохід з періодів, коли його рівень високий, на періоди, коли він низький. Згідно з висновками Ф. Модільяні, розмір заощаджень змінюється впродовж життя людини, й ці зміни можна прогнозувати. Таким чином, заощадження залежать від передбачуваної тривалості життя індивідуума, від тривалості його економічно активного життя, від рівня очікуваних майбутніх доходів, від ступеня вірогідності настання непередбачених подій і від наявності можливості страхування.

Крім того, теорія життєвого циклу дає можливість урахувати фактор спадку, що отримується, і спадкування як стимул для заощаджень [24, с. 534—535]. Перший пов'язаний з прагненням накопичити коштів свідомо більше, ніж потрібно для забезпеченої старості, оскільки невідомо, скільки доведеться прожити. Інший є бажанням залишити своїм нащадкам після себе спадок.

Досліджуючи коливання обсягів споживання та заощаджень, Ф. Модільяні дійшов висновку про те, що за зростання доходів заощадження збільшуються швидше, ніж споживання, а за зменшення рівня доходів заощадження зменшуються ще швидше, оскільки людям важко відмовитися від уже звичного для них рів-

ня споживання. «За аналіз поведінки людей, пов'язаної із заощадженнями» у 1985 році Ф. Модільяні було присуджено Нобелівську премію з економіки.

У ринковій економіці велике значення мають й економіко-психологічні дослідження заощаджень, початок яким поклав у 1940-х роках родоначальник економічної психології американський психолог Дж. Катона. Він звернув увагу на те, що люди на відміну від економістів по-іншому сприймають і підраховують заощадження, а також інакше приймають рішення щодо заощадження [25, с. 230—231]. Так, виплати з іпотеки часто асоціюються з орендною платою за житло, хоча в цьому разі відбувається приріст активів у матеріальній формі.

Виходячи з цих спостережень, Дж. Катона дійшов висновку, що заощадження, які є сумою грошей, не витрачених на споживання, насправді неоднорідні і складаються з трьох складових:

1) контрактні — заощадження, які домогосподарства змушені робити відповідно до раніше укладеної угоди;

2) дискреційні (або цільові) — заощадження, рішення щодо яких приймається добровільно в рамках поточного періоду: вкладення в банки, фінансові компанії, купівля цінних паперів, тобто вкладення в ліквідні активи, зокрема в нерухомість. Цей вид заощаджень передбачає цілеспрямоване утримання від поточного споживання;

3) залишкові (або неусвідомлені) — заощадження, що складаються з грошових коштів, які залишилися невитраченими в рамках поточного періоду, і ще не прийнято рішення, що з ними робити.

Дж. Катона досліджував вплив споживчих настроїв (оцінки та очікування) на витрати, заощадження й позики. У період спаду, коли доходи невисокі, люди схильні більше зберігати й менше витрачати [26, с. 986]. Це суперечить теорії абсолютного доходу, висунутій Кейнсом, і пояснюється тим, що в період спаду люди не впевнені в майбутньому й намагаються створити фінансовий буфер.

Підхід раціональних очікувань до аналізу заощаджень і споживання застосував Р. Холл [27]. Він стверджував, що будь-яка нова інформація, отримана домогосподарствами, впливає на їх сподівання і відповідно на обраний рівень споживання. Так, людина, яка отримала підвищення, збільшить свої поточні витрати в очікуванні зростання заробітної плати, а та, яка втратила роботу, скоротить їх. Оскільки нова інформація ніяк не пов'язана з уже

існуючою, то в разі її надходження поведінка споживача стає непередбачуваною. Непередбачуваними є й зміни рівня споживання та розподілу поточного доходу між споживанням і заощадженням. Як передумова моделювання поведінки людини передбачалося, що населення формує своє поточне споживання таким чином, щоб максимізувати очікувану міжчасову корисність відповідно до теорії життєвого циклу.

Інтерес представляє дослідження Д. Фріке, який доходить висновку, що «у той час як зростання кількості вкладників або власників грошових статків у прошарках суспільства з вищим рівнем доходів відповідає теорії Кейнса щодо функції заощаджень, їй прямо діаметрально протистоїть скорочення квоти заощаджень вкладників і зниження відносного грошового статку в прошарках з більш високими доходами» [28, с. 17—18]. І дійсно, досягнувши певного рівня добробуту, власники великих статків вилучають з відтворювального процесу значні обсяги грошових коштів і спрямовують їх на добродійність, придбання нематеріальних цінностей, предметів мистецтва.

Серед сучасних теорій вирізняється біхевіористська (поведінкова) економічна теорія, яка розглядає вплив психологічних феноменів на прийняття людьми економічних рішень. Підтримуючи основні традиції класиків і кейнсіанців щодо важливості психологічних факторів під час здійснення економічної діяльності, вони не погоджуються з тезою про раціональну поведінку індивідумів у кожній ситуації [29, с. 84—86]. Біхевіористська теорія заощадження ставить у центр розгляду саме заощадження, а не зводить їх до різниці між доходом і споживанням. Біхевіористи акцентують увагу на важливості таких факторів:

— самоконтроль, оскільки більшість людей має проблеми із самоконтролем; це унеможливує безпосереднє застосування теорії життєвого циклу — постійного доходу;

— складність проблеми оптимізації розподілу ресурсів упродовж життя; швидкі зміни розвитку економіки, системи соціального забезпечення, фінансових ринків, освіти роблять неможливим орієнтування нинішнього покоління на досвід попереднього, а певних правил, яких потрібно було б дотримуватися, не існує.

Слід зазначити, що в теорії заощаджень світовою економічною наукою досягнуто вже чимало, однак залишається низка питань, щодо яких існують розбіжності та невизначеності, які по-

требують подальшого дослідження. Аналіз різних підходів науковців до визначення сутності поняття «заощадження» показав, що в економічній літературі не склалось єдиної думки щодо визначення сутності заощаджень населення.

У найзагальнішому розумінні термін «заощадження» — це частина доходу, що не використовується на поточні споживчі потреби [30, с. 589; 31, с. 316; 32, с. 255].

А. Маршалл визначав заощадження як «перевищення доходу над необхідними витратами» [9]. Дж. М. Кейнс зазначав, що заощадження — це «перевищення доходу над споживчими видатками» [13, с. 182]. Особливістю цих визначень є розкриття сутності заощаджень за допомогою таких понять, як «доходи», «витрати», «споживчий видаток», тобто вказана методика формування заощаджень, а не сутність даної категорії.

У словнику сучасної економічної теорії Макміллана заощадження визначаються як дохід, що не використовується на придбання товарів і послуг у рамках поточного споживання, та накопчується, що останні створюються підприємствами (фірмами) та домогосподарствами [33, с. 443].

С. Фішер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензі визначають заощадження як частину наявного доходу, яка використовується домашніми господарствами з метою накопичення багатства [34, с. 440].

У Тлумачному економічному і фінансовому словнику визначено, що заощадження дорівнюють різниці між доходом і споживанням [35, с. 674]. Указане визначення акцентує увагу на поведінці суб'єкта, для якого заощадження — не обов'язково залишок, що утворився сам по собі, а може буде наслідком усвідомленого вибору на користь створення деякого резерву (у майновій формі або у вигляді готівки), придбання боргових зобов'язань.

Е. Аткинсон і Дж. Стіглиць, досліджуючи проблему заощаджень і рішень щодо них, які приймаються індивідуумами у часі, зазначають, що заощадженнями в ринковій економіці можна вважати «чисте придбання фінансових активів домашніми господарствами» [36, с. 97]. Зберігаючи грошові кошти у формі фінансових активів, населення, з одного боку, впливає на розвиток сфери фінансових послуг, систему фінансових інструментів, а з іншого, — отримує дохід. Ю. І. Кашин до фінансових активів населення відносить суми коштів населення на депозитах, у готівці, у цінних паперах, а також у вигляді внесків у страхові, пенсійні та інші фонди [37, с. 104].

Розмірковуючи над сутністю економічної категорії «заощадження», чимало російських економістів дотримується думки, що заощадження — це частина грошових доходів населення, яка використовується для задоволення потреб у майбутньому [38, с. 7; 39, с. 12; 40, с. 87].

Більшість українських економістів під заощадженнями розуміє ту частину доходу, що не споживається [11, с. 57; 41, с. 98]. Таке тлумачення наукової категорії є надто загальним, бо в ньому не простежуються склад суб'єктів заощаджень, мета їх створення та роль в економіці.

Серед вітчизняних економістів найбільш вдалим є визначення заощаджень, запропоноване М. Алексеєнком [42, с. 8], згідно з яким заощадження є частиною сукупних доходів суб'єктів економіки (населення, підприємств і держави), що не використана на споживання, сплату податків і неподаткових платежів і призначена для забезпечення потреб у майбутньому.

Т. О. Кізима зазначає, що заощадження — «це, передусім, складна і багатогранна економічна категорія, яка характеризує відносини, що виникають всередині домашнього господарства та між іншими економічними суб'єктами (підприємствами, інституціями фінансового ринку, державою) з приводу розподілу отриманих доходів та формування відповідних фондів грошових коштів, покликаних забезпечувати споживання або зростання доходів їхніх власників у майбутньому» [43, с. 201].

В Економічній енциклопедії дається визначення заощадженням як вкладам населення в ощадному банку з метою зберігання грошей та отримання доходів у формі відсотків [44, с. 582]. Таке трактування відображає формування заощаджень тільки у формі банківського вкладу.

Після розгляду наведених вище визначень доходимо висновку, що як вітчизняні, так і зарубіжні науковці досі не прийшли до згоди щодо визначення сутності економічного поняття «заощадження». Узагальнюючи згадані підходи, зазначимо, що сучасна економічна теорія дає кілька трактувань заощаджень:

— заощадження — це частина доходу, що не використана на поточні споживчі потреби в певний період часу; збільшення поточних витрат населення приводить до зменшення заощаджень і знижує його довгострокову фінансову стійкість; і навпаки, збільшення заощаджень зумовлює скорочення поточного споживання;

— заощадження — це частина доходу, що накопичується і призначена для задоволення потреб у майбутньому; в основі заощаджень є добровільне відкладання грошових коштів з метою задоволення потреб: забезпечення подальшого споживання або отримання додаткового доходу;

— заощадження — це витрати, пов'язані зі збільшенням особистого майна; кошти, призначені для накопичення, можуть бути вкладені в різні види фінансових і нефінансових активів.

Розглянувши різні погляди на це поняття, пропонуємо таке визначення: заощадження населення — це частина чистих сукупних доходів населення, яка формується за рахунок скорочення особистих витрат, спрямовується на нагромадження фінансових і нефінансових активів, є власністю економічного суб'єкта та призначена для підвищення його споживчого стандарту в майбутньому.

Поняття власного споживчого стандарту не слід ототожнювати зі споживчим кошиком. Якщо споживчий кошик — це типовий набір товарів і послуг, складений за мінімальними нормами й нормативами споживання людини або сім'ї за певний відлік часу, то власний споживчий стандарт неможливо формалізувати, оскільки це — орієнтовна величина, що характеризує фактичну поведінку споживача, комплекс оцінок і орієнтирів, за якими визначається рівень споживання, тобто гіпотетична сума витрачених з бюджету домогосподарств коштів на придбання на ринку товарів і послуг, які підлягають кількісному вимірюванню й грошовій оцінці. Власний споживчий стандарт визначається кожним індивідом самостійно, виходячи з рівня можливостей, преференцій і потреб в той чи інший період.

Далі зазначимо, що еволюція заощаджень населення відбувалася за різними напрямками. Проте єдиної відповіді на питання, що визначає заощадження населення й спонукає до вибору певного виду активів, не існує. Упродовж тривалого часу відбувалось удосконалення категоріально-понятійного апарату (понять доходу, споживання, заощадження). З'явилися альтернативні класичним моделям теорії заощаджень населення. Рішення про заощадження мають відчутне психологічне забарвлення. Уважається, що процес заощадження відбувається під впливом, насамперед, мотивів психологічного характеру. При цьому наголошується споживче призначення заощаджень, оскільки вони створюються з метою створення матеріального добробуту в майбутньому, забезпечення нащадків.

1.2. Сутність і класифікація заощаджень населення

Для з'ясування сутності заощаджень та ощадної поведінки населення розглянемо угруповання заощаджень за різними ознаками (рис. 1.1).

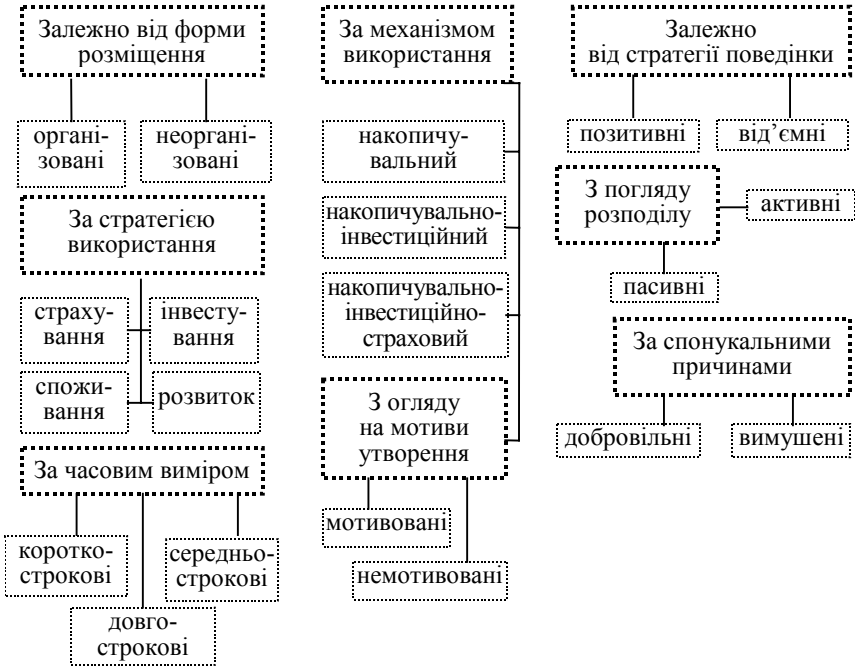

Рис. 1.1. Класифікація форм заощаджень

Вивільнюючи грошові кошти для нагромадження, населення шукає найбільш вигідні форми їх збереження й приросту. За формою розміщення тимчасово вільних грошових коштів заощадження населення поділяються на організовані та неорганізовані [42, с. 18; 45, с. 69]. Пропонуємо з метою вдосконалення класифікацій формування заощаджень систематизувати форми розміщення заощаджень (рис. 1.2). Організовані заощадження — це заощадження населення, які вкладаються в інструменти фінансових інститутів, що функціонують на різних сегментах фінансово-

го ринку. В економічній літературі виокремлюють три типи фінансових інститутів: кредитні (банки) — прямі посередники; контрактно-страхові (пенсійні фонди та страхові компанії) — умовні посередники, оскільки виплати результату інвестування зумовлені страховим випадком; колективні або інвестиційні (пайові фонди, інвестиційні компанії) — як прямі, так і умовні [46, с. 109]. Кожен з цих типів фінансових інститутів має свої форми залучення коштів населення: банківські депозити, пенсійні контракти, страхові поліси, сертифікати інвестиційних фондів та ін. Для населення будь-яка організована форма заощаджень буде інвестицією, оскільки від розміщення заощаджень у фінансових інститутах населення отримує прибуток у вигляді відсотків і дивідендів. Проте організованим заощадженням властивий комерційний ризик, а чимало людей не схильні ризикувати своїми заощадженнями, що і є причиною вкладень заощаджень в інші форми.

Заощадження, які формуються населенням самостійно, без участі фінансових інститутів, утворюються в неорганізованій формі — готівка в національній та іноземних валютах та/або матеріальній (натуральній) формі (рис. 1.2). Загалом для економіки готівкові заощадження населення неефективні тим, що їх неорганізована форма не сприяє розвитку економіки та ускладнює грошовий обіг. Частина неорганізованих заощаджень може набувати матеріальної (натуральної) форми через вкладення їх у нерухомість, дорогоцінні метали, коштовності, твори мистецтва та ін. Використання грошової форми заощаджень доцільне тоді, коли гроші не змінюють власної номінальної вартості. За умов інфляції формування окремими суб'єктами економіки заощаджень проблематичне, тому акумулювати вартість можна в матеріальній (натуральній) формі. Неорганізовані заощадження можуть бути джерелом для організованих заощаджень, якщо населення прийме рішення про переведення частини неорганізованих заощаджень в організовану форму [47, с. 29].

Між різними формами розміщення заощаджень існує взаємозв'язок і взаємозалежність. Вони можуть переходити з одного виду та мати ті чи інші обсяги залежно від впливу доволі різноманітного набору зовнішніх і внутрішніх факторів та уподобань населення [10, с. 104]. Так, імовірність інфляційного знецінення заощаджень зумовлює формування їх у натуральній формі або нагромадження в іноземній валюті. Тому, якщо в звичайних умо-

вах купівля коштовностей, виробів із золота й срібла належить до споживання, то за постійного зростання цін таке споживання стає спробою зберегти реальну цінність доходу.

Рис. 1.2. Організовані та неорганізовані форми розміщення заощаджень населення

Вибір організованої або неорганізованої форми зберігання тимчасово вільних грошових коштів населення зумовлений низкою причин: ступенем довіри до кредитно-фінансових установ, прибутковістю різних інструментів фінансового ринку, можливістю оперативного вилучення заощаджень або переведення з однієї форми в іншу. Відсутність розвинутої інфраструктури фінансового ринку, його законодавча неврегульованість спричинюють неможливість формування заощаджень у формі фінансових інструментів. Згідно зі статистичними даними найбільш бідні домо-

господарства формують заощадження лише в неорганізованій формі [47, с. 29].

Залежно від суспільних цілей накопичення розрізняють заощадження у виробничій сфері та в сфері особистого споживання.

За механізмом використання розрізняють [48, с. 70]:

— заощадження, що використовують накопичувальний механізм: іноземна валюта; дорогоцінні метали та камені; нерухомість; антикваріат. Такі заощадження мають низький ризик нецільової розтрати (крім готівкової валюти) і дохідність, яка постійно змінюється. Низька й негативна дохідність можуть мати місце в разі довгострокового використання цих форм заощаджень, оскільки ціни на нерухомість і дорогоцінні метали формуються ринком і залежать від його кон'юнктури;

— заощадження, що використовують накопичувально-інвестиційний механізм: депозити в банках. Такі заощадження мають високий ризик нецільової розтрати, оскільки банки зацікавлені не в заощадженнях, а в кредитуванні своїх клієнтів, і постійну, незалежну від потреби у витрачанні заощаджень, низьку прибутковість. Тому в економічно розвинутих країнах населення зазвичай використовує цей фінансовий інструмент не для заощаджень, а для короткострокового накопичення грошей;

— заощадження, що використовують накопичувально-інвестиційно-страховий механізм: поліси страхування життя та пенсій, які виключають нецільову розтрату грошей, що зберігаються, і високу дохідність. Негативна дохідність буває тоді, коли заощадження використовуються не за призначенням.

За стратегією поведінки домашніх господарств розрізняють заощадження:

— додатні (позитивні). Населення збільшує свої активи або скорочує заборгованість. До таких заощаджень належать вклади в банки, купівля цінних паперів і страхових полісів, зберігання коштів у вигляді готівки, купівля дорогоцінних металів, антикваріату, квартир та інших матеріальних об'єктів;

— від'ємні (негативні). Якщо витрати на споживання впродовж певного періоду більші, ніж отриманий дохід за цей період, то виникають негативні заощадження, які покриваються за рахунок заощаджень минулих періодів і позик. В економічній літературі наголошується, що негативні заощадження — це чисте зростання заборгованості за споживчим кредитом, запозичення грошей у борг, сплата страховки, виплати з іпотеки тощо. Ще Кейнс

підкреслював, що прагнення до стабільності поточного споживання в разі зменшення доходів змушує скоротити заощадження та навіть стати боржником [49, с. 139].

З погляду розподілу заощаджень домогосподарств виокремлюють [15, с. 86]:

- інвестиційний портфель (активних) заощаджень;
- портфель неінвестиційних (пасивних) заощаджень.

Обсяг заощаджень населення залежить як від рівня отриманого доходу, так і від очікування або стабільності в економічному й політичному розвитку країни, або різноманітних негативних змін. Залежно від сформованого рівня добробуту населення змінюється й структура заощаджень — з підвищенням життєвого рівня зростають активні заощадження. Періоди криз, навпаки, пов'язуються із заощадженнями у формі валюти, коштовностей, антикваріату, нерухомості. Вибір власниками коштів форми заощаджень визначається з урахуванням низки критеріїв, зокрема: ліквідність, очікуваний дохід, ступінь невизначеності та ризику, розмір заощаджень [50, с. 355].

Відповідно до стратегії використання грошових коштів заощадження поділяються на [48, с. 71]:

- 1) страхування (гроші «про запас», на лікування);
- 2) інвестування (депозит в установі банку, купівля акцій);
- 3) споживання (купівля дорогих речей, нерухомості, відпочинок);
- 4) розвиток (освіта, перекваліфікація, відкриття власної справи).

Населення може використовувати змішані стратегії використання грошових коштів, які можуть змінюватися зі зміною мотиву заощадження.

За спонукальними причинами заощадження населення поділяються на добровільні, коли суб'єкти економіки свідомо та добровільно відмовляються від поточного споживання з метою забезпечення потреб у майбутньому, і вимушені [42, с. 17]. Якщо суб'єкт економіки через певні обставини змушений відмовитися від поточного споживання, то такі заощадження вимушені. Вимушені заощадження пов'язані з порушенням відтворювальних процесів в економіці країни. Вони мають місце в умовах розбалансування попиту та пропозиції, а також інфляції.

У часовому вимірі заощадження поділяють на коротко-, середньо- та довгострокові [51, с. 244]. Короткострокові заощадження утворюються переважно готівкою. Середньострокові набирають

форму вкладів у високоліквідні товарно-матеріальні цінності або у валюту. Довгострокові заощадження розміщуються у власність, капітал, інвестиції та облигації.

Необхідність заощаджень впливає із системи мотивів їх утворення. З огляду на мотиви утворення заощадження поділяють на мотивовані та немотивовані [52, с. 9]. Якщо виходити з того, що мотив — це підстава для певних дій і вчинків людини, то це — явище суб'єктивного та психологічного порядку. Мотивованими заощадженнями є нагромадження грошей з метою: придбання товарів і послуг, оплата яких потребує великої суми грошей; забезпечення непередбачуваних витрат; покриття витрат, пов'язаних з дотриманням звичаїв і традицій; отримання додаткових доходів.

Заощадження населення можуть бути й немотивованими, але це не означає, що немає причин для їх утворення. Ними, зокрема, можуть бути невідповідність між платоспроможним попитом населення на товари та послуги, з одного боку, та обсягами їх виробництва, з іншого; швидке зростання доходів, коли можливості для розширення споживання ще не привели до виникнення нових потреб; прагнення окремих громадян до нагромадження заради нагромадження; отримання окремими групами населення доходів від «тіньового бізнесу».

Оскільки на формування заощаджень значний вплив мають саме мотиви, якими керуються фізичні особи, обмежуючи свої споживчі витрати, розглянемо їх більш докладно.

1.3. Мотиви та фактори формування ощадної поведінки населення

У світовій літературі найчастіше використовують докладну класифікацію мотивів заощадження, запропоновану Дж. Кейнсом. Особливість висунутого ним підходу полягає в урахуванні психологічних, суб'єктивних особливостей людського характеру, що визначають основні закономірності ощадного процесу. Мотиви носять індивідуалістичний і водночас загальний характер, тобто властиві кожному економічному індивідууму [49, с. 134]. Кейнс виокремив, передусім, мотиви невитрачання коштів, тобто

утримання від споживання. Вони цілком традиційні й раціональні з погляду окремої людини. До них належать такі [53, с. 550]:

- утворення резерву на випадок непередбачуваних обставин;
- забезпечення заощаджень на старість, освіту, утримання непрацевдатних осіб;
- забезпечення доходу у вигляді відсотка;
- можливість поступово збільшувати майбутні видатки;
- отримання фінансової незалежності та можливість приймати самостійні рішення;
- забезпечення можливості для спекулятивних і комерційних операцій;
- залишення статку спадкоємцям;
- задовольнити відчуття скупості (жадібності), реалізація упередження проти самого акту витрачання грошей.

Дж. Кейнс дає цим мотивам короткі, але влучні назви: обережність, завбачливість, розважливність, прагнення до кращого, незалежність, підприємливість, гордість, скупість. Він називає й мотиви витрачання коштів: бажання користуватися життям, недалноглядність, щедрість, неощадливість, марнославство та марнотратство [49, с. 135]. Зважаючи на те, що на сьогодні цей перелік мотивів заощаджень Дж. Кейнса доповнений лише одним пунктом — нагромадження коштів для придбання товарів тривалого користування, його можна вважати вичерпним [51, с. 182].

Пояснюючи феномен переваг ліквідності, Кейнс сформулював чотири мотиви, яким віддає перевагу індивідуум, а саме: ліквідний, трансакційний, спекулятивний і страхувальний (завбачливість) [54, с. 239; 55, с. 103].

Перелічені вище мотиви виділяють в окремі класифікації і відносять їх до конкретних груп. Так, існують такі загальноприйняті мотиви формування заощаджень [56, с. 36; 54, с. 237], пов'язані із:

— споживанням (забезпечення старості, купівля товарів тривалого користування, утримання родини, накопичення на відпочинок, навчання та ін.);

— отриманням доходу від інвестицій або накопиченням для подальшого використання як первісного капіталу в розширенні та/або створенні бізнесу;

— вимушеним заощадженням (невпевненість у майбутньому забезпеченні, пов'язана з нестабільною ситуацією на ринку праці, та інші форс-мажорні обставини);

— психологією та менталітетом окремого індивідуума (очікування на майбутнє споживання якісніших благ у зв'язку з незадоволеним поточним попитом, очікування на довготермінову подальшу забезпеченість, зберігання на «чорний день», заощадження для майбутніх поколінь тощо).

Формування заощаджень є результатом складного процесу психологічної та соціально-економічної поведінки людини. Мотиви формування заощаджень визначаються індивідуальними особливостями, що притаманні окремо взятому економічному суб'єкту й формуються від впливом задоволення його внутрішніх потреб. Проте є певні об'єктивні умови, які не залежать від потреб індивідуума, але безпосередньо впливають на обсяги формування заощаджень.

Пропонуємо розглянути мотиви формування заощаджень за такою класифікацією: фінансово-економічні; соціальні; психологічні.

В основу фінансово-економічної мотивації покладено стимул у вигляді прибутку або певної корисності в майбутньому. Формуючи заощадження, населення обмірковує ймовірні наслідки, оцінюючи корисність майбутньої вигоди, її необхідність і витрати, пов'язані з отриманням прибутку.

Економічними мотивами формування заощаджень є:

- 1) використання заощаджень як джерела додаткового доходу;
- 2) бажання мати запас грошових коштів для використання їх за необхідності.

Перший мотив передбачає задоволення інвестиційних потреб з метою капіталізації доходів і реалізується через вкладання вільних грошових коштів у власну справу, у цінні папери, на строковий депозит у банк під вигідний відсоток тощо. Цілі, що становлять підґрунтя другого мотиву, передбачають задоволення соціальних потреб у майбутньому. Це — заощадження, що: орієнтовані на поточні потреби; формуються на випадок непередбачених подій (втрата місця роботи, зміна місця проживання, похорон); створюються для придбання товарів тривалого використання, купівлі, будівництва або ремонту житла, автомобіля; пов'язані з майбутніми потребами на оздоровлення, лікування, відпочинок, допомогу дітям тощо.

Соціальні мотиви формування заощаджень визначаються належністю населення до певних соціальних груп, що існують у суспільстві, і відрізняються рівнем доходів і способом життя, до-

триманням норм суспільного життя, культурними стереотипами, рівнем довіри до органів влади тощо. Прикладом того, як соціальні мотиви домінують у спонукальних мотивах формування заощаджень, може слугувати культивування традицій «заощадження» в західних областях України аж до 40-х років минулого століття. Уважалось обов'язковою нормою мати грошові заощадження в банку. Це віталось і владою, і суспільством. Адже банківські заощадження населення сприяли економічному зростанню держави та добробуту населення [57, с. 137]. Ще одним підтвердженням дії соціальних мотивів формування заощаджень є ситуація в банківському секторі України в листопаді—грудні 2004 року, коли політична криза, підірвавши довіру населення до колишньої влади, стала потужним каталізатором паніки серед українських громадян, що негативно позначилося на рівні заощаджень населення.

Формуючи заощадження, населення прагне відповідати нормам свого кола та використовувати грошові кошти відповідно до свого соціального статусу. У соціальних групах, які відрізняються за способом життя, рівнем доходів і системою цінностей, формуються різні пропорції використання коштів.

Психологічні мотиви формуються під дією емоційного стану індивідуума або моделі фінансової поведінки суспільства (етносу). Деякі суб'єкти зберігають грошові кошти «на чорний день», «про всяк випадок», «бути не гіршими за інших» тощо. Модель фінансової поведінки суспільства значною мірою залежить від ментальності населення, яка формує стиль життя, традиції, звички. До історично сформованих рис української ментальності належить і заощадливість [58, с. 222]. Психологічні мотиви являють собою дуже складну систему мобілізації внутрішніх причин, спрямованих на досягнення чи не єдиної мети — накопичення грошей. Наведені мотиви заощаджень певним чином взаємопов'язані та доповнюють один одного.

На формування заощаджень населення впливають не тільки мотиви, що спонукають окремих фізичних осіб відмовитися від поточного споживання деякої частини свого поточного доходу на майбутнє, а й фактори, що зумовлюють цей процес. Різні аспекти зазначеного питання досліджувалися зарубіжними та українськими науковцями. Для подальшого розуміння формування заощаджень населення важливим є визначення факторів, що впливають на цей процес.

Фактори, що сприяють формуванню заощаджень населення, численні, тому зупинимося на найбільш важливих. За результатами систематизації виокремлено три групи факторів: 1) загальні; 2) індивідуальні; 3) специфічні (рис. 1.3). Загальні фактори, до яких належать макроекономічні, фінансові та політичні, впливають на зовнішнє середовище, яке визначає однакові умови та можливості економічних суб'єктів щодо формування заощаджень. Макроекономічні фактори зумовлені рівнем розвитку економіки в країні, фінансові відображають систему оподаткування населення, політичні — політичну стабільність, наявність воєнних конфліктів.

Рис. 1.3. Фактори формування заощаджень населення

Більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників вважає основним визначником особистих заощаджень дохід, що використову-

ється [59, с. 333; 60, с. 46; 61, с. 76]. У разі, коли доходи перевищують поточні споживчі потреби або саме споживання обмежується з метою нагромадження частини доходу, різниця між спожитою частиною доходу та всім доходом нагромаджується як заощадження. Формування заощаджень ймовірно в тій мірі, у якій дохід доволі високий, щоб покривати витрати на споживання. У разі зменшення доходу для підтримання традиційного рівня життя кошти вилучаються із заощаджень і спрямовуються на споживання.

Зміни в оподаткуванні впливають як на споживання, так і на заощадження. Зменшення податків приводить до збільшення доходів, які є в розпорядженні населення. Це може розширити споживчий попит і стимулювати економічне зростання. Нині економісти вважають, що тимчасові зміни в податках мало впливають на обсяг споживання. Для відчутного впливу змін податків на споживання вони мають бути тривалими.

На заощадження домашніх господарств може впливати не тільки рівень податків, а й структура системи оподаткування, зокрема, співвідношення прямих і непрямих податків [29, с. 32; 51, с. 183]. На відміну від прямих податків непрямі податки не справляють помітний негативний вплив на заощадження, оскільки не змінюють відносної ціни поточного й майбутнього споживання.

Інфляція та знецінення національної грошової одиниці негативно позначаються на схильності населення до формування заощаджень. В умовах інфляції (підвищення рівня цін) населення якомога швидше позбавляється від грошей, збільшуючи споживання й скорочуючи заощадження.

Вплив відсоткової ставки на розподіл доходу домогосподарства між споживанням та заощадженням визначається взаємодією ефектів заміщення, доходу й людського капіталу. Оскільки дія цих ефектів значною мірою взаємно нейтралізується, остаточний результат залежить від уподобань конкретного індивідуума. Більшість науковців погоджується з відсутністю систематичного, прогнозованого впливу відсоткової ставки на обсяги заощаджень і споживання [29, с. 34; 51, с. 184; 62, с. 34].

Загальні фактори формують раціональну осядну поведінку населення щодо майбутніх сподівань стосовно сучасних уявлень про зовнішнє середовище. Індивідуальні фактори, до яких належать соціальні та психологічні, визначаються особистісними уявленнями, очікуваннями та знаннями кожного окремого інди-

відуума щодо сфери заощаджень. Дія цих факторів формує ірраціональну ошадну поведінку, оскільки рішення про заощадження приймаються з урахуванням індивідуального сприйняття щодо фінансових важелів та організаційних форм заощаджень.

Довіра до національної грошової одиниці (гривні) формується на підставі макроекономічної політики, яку розробляють уряд та Національний банк України. Якщо рівень довіри високий, гальмуються процеси доларизації заощаджень, зростають попит на гроші та пропозиція грошей і капіталів на фінансовому ринку, розширюється ресурсна база банків [63, с. 8].

Довіра населення до банківської системи країни формується через, по-перше, ефективну діяльність самих банків з населенням, по-друге, посилення нагляду, контролю та аудиту за діяльністю банків з боку наглядових органів, по-третє, стабілізацію політичної ситуації в країні.

Окремо необхідно сказати про розвиток системи гарантування вкладів населення як результат загальнодержавних програм розвитку фінансової системи країни. Система гарантування вкладів, захищаючи населення від можливих втрат унаслідок змін у фінансовому макросередовищі, втрат ними своїх депозитів у разі ліквідації банків, має забезпечити повноцінне збереження й повернення вкладів. Гарантії держави підвищують довіру населення до банківської системи, приводять до збільшення обсягів заощаджень і сприятимуть стабільності депозитних вкладень.

Значною мірою потенційні можливості створення заощаджень залежать і від освіти, фаху та зайнятості людей працездатного віку. Вищий рівень освіти має забезпечувати більш кваліфіковану працю за фахом і як результат — вищі доходи. Крім цього, освіченіші люди краще розуміють необхідність і цінність заощаджень. Характер зайнятості теж впливає на ошадний процес. Ті особи, які працюють сезонно, мають можливість заощаджувати періодично, а стала зайнятість дає змогу поповнювати свої заощадження регулярно [60, с. 48].

До основних соціальних детермінантів заощаджень належать соціальна стабільність у суспільстві, соціальна структура населення (наприклад, обсяги особистих заощаджень збільшуються зі зростанням частки осіб, які мають вищу освіту) та ін. Важливими соціальними факторами заощаджень домашніх господарств є також рівень фінансової культури суспільства й ступінь поінфор-

мованості населення про діяльність кредитно-фінансових інститутів та їх послуги.

Психологічні фактори зумовлені наявністю традицій, звичаїв, досвіду й знань щодо сфери заощаджень. Загальновідомо, що національні особливості, релігія, традиції та звичаї зумовлюють відмінності економічної поведінки людей: населення по-різному сприймає ризики, по-різному зорієнтоване на отримання прибутку й відповідно обирає ті чи інші ощадні інструменти. Водночас більшість громадян ще пам'ятає часи, коли їхні заощадження були знецінені в зв'язку з крахом грошово-кредитної системи СРСР. Викликана цим недовіра населення до держави, комерційних банків та інших фінансово-кредитних установ перешкоджає сьгодні трансформації заощаджень українців у інвестиційні ресурси.

Група специфічних факторів, зокрема територіальні та демографічні, визначає відмінності в потребах і можливостях населення щодо формування заощаджень. Дія цієї групи чинників перебуває під впливом раціональної та ірраціональної ощадної поведінки індивідуума.

Такі демографічні чинники, як чисельність населення, його вікова структура, розмір і склад сім'ї, сектор зайнятості членів домашнього господарства тощо, позначаються на рішенні щодо заощаджень.

Молоді люди зазвичай зберігають відносно мало, часто використовують позики. Люди в зрілому віці заощаджують, передбачуючи більш низькі доходи після виходу на пенсію. Отже, рівень заощаджень залежить від вікової структури населення, а також від таких економічних характеристик, як середній вік виходу на пенсію, рівень розвитку системи соціального забезпечення та можливість майбутнього пенсійного забезпечення.

Ще одним цікавим демографічним фактором особистих заощаджень є збільшення в суспільстві частки осіб з вищою освітою та співвідношення платних і безоплатних (бюджетних) освітніх послуг [64, с. 35]. Розвиток технологій змушує працівників неодноразово впродовж життя здобувати нові професійні навички та підвищувати свою кваліфікацію, що створює додаткову потребу в заощадженнях для здобуття освіти. У зв'язку з цим співвідношення платних і безоплатних освітніх послуг істотно впливає на обсяги заощаджень населення: чим вища оплата за освіту, тим більш гострою буде необхідність заощаджень, що спрямовуються на здобуття платної освіти.

Регіони країни суттєво відрізняються один від одного за економічним розвитком, рівнем розвитку виробництва та інфраструктури, насиченістю споживчих ринків тощо. Це закономірно породжує відмінності потреб і можливостей створення заощаджень населенням різних регіонів. Відмінності економічного розвитку регіонів та оплати праці спонукають людей до пошуків доходів, сприяючи тим самим міграції з місцевостей, де заробітки низькі, до районів із суттєво вищим рівнем оплати праці. Деякі економісти зазначають, що міські домогосподарства більш активні в процесі створення заощаджень і тому мають більшу їх частку в структурі доходів, ніж домогосподарства в сільській місцевості [65, с. 24—25].

Проведений аналіз факторів, які зумовлюють процес формування заощаджень, показав, що результат дії багатьох факторів дуже складно спрогнозувати з точністю, причому не лише щодо кількісних оцінок, а й щодо напряму впливу. Однак дія сукупності мотивів і факторів безпосередньо впливає на формування ощадної поведінки населення.

О. К. Гаршина вважає, що «ощадна поведінка домогосподарств являє собою сукупність їх дій із акумуляції частини поточного доходу з метою його ефективнішого використання у майбутньому» [66, с. 183]. Я. М. Роціна у своїх дослідженнях стверджує, що «під ощадною поведінкою розуміють: 1) відкладання домогосподарствами частини поточних грошових доходів для майбутнього споживання; 2) накопичення ліквідних активів у різних формах» [67]. Пропонуємо під ощадною поведінкою населення розуміти свідомо спрямований вибір між споживанням і заощадженням, а також між різними формами заощаджень (організованими чи неорганізованими) для досягнення цілей і мотивів заощаджень.

Вибір домогосподарством ощадної поведінки як загальної стратегії економічної поведінки визначає й вибір відповідних стратегій щодо формування заощаджень. Згідно з поглядами Д. О. Стребкова, стратегія домогосподарства стосовно заощаджень складається з трьох основних компонентів [68, с. 98]:

- рішення щодо заощадження та визначення його норми;
- вибір інвестиційного інструменту на основі двох його параметрів — ризику та дохідності;
- визначення терміну вкладання грошових коштів.

Комбінація цих трьох рішень формує поточну ощадну стратегію домогосподарства.

Розглядаючи ощадну поведінку населення України, необхідно враховувати диференціацію моделей поведінки, виходячи з відмінностей між трьома соціальними групами [58, с. 73]. Населення країни є неоднорідним за можливостями реалізації платоспроможного попиту на ринку товарів і послуг, заощаджень та інвестування економіки:

— «нові бідні» — найчисленніша група, фінансову поведінку якої можна визначити як стратегію виживання;

— «середній клас» — його майнові характеристики здебільшого вичерпуються квартирою, дачею, машиною, лише невелика частка цієї верстви має якийсь виробничий і фінансовий капітал;

— «нові багаті» — вузьке коло, що володіє переважною часткою фінансових ресурсів населення. Моделі фінансової поведінки цієї верстви зазвичай не пов'язані з інтересами економічного розвитку всього суспільства й не відповідають їм.

Сучасна економічна теорія намагається розглядати поведінку людини з суто наукових позицій. Однак поведінка людини не підлягає емпіричному дослідженню, бо є цілеспрямованою дією. Людина у своїх бажаннях прагне не до конкретних благ, а до певного стану свого життя, головним чином до його поліпшення.

З погляду раціональності прийняття економічних рішень доцільно розглянути такі моделі економічної поведінки домогосподарств [69, с. 21]:

— раціональна: загальноприйнята економічна поведінка, орієнтована на усталені стереотипи, звички, звичаї (тобто підтримувані колективами людей, соціальними групами правила прийняття економічних рішень), орієнтація на «середню» думку;

— ірраціональна: незвичайна економічна поведінка, що виходить за межі усталеного інституційного поля.

Раціональність поведінки окремої людини обмежена тим, що вона схильна до буденного мислення, елементами якого є стереотипи, традиції, неможливість передбачити майбутнє. Очікування окремої людини можуть бути тільки короткостроковими й відповідати усталеним віками традиціям заощадження. Окремий індивідуум у стратегії заощаджень спирається тільки на себе, а в рішеннях щодо інвестицій він мусить передбачати майбутнє розвитку всього суспільства — і це йому не до снаги. Навіть у за-

ощадженнях індивідуум керується стереотипами, закріпленими в суспільній думці (схильність до ліквідності), а у припущеннях про майбутнє він покладається тільки на суспільну думку, чутки, настрої. Загалом Кейнс вважав, що індивідуальні рішення та припущення про майбутнє значною мірою не залежать від розуму людини, а формуються «як результат масової психології не-свідомих індивідуумів, схильних до різких змін під впливом раптових коливань у думках...» [49, с. 218]

Цікавим є дослідження типологічного аналізу на підставі відомостей про наявність або відсутність заощаджень і боргів щодо визначення відмінностей між групами ошадників і неощадників [70, с. 191]. Ошадники відрізняються від неощадників за низкою психологічних характеристик, таких як схильність брати відповідальність на себе, обговорювати з близькими грошові питання, проводити жорстку політику в управлінні власними коштами. Це підтверджує гіпотезу П. Ланта і С. Лівінгстоуна про залежність ошадної поведінки від здатності планувати сімейний бюджет і суворо йти за розробленим планом.

Поєднання мотивів і факторів визначає моделі трансформації заощаджень в інвестиції. Моделей механізму трансформації може бути кілька залежно від домінування або фондового ринку, або банківської системи. В Україні набула розвитку модель з домінуванням банківського сектора, який акумулює значну частину заощаджень населення.

Розділ 2

ВПЛИВ ДОХОДІВ І ВИТРАТ НА ФОРМУВАННЯ ЗАОЩАДЖЕНЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

2.1. Аналітичне дослідження структури та динаміки доходів населення України

Чимало проблем впровадження ринкових відносин в Україні пов'язані з браком коштів у суб'єктів господарювання. Обсяг коштів, отриманих Україною із зовнішніх джерел, замалий для відчутних зрушень у напрямі економічного зростання. Нині в суспільстві закономірно утверджується розуміння того, що головну роль у фінансуванні різноманітних проєктів мають відігравати внутрішні джерела інвестиційних ресурсів, до яких належать і заощадження населення. Використання заощаджень населення на кредитування інвестиційних потреб суб'єктів господарювання різних видів економічної діяльності дасть поштовх до стабільного соціально-економічного розвитку країни. М. І. Савлук акцентує увагу на тому, що чисті заощадження за своєю природою є джерелом економічного зростання [51, с. 218]. Виходячи зі світового досвіду, заощадження населення мають значний вплив на темпи економічного зростання в країні за умов досягнення ними частки не менше 12—14 % ВВП [71, с. 102].

Невипадково країни, які в 60—80-х роках ХХ ст. досягли вражаючих темпів зростання, мали значну частку заощаджень населення у ВВП, а саме: Японія — з рівнем заощаджень 20 %; ФРН — 11 %; Франція — 12 %. Якщо ж у країні громадяни споживають значну частку своїх доходів, то й обсяги інвестиційних вкладень порівняно малі, відповідно темпи зростання економіки помірні. Це характерно для США, де частка заощаджень у ВВП становила в докризові роки лише 7,2 % ВВП, Великобританії, де

аналогічний показник становив 7,4 % ВВП [72, с. 307]. Навпаки, країнам, громадяни яких споживають незначну частку своїх доходів, інвестують більший обсяг коштів, притаманні високі темпи зростання економіки. У таких державах, як Сінгапур і Таїланд, що останнім часом демонструють значні успіхи в економічному зростанні, частка заощаджень населення у ВВП становила відповідно 20,9 % і 42,5 % [73, с. 99].

Формування заощаджень населення залежить від дії факторів, які впливають на формування його доходів і структуру витрат. Заощадження населення — важливий економічний показник, що вимірюється перевищенням поточних доходів над поточними витратами. Рішення громадян щодо розподілу свого доходу на витрати й заощадження, а також форми здійснення останніх безпосередньо позначаються на збільшенні економічних можливостей держави, що в результаті сприяє підвищенню добробуту людей. Дослідження динаміки та факторів формування доходів, витрат і заощаджень населення — важливий етап виявлення тенденцій та закономірностей формування ресурсної бази банків. Насамперед, звернемося до виявлення загальних тенденцій у формуванні доходів населення.

Дохід як економічна категорія є одним з найскладніших явищ і є сукупністю грошових і натуральних надходжень на користь громадян у результаті розподілу та перерозподілу створених у суспільстві благ для підтримки фізичного, морального, економічного та інтелектуального стану індивідуума [74, с. 3]. У ринковій економіці прийнятним вважається будь-який дохід, який отримано в результаті вільної конкуренції на ринках праці, товарів, послуг, капіталів. Пожвавлення кон'юнктури ринків, здатність до підприємницької діяльності окремих верств населення, трудові здібності працівників найманої праці сприяли тому, що в сучасних умовах відбулись якісні зміни в складі отриманих населенням доходів: збільшилась їх різноманітність, ускладнилася структура залежно від диференціації населення за доходами.

Вид доходу, що отримує населення, визначається джерелом його формування. Державна служба статистики України серед складових доходів населення виокремлює заробітну плату (зокрема, отриману населенням з-за кордону), прибуток і змішаний дохід, доходи від власності (отримані), соціальні допомоги та інші поточні трансферти (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

ВИДИ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ ТА ДЖЕРЕЛА ЇХ ФОРМУВАННЯ

Джерела формування доходів	Відповідно до джерела формування	Відповідно до методології Державної служби статистики України
Трудова діяльність за наймом	заробітна плата	заробітна плата: — оплата праці працівників великих і середніх підприємств, фінансових установ, бюджетних і громадських організацій, малих підприємств, селянського (фермерського) господарства; — оплата праці вільнонайманого персоналу та кадрових військових; — оплата праці, отримана з-за кордону; — оплата праці, пов'язаної з прихованою економічною діяльністю
Власність	рента, відсоток, дивіденди	доходи від власності: — доходи, дивіденди, відсотки за акціями, внесками та договорами оренди земельних ділянок і майна; — відсотки за вкладками; — дохід від продажу іноземної валюти; — кошти від продажу особистого, домашнього майна, нерухомості, інші фінансові доходи, від участі в лотереях
Підприємницька діяльність	прибуток	прибуток і змішаний дохід: — доходи від підприємницької діяльності; — доходи, пов'язані з виробництвом сільськогосподарської продукції; — доходи від продажу товарів; — доходи від здачі утильсировини та металобрухту; — доходи від здійснення іншої діяльності
Самозайнятість	всі види доходів від самостійного забезпечення себе роботою	
Особисте підсобне господарство	доходи від реалізації продукції особистого підсобного господарства	
Трансфертні платежі	пенсії, стипендії, грошові допомоги	

*Складено автором за джерелом: [75].

Упродовж останніх одинадцяти років в Україні спостерігалися стійкі позитивні тенденції до підвищення доходів населення. Так, з 2001 по 2011 р. доходи стабільно зростали в середньому на 100,8 млрд грн за рік і за весь період збільшилися майже у 8,0 разів, або на 701,8 %. За підсумками 2011 року доходи населення становили 12 667 53 млн грн (табл. 2.2).

Зростання доходів населення відбулося переважно за рахунок збільшення доходів від заробітної плати (у 2011 році порівняно з 2001 роком вони зросли в 7,9 раза) і соціальних допомог та інших отриманих поточних трансферів (збільшилися за цей період у 8,3 раза). Найбільший приріст у цей період демонстрували доходи від власності, що зросли в 15,9 раза, та соціальні допомоги — майже в 11 разів. Такі тенденції відображають, з одного боку, розвиток ринкових умов, а саме фінансового ринку, де населення має можливість отримувати дохід у вигляді дивідендів, відсотків та ренти, сприяє розвитку альтернативних джерел доходів населення України. З іншого боку, збільшуються державні соціальні допомоги, що не стимулює населення до активної трудової діяльності.

Аналіз структури доходів населення України показав, що вона є доволі стабільною (рис. 2.1). У сукупному доході впродовж 2001—2011 рр. домінують заробітна плата й соціальні допомоги та інші отримані поточні трансферти. При цьому спостерігається тенденція до зростання частки соціальної допомоги та інших отриманих поточних трансфертів і частки доходів від власності. Водночас відбувається зниження частки заробітної плати й частки прибутку та змішаного доходу. Населення України живе більше за рахунок додаткових доходів, зокрема соціальної допомоги, ніж отриманої заробітної плати, що є загалом негативною тенденцією. Найбільшого зниження в структурі доходів населення України за аналізований період зазнали прибуток і змішаний дохід (2,9 п.п.). Зростання доходів від власності мало стало тенденцію і в 2011 році становило 2,7 п.п.

Зміни в структурі доходів доволі чітко відображають залежність економіки від політичних подій у країні. Найвищі темпи приросту соціальних допомог та інших поточних трансфертів спостерігалися в 2005 і 2008 роках, що було пов'язано з політикою уряду в періоди політичних виборів і прагненням саме в цей час за рахунок державних виплат заручитися підтримкою населення.

Таблиця 2.2

**ОБСЯГИ ТА ДИНАМІКА НОМІНАЛЬНИХ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
ЗА ПЕРІОД 2001—2011 рр., млн грн**

Статті доходів	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2011 р., баз
Доходи — усього, з них:	157 996	185 073	215 672	274 241	381 404	472 061	623 289	856 633	894 286	110 175	12 667 53	8,0
заробітна плата	67 389	78 950	94 608	117 227	160 621	205 120	278 968	371 053	365 300	459 553	529 133	7,9
прибуток і змішаний дохід	29 518	33 540	36 330	43 828	58 404	69 186	95 203	131 727	129 760	160 025	200 230	6,8
доходи від власності	4275	5297	6706	8337	11 072	13 855	200 78	30 901	34 654	67 856	68 004	15,9
соц. допомоги та інші отримані поточні трансферти, з них:	56 814	67 286	78 028	104 849	151 307	183 900	229 040	322 952	364 572	423 741	469 386	8,3
— соціальні допомоги	23 978	31 601	35 318	52 035	84 617	103 092	123 184	178 337	204 101	237 213	263 633	10,9
Навняний дохід	119 048	141 618	162 578	212 033	298 275	363 586	461 852	646 337	661 915	847 949	988 983	8,3

Рис. 2.1. Структура доходів населення за період 2001—2011 рр., %

Розраховано і складено автором за джерелом: [75]

Основним джерелом доходів населення кожної країни є заробітна плата. Зростання заробітної плати в структурі доходів населення свідчить про підвищення рівня економічної ефективності та збільшення основних макроекономічних показників країни. Збільшення ж соціальної допомоги та трансфертних виплат слід охарактеризувати як негативне явище. Адже це одна зі схем перерозподілу бюджетних коштів: виплати з державного бюджету населенню й приватним підприємцям здійснюються в порядку перерозподілу коштів на користь громадян, які найбільше цього потребують, через бюджет [76]. Оскільки державний бюджет частково формується зі сплати податків працюючого населення, а потім з держбюджету кошти перерозподіляються, то необхідно особливу увагу приділити саме формуванню стимулюючих механізмів до високопродуктивної праці.

В Україні впродовж 2001—2011 рр. частка заробітної плати постійно перевищувала соціальні допомоги та інші отримані поточні трансферти, що є позитивним явищем. Звісно, у ринковій економіці існує більше способів і можливостей отримання до-

ходу, проте заробітна плата в будь-якій економічній системі має залишатися основним джерелом доходу працюючого. Тому сучасне значення цього показника для України можна вважати занадто низьким. Економічні перетворення, що відбувалися в Україні впродовж 90-х років минулого століття, призвели до нездатності держави забезпечити належну пропозицію робочих місць і як наслідок — відбулося зменшення ролі доходів від трудової діяльності як стимулу до ефективної праці найманих працівників. У досліджуваний період заробітна плата в Україні не була основним джерелом забезпечення добробуту життя громадян країни, адже її питома вага в доходах становила близько 40 % (у європейських країнах вона коливається від 65—80 %) і не забезпечує реалізацію відтворювальної і стимулюючої функцій.

Про ступінь реалізації заробітною платою відтворювальної функції можна судити за співвідношенням середньої заробітної плати й прожиткового мінімуму, але лише тоді, коли його визначено в адекватний спосіб і він відповідає реальним витратам особи (сім'ї) на підтримання суспільно прийнятного рівня життя [77, с. 26].

У 2001—2011 рр. як номінальна, так і реальна заробітна плата зростала. Підкреслимо, що номінальна заробітна плата не дає повного уявлення про фактичний дохід працівника, вона є безпосереднім об'єктом оподаткування та стягнення внесків до фондів соціального страхування. Купівельну спроможність номінальної заробітної плати визначає реальна заробітна плата, яка є дійсним доходом працівника. У 2001—2008 рр. річні темпи зростання середньомісячної номінальної заробітної плати в Україні не були нижчі за 21 %, а впродовж 2001, 2005 і 2008 років досягли 34—36 %. Однак, темпи зростання реальної заробітної плати порівняно з номінальною упродовж усього періоду були значно нижчими (табл. 2.3). На тлі зростання номінальної заробітної плати водночас фіксувалося значне зниження індексу реальної заробітної плати, що спричинено впливом зростання споживчих цін на товари й послуги впродовж 2008—2009 рр. У листопаді 2008 року вперше за останнє десятиріччя зафіксовано падіння реальної заробітної плати. Загалом за 2008 рік зростання реальної заробітної плати становило 6,3 %, тобто лише половину зростання за 2007 рік. Позначилися на оплаті праці населення України, унаслідок чого в 2009 році відбулося значне падіння реальної

чого в 2009 році відбулося значне падіння реальної заробітної плати, яке становило 9,2 % (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

**НОМІНАЛЬНА І РЕАЛЬНА ЗАРОБІТНА ПЛАТА В УКРАЇНІ
ЗА 2001—2011 роки [75]**

Рік	Середньомісячна номінальна заробітна плата, грн	Темп зростання середньомісячної номінальної заробітної плати, % до попереднього року	Індекс реальної середньомісячної плати, % до попереднього року
2001	311	135,2	119,3
2002	376	121	118,2
2003	462	122,8	115,2
2004	590	127,5	123,8
2005	806	136,7	120,3
2006	1041	129,2	118,3
2007	1351	129,7	112,5
2008	1806	133,7	106,3
2009	1906	105,5	90,8
2010	2239	120,0	110,2
2011	2633	117,6	108,7

Глобальна фінансова та економічна криза призвели до зниження темпів зростання реальної заробітної плати в усьому світі.

Загалом у європейських країнах зростання реальної заробітної плати сповільнилося з 6,6 % у 2007 році до 4,6 % у 2008 році й до -0,1 % у 2009 році [78, с. 29]. Так, Ісландія особливо постраждала від кризи, і різке скорочення реальної заробітної плати становило майже 5 % у 2008 році та 8 % у 2009 році. В Угорщині поєднання інфляції на рівні 4 % та масове заморожування номінальної заробітної плати підірвали купівельну спроможність заробітної плати населення в 2009 році. Нижче за український показник порівняно з Центральною та Східною Європою зниження заробітної плати відмічалось лише в Сербії.

У 2010—2011 роках в Україні середньомісячна номінальна заробітна плата зростає порівняно з попереднім роком, а її підвищення відбувається в усіх видах економічної діяльності й в усіх регіонах країни.

Приклади скорочення реальної заробітної плати можна знайти і в інших країнах, однак розміри середньої заробітної плати українців значно поступаються євросоюзівським. Розмір заробітної плати в Україні є чи не найнижчим в Європі. Так, у жовтні 2009 року середня заробітна плата в Україні становила 1950 грн (приблизно 246 дол. за курсом НБУ). Водночас у Польщі середня заробітна плата — 1,2 тис. дол. на місяць, у Франції — 5,5 тис., у Латвії — 575 дол. [79]. Навіть через декілька років після кризи, коли відбулися позитивні зміни в економіці країни, ситуація із розмірами заробітної плати мало змінилася. За 2011 рік середньомісячна заробітна плата в Україні становила вже 2633 грн. (329 доларів за курсом НБУ). Для порівняння: у Польщі — 1360 дол., в Чехії — 1450 дол., у Франції — 2500 євро, в Німеччині — 2800 євро [80]. Така низька заробітна плата не забезпечує нормального відтворення робочої сили, не виконує ролі стимулюючого чинника розвитку виробництва, не створює достатньої податкової бази для фінансування соціальної сфери. Водночас рівень вартості робочої сили важливий з погляду інтеграції в єдиний ринок робочої сили, який функціонує в межах ЄС. Соціальні стандарти рівня життя населення країн ЄС стосуються встановлення мінімальних соціальних норм, які гарантують гідний рівень життєдіяльності суспільства. Згідно з вимогами Європейської соціальної хартії мінімальна заробітна плата має становити не менш як 2,5 прожиткового мінімуму, а середня заробітна плата має бути вищою за мінімальну заробітну плату приблизно втричі [81, с. 27].

Слід зазначити, що в Україні впродовж усього часу соціально-економічної трансформації відбувалося реформування системи оплати праці з метою зростання рівня доходів населення, яке не завершене й досі. Значний інтерес становить аналіз динаміки різних співвідносних показників, що характеризують рівень оплати праці населення України (табл. 2.4).

У 1999 році в Україні ухвалено Закон «Про прожитковий мінімум», у якому запроваджено прожитковий мінімум, який є критерієм формування в країні рівня оплати праці та соціальних виплат. Прожитковий мінімум складається з вартості наборів

продуктів харчування, достатніх для збереження здоров'я людини, і непродовольчих товарів і послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості. На думку експертів, розрахунки, проведені на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 року № 656, сильно занижують кількість і вартість мінімальних наборів продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг [82, с. 140].

Прожитковий мінімум розраховується на одну особу й не враховує потреб на утримання дітей або непрацездатних членів сім'ї. Занижений розмір прожиткового мінімуму призводить до заниження розміру пенсій, заробітної плати, допомог малозабезпеченим верствам населення та відповідно зменшення їхніх реальних доходів. Водночас у європейських країнах показники, аналогічні прожитковому мінімуму (зазвичай це — межа бідності, що визначається, виходячи з розміру середньої заробітної плати), складаються з двох частин: меншої, що становить обсяг коштів, достатній для фізичного існування, і набагато більшої, яка має задовольнити базові соціальні потреби людини та забезпечити їй мінімально прийнятний рівень життя в суспільстві.

У 1990 році прожитковий мінімум у Радянському Союзі становив 70—75 руб. на місяць, що дорівнювало 200 західнонімецьким маркам, або 125 дол. США за офіційним курсом, який був на той час. Нині рівень прожиткового мінімуму в Україні значно нижчий. Так, згідно з законопроектом «Про державний бюджет України на 2010 рік» до кінця 2010 року прожитковий мінімум підвищився до 875 грн (109 дол. США) [83, с. 131]. У 2000 році ухвалено Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», яким встановлено, що мінімальна заробітна плата не може бути нижче рівня прожиткового мінімуму. Однак упродовж наступних восьми років усупереч законодавству, мінімальна заробітна плата встановлювалася без врахування прожиткового мінімуму для працездатних осіб (табл. 2.4). Більшість європейських країн також законодавчо визначають розмір мінімальної заробітної плати. Проте цей показник в ЄС є лише лімітом, менше якого людина не може отримувати за свою роботу, а не основою для розрахунку заплат працівників бюджетної сфери, як це існує в Україні.

Таблиця 2.4

ДИНАМІКА СПІВВІДНОСИХ ПОКАЗНИКІВ,
ЩО ХАРАКТЕРИЗУЮТЬ РІВЕНЬ ОПЛАТИ ПРАЦІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ, %*

Показник	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.
Середньомісячна номінальна заробітна плата /Розмір мінімальної заробітної плати	1,95	1,65	2,28	2,25	2,49	2,43	2,6	2,94	2,99	2,56	2,43	2,62
Середньомісячна номінальна заробітна плата /Середньомісячний наявний дохід з розрахунку на одну особу	1,54	1,63	1,58	1,53	1,61	1,6	1,58	1,59	1,46	1,46
Середньомісячна номінальна заробітна плата /Розмір прожиткового мінімуму	0,85	1	1,1	1,35	1,63	1,91	2,21	2,54	2,88	2,72	2,56	2,88
Розмір мінімальної заробітної плати/Розмір прожиткового мінімуму	0,44	0,38	0,48	0,6	0,65	0,78	0,85	0,86	0,97	1,06	1,05	1,09
Середньомісячна номінальна заробітна плата /Середньомісячна номінальна заробітна плата в промисловості	0,76	0,77	0,78	0,78	0,79	0,83	0,86	0,87	0,9	0,9	0,87	0,84
Середньомісячна номінальна заробітна плата в промисловості/ Розмір прожиткового мінімуму	1,12	1,3	1,42	1,73	2,05	2,29	2,57	2,92	3,22	3,02	2,95	3,4

* Розраховано автором за джерелами: [75]

Розміри середньомісячної заробітної плати зростають, але й на піку економічного зростання в 2007 році, і в посткризовий період у 2010 році вона дорівнювала лише 2,5 прожиткових мінімуми. Розміри середньомісячної заробітної плати в промисловості вищі за розміри середньомісячної заробітної плати, але і її співвідношення з прожитковим мінімумом складає лише 3 рази. В той же час, після кризи перевищення розмірів середньомісячної заробітної плати над розмірами мінімальної заробітної плати поступово зростає і становить у 2011 році 2,6 раза.

Аналіз динаміки співвідносних показників, що характеризують рівень оплати праці населення України й представлені в таблиці 2.4, показує, що попри зростання цих показників їх співвідношення поки що не досягло стандартів Європейської соціальної хартії. Тому вести мову про відтворювальний та стимулюючий вплив заробітної плати в Україні зарано. З метою підвищення ефективності функціонування системи оплати праці населення країни потребують вирішення проблеми структурного та функціонального характеру.

Ступінь соціального розвитку економіки характеризує такий показник, як питома вага заробітної плати у валовому внутрішньому продукті. Це — один з показників, від рівня якого значною мірою залежить рівень соціальних стандартів, а також рівень життя всіх верств населення. В Україні неприпустимо мала питома вага заробітної плати у ВВП, що йде в розріз зі сформованою світовою тенденцією. Так, питома вага заробітної плати у ВВП у 2008 році становила в Японії — 76,0 %, у США — 72,2 %, в Євросоюзі — 88,3 %, в Україні — 49,0 %. Відставання України за цим показником майже вдвічі характеризує її загальне економічне становище [83, с. 130]. Такі ж тенденції збереглися і по 2011 рік. У зв'язку з такими відмінностями в рівнях питомої ваги заробітної плати у ВВП в Україні та в інших країнах Європейського союзу мінімальна заробітна плата більша, наприклад, у Франції — у понад 16 разів, у Великобританії — в 14, у Польщі — в більш як 4 рази [84].

Стимулююча функція зарплати полягає у формуванні та підтриманні прагнення працівника, по-перше, до продуктивної зайнятості та, по-друге — до ефективної трудової діяльності та постійного підвищення продуктивності праці [77, с. 26]. Для будь-якої країни головним джерелом зростання ВВП є підвищення продуктивності праці й на цій основі нарощування обсягу вироб-

ництва продукції. Одним з факторів зростання продуктивності праці є матеріальна зацікавленість працівників, яка виражається в отриманні реальної заробітної плати [85, с. 227]. Низька заробітна плата в країні знижує рівень споживання та заощадження домашніх господарств. Щоразу, коли відбувається зменшення заробітної плати за рахунок зростання рівня інфляції чи рівня оподаткування або за відсутності умов для підвищення продуктивності праці, відбувається скорочення обсягів внутрішнього споживання та обсягів заощаджень населення, що негативно позначається на економічному зростанні країни. Таким чином, очевидно, що темпи відновлення економіки частково залежатимуть від ступеня використання домашніми господарствами своєї заробітної плати для споживання вироблених у країні товарів і послуг та можливості відкладати грошові кошти, формуючи заощадження та інвестиційні ресурси розвитку.

Другою за значущістю статтею в структурі доходів населення України є частка соціальних виплат з бюджету. Їх майже рівність (рис. 2.1) є несприятливим явищем, яке відображає неефективність витрат на соціальну підтримку населення. Зростання соціальних допомог та інших соціальних трансфертів відбувалось у 2002—2011 р. вищими темпами (на 726,2 % порівняно з 2001 роком), ніж зростання заробітної плати (на 685,2 %). Тенденція зростання соціальних доходів викликає занепокоєння, оскільки це свідчить про дуже низький рівень доходів від зайнятості та зростання економічного навантаження на працююче населення. Ураховуючи світовий досвід, соціальні виплати з бюджету мають становити щонайбільше 20 % усіх доходів населення. Підвищення питомої ваги соціальних доходів у структурі доходів домогосподарств пов'язано з державними заходами в сфері підвищення рівня соціального захисту в Україні. У цьому виявляється посилення ролі держави, але не як стимулятора розвитку економіки, а як соціального утримувача, оскільки повною мірою не розвиваються вітчизняне виробництво, внутрішній ринок, зайнятість населення. Соціальні виплати зменшують стимулюючу роль заробітної плати, послаблюють самостійність фізичних осіб у формуванні власних доходів, обмежують їхні можливості впливати на рівень життя. Тим самим знижується адаптивність населення до ринкових умов існування, погіршується прийнятність ним реформ, зокрема ставлення до сектора банківських і небанківських фінансових посередників. Ці явища стримують ринкову трансфор-

мацію економіки загалом і розвиток ринку фінансових послуг для населення, зокрема. В той час, як кількість населення країни стрімко скорочується, потреба в соціальній допомозі стабільно зростає.

Нині право на пільги, гарантії та компенсації має більше третини населення України. Ухвалення нових соціальних програм без реформування старих призвело до формування непрозорої, розгалуженої та неефективної системи соціальних трансфертів. При цьому більшість пільг не виконує функцію захисту населення. Заміна таких пільг на більш сучасні, прозорі та ефективні інструменти адресної соціальної підтримки дасть змогу вивільнити великі обсяги бюджетних коштів і спрямувати їх на підвищення соціальних стандартів.

Соціальна сфера в країні надто залежить від підтримки з державного бюджету. Низькі показники бюджетних надходжень зумовлені, передусім, вузькою податковою базою, що, своєю чергою, є наслідком існування фіскальних пільг і «тіньової економіки». Крім того, серед причин неефективності системи соціальної допомоги, послуги якої часто надаються без належного обґрунтування, можна назвати низький професійний рівень і брак належної практики ефективного управління. Нині чинна система соціального захисту не здатна визначити найбільш вразливі сектори чи групи суспільства, які повинні мати право на отримання певних видів допомоги, і залишає можливість отримувати виплати не тільки найбільш нужденним групам населення.

Програми соціального захисту охоплюють надто широке коло громадян, що виходить далеко за межі фінансових можливостей держави. Усього 56,8 % бідних (згідно з критерієм прожиткового мінімуму) одержують принаймні один вид соціальної підтримки [86]. Розподіл державних соціальних трансфертів несправедливий: менше 23 % їх загальної суми потрапляє до бідних, інші (майже 17 млрд грн щороку, тобто близько 6 % доходів бюджету) надаються небідному населенню [86]. Розрахунки Міністерства фінансів України також указують на те, що чинна система пільг орієнтована здебільшого на забезпечене населення. Так, якщо на одного бідного в середньому припадає 8,2 грн на місяць у вигляді пільг, то на одного небідного — відповідно 19,1 грн [87, с. 61]. Низький рівень охоплення бідних допомогою зводить нанівець зусилля державної соціальної політики щодо подолання крайніх форм бідності. Існуюча нині система соціальної допомоги поглиб-

лює диференціацію доходів населення, а тому вимагає серйозних змін.

Окремо необхідно розглянути демографічну проблему в країні, яка пов'язана зі значною кількістю людей похилого віку, основним джерелом доходу яких є пенсія (табл. 2.5). Кількість працюючих поступово знижується (з 15,8 млн осіб у 2006 році до 14,4 млн осіб у 2010 році), тоді як кількість пенсіонерів залишається майже незмінною: на рівні близько 13,7 млн. Співвідношення чисельності пенсіонерів до чисельності платників внесків до Пенсійного фонду становить близько 90 %.

Таблиця 2.5

**КІЛЬКІСТЬ ПЕНСІОНЕРІВ В УКРАЇНІ
ТА СЕРЕДНІЙ РОЗМІР МІСЯЧНОЇ ПЕНСІЇ [75]**

	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.
Кількість пенсіонерів, тис.	14 447	14 423	14 376	14 348	14 065	14 050	13 937	13 819	13 750	13 721	13 738
Середній розмір призначеної місячної пенсії, грн	83,7	122,5	136,6	182,2	316,2	406,8	478,4	751,4	898,4	999,0	1151,9

Розмір середньої пенсії українських пенсіонерів поступово зростає, однак тільки з 2008 року середня пенсія перевищує розмір прожиткового мінімуму. У 2011 році перевищення середньої пенсії над прожитковим мінімумом в Україні досягло тільки 20 %. Якщо взяти європейські країни, то цей показник майже в чотири рази вищий прожиткового мінімуму в цих країнах.

Пенсія 55 % пенсіонерів не перевищує 800 грн, а їхня частка в загальній сумі видатків на виплату пенсій становить лише 38 %. Водночас 12 % пенсіонерів з порівняно високими пенсіями (понад 1500 грн) отримують 28 % загального обсягу місячних витрат на виплату пенсій. Тільки 3,2 тис. пенсіонерів отримують справді високі пенсії (понад 10000 грн) [86].

Питома вага пенсійних виплат у ВВП в Україні — одна з найвищих у світі й мала тенденцію до збільшення (у 2004—2007 рр. — 12—14 %, у 2008 р. — 15,8 % ВВП). У кризовому 2009 році цей показник досяг 18,0 % ВВП, що становить 45 % загальних соціальних витрат. У 2010 році, зважаючи на зростання економіки, пи-

тома вага пенсійних видатків у ВВП дещо знизилася — до 16,3 % ВВП. Водночас у розвинутих країнах, які також мають подібні демографічні проблеми, норма становить 9—11 %.

В Україні повною мірою функціонує лише солідарний рівень пенсійного страхування, тоді як упровадження другого рівня (обов'язкової накопичувальної системи) постійно відкладається, розвиток добровільного пенсійного забезпечення обмежується нерозвиненістю фондового ринку, низьким рівнем доходів і недовірою населення до фінансових інститутів. З метою раціоналізації традиційної пенсійної системи, що є соціально й економічно неефективною, у Кабінеті Міністрів України сформулювали ключові положення пенсійної реформи. Головна мета пенсійної реформи — забезпечити соціально справедливую систему розподілу пенсійних коштів і гарантувати стабільну виплату пенсій нинішнім і майбутнім пенсіонерам за рахунок упровадження обов'язкової системи заощаджень на накопичувальних пенсійних рахунках. Зарубіжний досвід свідчить, що нині пенсійні активи європейських країн — не тільки основне джерело достойної пенсії, а й реальне приватне багатство громадян певної країни та важливий ресурс для довгострокових вкладень в економіку країни.

Звернімося до аналізу такого джерела доходів населення, як прибуток і змішаний дохід від підприємницької діяльності та самозайнятості. Підприємницький дохід є тією частиною прибутку, яка залишається в розпорядженні підприємця після сплати податків. Різноманітні види самозайнятості (приватні нотаріуси, адвокати, архітектори, фермери, надомники та ін.) зумовлюють форму доходу самозайнятих. Ці категорії працівників не виплачують собі заробітну плату, а використовують для підтримки життєвих засобів частину отриманих доходів. За аналізований період зменшення цього джерела доходів у структурі загальних доходів домогосподарств України становить 2,9 п.п. Незначні розміри цих доходів є свідченням «тіньового» характеру самозайнятості.

Доходи українського населення від власності включають в себе дивіденди, відсотки, арендну плату, ренту. За 2001—2011 рр. ці доходи зросли на 2,7 п.п., проте вони не відіграють суттєвої ролі через низьку питому вагу — 5,4 %. Таким чином, структуру доходів населення, яка сформувалася в Україні, можна охарактеризувати як надмірно залежну від ринку праці та держави в пропорціях, що не відповідають європейським стандартам.

В Україні сформувався нерівномірний розподіл населення за доходами: концентрація основної частини населення в групі з низькими доходами та все більший розрив між багатими й бідними. Навіть за період економічного зростання не вдалося зламати усталену тенденцію. Головними причинами виникнення та поширення бідності є зменшення рівня зайнятості населення, зростання рівня безробіття, низький рівень оплати праці та пенсійного забезпечення, заборгованість із заробітної плати і соціальних виплат, що мають суто економічне підґрунтя, відсутність розвинутої системи страхування життєвих ризиків та адресної соціальної допомоги. Майнове розшарування в Україні — одне з найбільших серед європейських країн. За оцінками Світового Банку, у 2005 році доходи 10 % найбільш забезпеченого населення України перевищували доходи 10 % найменш забезпеченого населення більш як у 47 разів [88, с. 94].

Під час вимірювання нерівності доходів населення використовують різні індекси: частки дохідних груп (децилі, квінтилі), коефіцієнт Джині та ін. Однак часто різні статистичні показники приводять до різних висновків під час аналізу «поведінки» нерівності як результату прийняття економічних рішень. Це відбувається тому, що кожний показник відбиває певну функцію соціального добробуту населення, властиву тільки йому.

Існує стала закономірність: чим вищі доходи громадян і менше соціальне розшарування, тим вищого рівня розвитку набуває держава. Вітчизняна статистика наводить дані щодо співвідношення доходів 20 % найбільш і 20 % найменш забезпеченого населення. За десять років в Україні це співвідношення поступово знизилось з 6,0 раза в 2000 році до 3,6 раза в 2010 році відповідно. Проте, якщо в міжнародній статистичній практиці заведено зіставляти доходи й витрати верхнього та нижнього децилів, то в «Статистичних щорічниках України» зіставляють витрати, а отже, й доходи верхнього та нижнього квінтилів. При цьому розрив у доходах крайніх страт істотно зменшується, бо порівнюються витрати й доходи не найбагатших і не найбідніших, тим самим ступінь диференціації доходів населення в Україні штучно пом'якшується [89, с. 83].

Якщо розглядати коефіцієнт Джині, що характеризує ступінь загального розшарування населення, то в 2008 році він становив 30,1 %, зрісши доволі суттєво порівняно з попереднім роком на 1 п.п., зважаючи на те, що впродовж останніх років його зна-

чення коливалося в межах 28,5—30,9 % із загальною тенденцією деякого зростання [90, с. 262]. Відповідний показник в країнах Євросоюзу варіює від 29,1 % в Австрії до 35,0 % у Польщі та 36,0 % у Великій Британії [91]. Дуже високий ступінь нерівності знаходиться в інтервалі 50—60 %, помірний — 30—40 %, а низький — 20—30 %. Тому за цим показником — загального розшарування населення — Україна не відрізняється від ситуації в європейських країнах. Проте це — дані офіційної статистики. Якщо ж урахувати доходи в «тіньовому секторі» економіки, то картина розподілу доходів і багатства в українському суспільстві буде іншою.

Україна досягла певних успіхів в подоланні бідності. За даними Держкомстату, отриманими в результаті дослідження питань суб'єктивної бідності¹ та соціальної самоідентифікації домогосподарств, у 2011 році вважають себе бідними 62 % населення України (у 2005 році — 80 %), а до середнього класу віднесли себе лише 1 % (у 2005 році — 20 %) [табл. 2.6]. Однак у класифікації 2005 року був відсутній клас таких представників, як небідні, але ще не представники середнього класу. До заможного класу відносили себе 0,2—0,1 % українського населення, проте у 2011 році населення так себе не самоідентифікувало.

Таблиця 2.6

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАНЬ СУБ'ЄКТИВНОЇ БІДНОСТІ ТА СОЦІАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ДОМОГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ, %

Класифікація	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.
Бідні	80	86	59	57	59	60	62
Небідні, але ще не представники середнього класу	відсутні в класифікації	відсутні в класифікації	39	41	39	38	37
Середній клас	20	13	2	2	2	2	1
Заможні	0,2	0,2	0,01	0,03	0,1	0,1	—

¹ Цей показник використовується для того, щоб з'ясувати оцінку рівня своїх доходів самою людиною.

Така суб'єктивна бідність набагато небезпечніша, ніж об'єктивна, заснована на офіційних даних, стверджує директор Інституту демографії і соціальних досліджень Е. Лібанова [79]. Питома вага населення, яке має доходи менше прожиткового мінімуму (так звана абсолютна бідність), зменшилася з 80,2 % у 2000 році до 21,8 % у 2010 році. Однак, за підрахунками ООН, за межею бідності нині живуть кожен четверо з 5 українців. При цьому за 2010 рік українці збідніли на 10 %. У розвинутих країнах бідними вважаються громадяни, які витрачають менше 14 доларів на день. Україна посідає 83 місце в рейтингу розвитку суспільства ООН, втративши 7 позицій лише за 2010 рік. За підрахунками ООН, в Україні 78 % бідних людей, що є набагато вище, ніж в країнах Європейського Союзу (Додаток А) [92]. За інформацією Рахункової палати, з 1999 р. по 2009 рік рівень бідності населення України у великих містах знизився з 26,6 % до 15 %, тоді як у невеликих містах він зріс з 27,7 % до 32 %, а в селах — з 29,9 % до 36,8 % [93, с. 28]. Залишається глибокою диспропорція між вартістю життя та оплатою праці. За умов лібералізації цінової політики, стрімкого зростання цін й тарифів на товари і послуги впродовж останніх років бідні стають ще біднішими. Відтак, маючи значну частку населення, яке опинилося за межею бідності, країна не може нормально розвиватись, адже бідне населення з низьким платоспроможним попитом, поведінка якого ґрунтується на стратегії виживання, не формує внутрішнього попиту на товари, послуги, технології та не має можливості накопичувати особисті заощадження й використовувати їх як інвестиції в економіку.

Водночас експерти підкреслюють, що бідність українського населення має свої особливості, головна з яких — високий рівень зубожіння серед зайнятого населення, яке має освіту та фахові навички. У економічно розвинутих країнах до середнього класу зазвичай відносять представників середнього бізнесу, високооплачувані прошарки творчої інтелігенції, менеджерів, державних службовців високого рангу, робітників-професіоналів найвищої кваліфікації, зайнятих переважно в галузях з інвестиційними технологіями. До здобуття нашою державою незалежності освічені фахівці, які мали середні (за радянськими стандартами) доходи, за роки незалежності в Україні опинилися серед бідних, а новий середній клас, який мав би стабілізувати суспільство, так і не з'явився.

Розвинутим і стабільним вважається суспільство, у якому 5 % багатих, 10 % — заможних і 50—60 % — представників середнього класу. У більшості країн з розвинутою ринковою економікою середній клас становить понад 60 % населення. Саме середній клас як основний платник податків формує державний та місцеві бюджети, визначає споживчу й ощадну поведінку населення, забезпечує дотримання соціальних стандартів у суспільстві.

В розвинутих країнах середній клас виступає основним внутрішнім інвестором держав. Підтримка фінансового ринку інвестиціями в державні цінні папери, страхові, пенсійні, інвестиційні фонди забезпечують його представникам певний рівень доходу. Через накопичення і участь в різних системах страхування середній клас забезпечує інвестиційний потенціал країни. Зростання середнього класу має бути метою соціально-економічного розвитку країни.

Найбільше середній клас описується системою параметрів матеріальної забезпеченості домогосподарств. До складових параметрів належать: поточні грошові доходи; заощадження; накопичення майна тощо [94, с. 125]. Нинішня політика оплати праці та система формування заробітної плати в Україні не лише не сприяє, а й перешкоджає становленню середнього класу, створюючи соціальну структуру суспільства, протилежну європейській. В Україні середній клас фактично зник у першій половині 90-х років. Нині, за оцінками соціологів, в Україні середнім класом можна вважати близько 10—15 % населення. До нього належить забезпечене, освічене населення, яке має можливість робити заощадження або інвестиції. Однак, на думку інших експертів, середній клас в Україні становить 20—25 %. Такі різні результати оцінки експертів виникають через недостатність наданої статистичної інформації та відсутність спеціальних комплексних досліджень забезпечених верств населення. Однак оцінки експертів не узгоджуються ані з думкою громадян, ані з офіційною статистикою. Для порівняння у США показник середнього класу у суспільстві коливається від 60 до 65 %, у Росії він становить 30 % [95].

Водночас в Україні є чимало мільйонерів і мільярдерів. За даними Державної податкової адміністрації, кількість офіційних мільйонерів в Україні в 2004 році становила 3057 осіб, у 2005 році — 5708, у 2006 — 6200, у 2007 — 7444, у 2008 — 7432, у 2009 — 6155, у 2010 — 6661 мільйонер. Журнал «Фокус» у 2011 році налічив в Україні 21 мільярдера, їхній загальний статок оціню-

ється майже в 58 мільярдів доларів. У 2010 році мільярдерів було вісім (21,8 млрд дол), у 2009 році — чотири (11,7 млрд дол), у 2008 році — 21 (64,8 млрд дол), а в 2007 році — 11 (37,6 млрд дол). У щорічному списку найбагатших людей світу, який укладає американський журнал *Forbes*, серед 1210 мільярдерів з усього світу в 2011 році було 8 українських.

Така стаття витрат, як податки, посідає незначну частку в структурі витрат домогосподарств України (7—8 %). Загалом можна констатувати, що податковий тягар для доходів населення нині є цілком прийнятним. Однак фахівці висловлюють думку, що натомість, як і раніше, реальний рівень доходів громадян в дійсності не відповідає жодним принципам оподаткування: фіскальній та економічній ефективності, а найбільше — соціальній справедливості [96, с. 29]. Податки певною мірою відбивають ступінь взаємовідносин між державою та суспільством. Чим більше населення не довіряє державі, тим більше воно ухиляється від сплати податків.

Слід зазначити, що в різних країнах податкова політика різна. Попри всі розбіжності в більшості розвинутих країн механізм стягнення податку на доходи з населення й податку на прибуток з корпорацій будується за прогресивною шкалою, тобто чим більший дохід суб'єкта, тим більша його частина відраховується в бюджет. При цьому в країнах, у яких у тому чи іншому варіанті склалося соціально орієнтоване ринкове господарство, верхня межа цих податків сягає 50 % [89, с. 79—80].

На сьогодні велике податкове навантаження на фонд оплати праці підприємств України виключає легалізацію зарплат, формуючи при цьому тіньовий оборот у країні. Ще в 1970—1980-х роках американський економіст А. Леффер розробив концепцію залежності податкових надходжень від розміру ставок, так звану «криву Леффера». За розрахунками економіста, неодноразово підтвердженими практикою, оптимальна ставка сукупних відрахувань від заробітної плати (і роботодавців, і найманих працівників) дорівнює 30—35 %, за ставки 50 % податки платять, але податкова база не зростає, а за ставки 70 %, як в Україні, бізнес іде «в тінь».

Вплив факторів «тіньової економіки» на формування доходів населення України є доволі суттєвим. За оцінками міжнародних і вітчизняних експертів, обсяг «тіньової економіки» коливається в межах 30—40 % [97].

«Тіньова економіка» за умови, що не йдеться про кримінальні дії, має певний позитивний соціальний аспект, особливо в перехідних умовах і під час кризи. В умовах, коли держава була не здатна забезпечити ефективний захист населення від безробіття в зв'язку зі зникненням багатьох промислових секторів у 90-х роках, саме неформальна економіка надала певну економічну підтримку потенційним безробітним, забезпечивши їх робочими місцями й додатковим заробітком. За даними Державної служби статистики, у 2008 році в неформальному секторі економіки було задіяно більш як 4,5 млн людей, або 21 % працездатного населення, насправді ж ця цифра значно більша. Найбільша кількість неформально зайнятих працівників у сільському господарстві — понад 60 %, тоді як у торгівлі та сфері послуг — 12,8 %, у будівництві — 12,1 % [98]. Через кризові явища в економіці доходи населення повинні були різко скоротитися, проте значна його частина знайшла додатковий заробіток у «тіньовому секторі», що виявилось в збереженні обсягів роздрібного товарообороту та зростанні депозитів.

Не менш поширеним джерелом отримання «тіньових доходів» є так звані «сірі» зарплати, коли фактично виплачені зарплата та премії на легально працюючих підприємствах значно перевищують офіційно зафіксовані в бухгалтерських документах суми. За різними оцінками, ще в докризовий період розмір «сірих» зарплат коливався в межах 20—40 % легальних трудових доходів. На сьогодні цей показник, як вважають експерти з Міністерства соціальної політики, істотно підвищився.

Надлишковий тиск «тіньової економіки» у вигляді незареєстрованих доходів призводить до зміни структури доходів усього населення. За експертними оцінками, на які спирається Мінсоцполітики, у 2010 році близько 145 млрд грн фонду оплати праці знаходилося в тіні. За офіційної середньої зарплати в 1,3 тис. грн середня «тіньова зарплата» складає 2,7 тис. грн, що дає змогу говорити про середню реальну зарплату в країні в розмірі 4 тис. грн. При цьому, якщо загалом у країні «тіньова зарплата» перевищує офіційну в 3,1 раза, то в сільському господарстві — у 4,4 раза, промисловості — 3,9 раза, будівництві — 2,5 раза, сфері послуг — 1,8 раза [99, с. 5].

Значною мірою приховування тіньових заробітків не враховується офіційною статистикою, тому її дані не можна вважати достатньо достовірними, що відображають реальні процеси у формуванні доходів населенням країни. Однак доходи суб'єктів

«тіньової економіки» становлять елемент сукупного попиту в економіці й витрачаються переважно в межах формальної економіки, тому розрахунок розмірів доходів населення стає можливим лише через поточні витрати й заощадження населення. Оскільки населення схильне приховувати свої доходи та реальний стан матеріальної забезпеченості, то точніше проаналізувати можливості населення щодо формування заощаджень можна, швидше за показниками витрат, ніж доходів.

2.2. Вплив структури витрат на формування заощаджень населення

Рівень витрат населення безпосередньо впливає на розмір його заощаджень, що вимірюється перевищенням поточних доходів над поточними витратами. Рішення громадян щодо розподілу свого доходу на витрати й заощадження, а також форми здійснення останніх безпосередньо впливають на збільшення економічних можливостей держави, що в результаті сприяє підвищенню добробуту самого населення.

В Україні в структурі витрат населення найбільшу питому вагу посідають витрати на придбання товарів і послуг. З 2000 по 2008 рік їх частка коливалася від 88,5 % до 82,3 % загального обсягу витрат (табл. 2.7). Унаслідок впливу світової фінансової кризи та зниження економічної активності питома вага споживчих витрат домогосподарств скоротилася до 79,2 % у 2009 році до 76,1 % у 2010 році. Однак у 2011 році споживчі витрати знову зростають — їх питома вага складає 81,4 %.

Таблиця 2.7

**СТРУКТУРА ВИТРАТ І ЗАОЩАДЖЕНЬ
НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА 2001—2010 рр., %**

	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.
Витрати та заощадження — усього, зокрема:	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
придбання товарів і послуг	88,5	82,9	83,8	80,9	80,4	81,7	81,8	82,3	79,2	76,1	81,4

Закінчення табл. 2.7

	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.
доходи від власності (сплачені)	0,1	0,2	0,4	0,7	0,9	1,8	2,7	3,5	4,2	2,7	2,3
поточні податки на доходи, майно та інші сплачені поточні трансферти	7	7,6	8,2	6,9	6,7	7,2	7,9	8	7,5	6,9	6,6
заощадження	4,5	9,2	7,6	11,5	12	9,3	7,6	6,2	9	14,2	9,7
нагромадження нефінансових активів	2,4	1,3	0,9	1,2	1,2	1,5	1,5	3,5	1,2	2,1	-0,09
приріст фінансових активів	2,1	7,9	6,7	10,3	10,8	7,8	6,1	2,7	7,8	12,1	9,8

* Розраховано автором за джерелом: [75].

Наслідком сформованої структури витрат населення України є низький рівень його заощаджень. У структурі витрат і заощаджень населення України частка заощаджень зросла з 4,5 % у 2001 році до 14,4 % у 2010-му. У 2011 році частка заощаджень знижується до 9,7 %, що з одночасним зростанням питомої ваги витрат на придбання товарів та послуг показує, що населення витрачає заощадження на задоволення споживчих потреб. Таким чином, майже в усі досліджувані роки обсяг коштів, спрямованих на заощадження, менше 10 %, тоді як у розвинутих країнах — близько 30 %.

Фахівці називають питому вагу витрат в бюджеті сім'ї на споживання продуктів харчування фактичним показником бідності, який відображає й рівень інфляції в країні, і рівень цін на продукти, і рівень зарплати. Українським споживачам у середньому доводиться спрямовувати на продовольчі товари близько половини й більше своїх витрат (від 62 % до 50 %) (табл. 2.8). Це свідчить про бідність населення, адже показник витрат на продукти харчування в європейських країнах становить до 30 %.

Таблиця 2.8

СТРУКТУРА СУКУПНИХ ВИТРАТ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ, % [75]

		2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.
1.	Споживчі сукупні витрати, зокрема	93,7	92,8	93,3	92,6	91,1	90,5	90	86,2	87,8	90,0	90,2
1.1	продукти харчування та безалкогольні напої	62,6	59,1	58,6	57,5	56,6	53,2	51,4	48,9	50	51,6	51,3
1.2	охорона здоров'я	x	3	2,8	2,8	2,5	2,5	2,5	2,7	3,1	3,1	3,1
1.3	відпочинок і культура	x	1,9	2,3	2,4	2,6	2,4	2,4	2,5	1,8	1,8	2,0
1.4	освіта	x	1,2	1,1	1,3	1,1	1,4	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3
1.5	оплата житла, комунальних продуктів і послуг	9	9,2	8,7	7,7	6,4	7,1	8,5	6,6	7,7	7,6	8,0
2	Неспоживчі витрати	6,3	7,2	6,7	7,4	8,9	9,5	10	13,8	12,2	10,0	9,8

* Розраховано автором за джерелом: [75].

Дослідження Міжнародної організації праці, проведене в 2009 році, висвітлює питання витрат на харчування в 38 країнах світу (табл. 2.9). Під час аналізу брали до уваги ціни на 93 різні найменування продуктів і витрати на них родин з найменшим зареєстрованим прибутком (найбідніші родини). Витрати на продукти харчування перевищують 70 % усіх витрат у Нігерії, Вірменії та Румунії. Білоруси, як і українці, витрачають на продукти харчування майже 50 % загальних витрат. У найбільш розвинутих країнах — Швейцарії, Данії, Нідерландах — зазначені витрати не перевищують 20 % [100].

Широко застосовувана в Японії класифікація умов життя споживачів, оцінюючи різні можливі обсяги продуктів харчування, так констатує частку їх витрат: на рівні 40 % — як «маловтішне існування», на рівні 45 % — як «існування, що дає змогу абияк підтримувати фізичне здоров'я», і приблизно 50 % — як «існу-

вання, яке ледве дає змогу підтримувати «душу в тілі» [101, с. 105]. Виходячи з такої класифікації, українське населення перебуває на найнижчому щаблі.

Таблиця 2.9

**КРАЇНИ З НАЙБІЛЬШИМИ
ТА НАЙМЕНШИМИ ВИТРАТАМИ НА ХАРЧУВАННЯ**

Країна	Витрати на продукти харчування, % загальних витрат
Нідерланди	до 20 %
Данія	до 20 %
Швейцарія	до 20 %
Бельгія	до 20 %
Норвегія	до 20 %
Фінляндія	до 30 %
Великобританія	до 30 %
Франція	до 30 %
Чехія	до 30 %
США	до 30 %
Австралія	до 30 %
Туреччина	до 30 %
Корея	до 40 %
Мексика	до 40 %
Іран	до 50 %
Білорусь	до 50 %
Україна	до 50 %
Сербія та Чорногорія	до 60 %
Болгарія	до 60 %
Литва	до 70 %
Албанія	до 70 %
Азербайджан	до 70 %
Молдова	до 80 %
Румунія	до 80 %
Вірменія	до 80 %
Нігерія	до 80 %

Згідно із законом німецького економіста Ернста Енгеля, існує залежність між зростанням доходів домогосподарств і зміною структури їх витрат: частка витрат на харчування зменшується; витрати на матеріальні потреби зазнають незначних змін, а частка витрат на задоволення соціально-культурних потреб суттєво зростає.

Спостерігалася тенденція до зміни структури сукупних витрат населення України на користь неспоживчих витрат і зростання їх частки з 6,3 % у 2001 році до 13,8 % у 2008-му. Це створило основу для формування заощаджень домашніх господарств. Значну частину неспоживчих витрат становлять заощадження (на купівлю нерухомості, будівництво, капітальний ремонт, придбання акцій, сертифікатів, валюти, вкладів до банківських установ). Оскільки за наявними даними неможливо виокремити лише ощадну складову, вважаємо, що всі неспоживчі витрати є потенційними заощадженнями. Починаючи з кризового 2009 року частка неспоживчих витрат щорічно скорочується і становила у 2011 році 9,8 %, або близько 338 грн на місяць з розрахунку на одне домогосподарство.

Для України динаміка рівня чистих заощаджень населення у ВВП за 2001—2011 рр. (рис. 2.2) характеризується значними коливаннями. На початку досліджуваного періоду заощадження населення з рівнем усього 3,3 % не відігравали значної ролі в економіці країни. Але починаючи з 2002 року їх рівень має тенденцію до зростання, досягаючи свого найбільшого значення в докризовий період 2005 року (10,3 % у ВВП).

Цьому сприяли такі зміни: збільшення обсягів виробництва та сільського господарства, стабільність національної грошової одиниці, зростання реальних доходів і реальної заробітної плати населення, швидкі темпи нарощування депозитно-кредитних операцій банків з населенням. Однак, уже починаючи з 2006 року, рівень чистих заощаджень населення у ВВП стабільно знижувався і в кризовий 2008 рік становив лише 5,5 %. Падіння темпів зростання ВВП у 2005—2006 рр. через обмеженість виробництва висококонкурентоспроможних товарів кінцевого споживання, передусім, товарів для населення; розвиток споживчого кредитування населення, яке витрачало отримані грошові кошти на купівлю товарів іноземного виробництва; негативний вплив світової кризи в 2008 році, що призвів до зниження обсягів виробництва; девальвація гривні; зниження реальних доходів населення.

ня та вилучення ним грошових коштів з банківської системи країни — саме ці фактори спричинили зниження рівня заощаджень населення у ВВП. В посткризовий період намагання населення підвищити рівень своїх доходів, насамперед, вкладаючи грошові кошти в банки, призводить до зростання частки заощаджень населення у ВВП до найвищого рівня за 2001—2011 роки — 14,9%. Така частка заощаджень може дати короткостроковий ефект для поживлення економічних процесів, проте не може забезпечити сталого економічного зростання. Тим самим проблема нарощування організованих заощаджень залишається доволі актуальною.

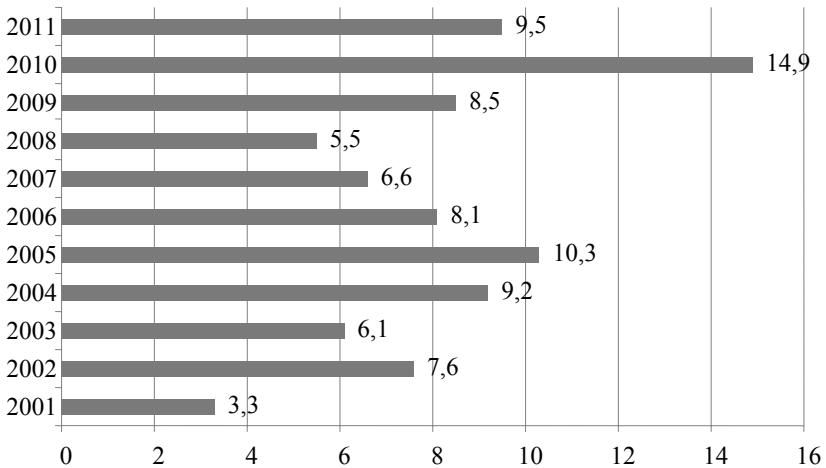

Рис. 2.2. Динаміка рівня чистих заощаджень населення України у ВВП за період 2001—2011 рр., %

Загалом вітчизняні дослідники Н. В. Дорофєєва [51, с. 231] і О. Д. Вовчак [102, с. 140], вивчаючи процеси формування заощадження населення за період незалежності України, виокремлюють кілька його етапів:

Перший етап — 1992—1995 рр. — глобальне знецінення заощаджень населення в зв'язку з гіперінфляційними процесами в Україні. У цей період переважна частина заощаджень формувалась у готівкових коштах у національній та іноземній валюті на руках у населення (85—90 % загальної суми заощаджень).

Другий етап — 1996—1999 рр. — характеризувався нестабільністю формування заощаджень населення. У період і після проведення грошової реформи вперше виявилось реальне зростання заощаджень населення в банківській системі. За 1996—1997 рр. депозити в банках зросли в 2,5 раза, зокрема в національній валюті — у 2,1 раза. Проте в 1998—1999 рр. заощадження в національній валюті в установах банків реально зменшилися внаслідок втрати довіри до стабільності національної валюти, а заощадження в іноземній валюті зросли в 3,4 раза. Процес формування заощаджень населення стримувався через валютно-фінансову кризу, загальне зниження доходів населення та їх диференціацію, низький рівень довіри до національної валюти та банківської системи.

Загалом ми погоджуємося з виокремленням названих вище етапів. Однак з плином часу, зміною економічної ситуації в країні внаслідок світових фінансових потрясінь назріла потреба доповнити вже досліджені етапи новими та більш докладно розглянути наступні етапи формування заощаджень населення.

Третій етап — з 2000 року до жовтня 2008 року. До 2000 року відновилися позитивні темпи щорічного зростання ВВП за рахунок усунення найбільш неефективних складових радянського промислового виробництва, виникла можливість експорту промислової продукції на зростаючий ринок Росії та колишнього СРСР. Загальне економічне зростання, особливо щодо попиту, на світовому рівні допомогло підтримати попит і виробництво в Україні. Зросла кількість приватних малих і середніх підприємств, принаймні у найбільш динамічних містах країни. На тлі макроекономічної, фінансової та валютної стабілізації з'явилися позитивні тенденції зростання заощаджень населення. Динаміка зростання ВВП і промислового виробництва позитивно вплинули на збільшення грошових доходів населення і відповідно зростання заощаджень населення в банківській системі. Депозити населення зросли в 29 разів, зокрема в національній валюті — у 33,5 раза, в іноземній — у 24,8. Виокремимо два періоди відповідно до зміни темпів вкладень заощаджень населенням у банківську систему: 2000—2004 рр. (щорічне зростання темпів вкладень грошових коштів населенням у банківську систему) та 2005 — жовтень 2008 рр. (зниження темпів вкладень грошових коштів населенням у банківську систему). Зниження частки депозитів населення в зобов'язаннях банків пояснюється появою нових,

оптових джерел формування банківських ресурсів — синдикованих кредитів та єврооблігацій.

Четвертий етап (кризовий) тривав з жовтня 2008 року до кінця 2009 року. Унаслідок розгортання в економіці країни економічної та фінансової кризи населення вилучає заощадження з банківської системи країни. Зниження темпів зростання ВВП, різке коливання валютних курсів, девальвація національної валюти, призупинення діяльності багатьох підприємств, значне падіння реальних доходів більшості населення та зниження рівня життя призвели до вилучення населенням грошових коштів з депозитних рахунків, переведення їх у готівкову форму або в іноземну валюту.

П'ятий етап розпочався в 2010 році. Відновлення економічних реформ і початок макроекономічної стабілізації сприяють поверненню заощаджень населення до банківської системи.

Заощадження населення Державна служба статистики враховує через нагромадження нефінансових активів і приріст фінансових активів (табл. 2.10). Спираючись на теорію портфеля у частині використання населенням заощаджень, можна констатувати, що складовими портфеля домашнього господарства є: придбання фінансових активів — готівкові кошти, депозити, акції та інші форми участі в капіталі, цінні папери; придбання нефінансових активів, а саме: нерухомості, автівок, цінностей (ювелірні вироби з дорогоцінного каміння й металів), природних активів.

Проведений аналіз обсягу та динаміки заощаджень населення України в 2001—2011 рр. свідчить, що загальні обсяги всіх їх складових у номінальному виразі зростали доволі високими темпами. Загальний обсяг заощаджень зріс з 6,8 млрд грн у 2001 році до 156,4 млрд грн у 2010 році, тобто в 23,0 рази. Однак щорічні темпи приросту заощаджень громадян дуже нерівномірні. Така нерівномірність приросту стосується як загального обсягу заощаджень населення України, так і його складових.

Негативні процеси, які мали місце в політичному та економічному житті країни, відобразилися на добробуті основних верств населення України. Оскільки наявний дохід не підвищувався відповідно до розширення потреб населення, тому додаткове споживання було профінансоване за рахунок накопичень попередніх років, тим самим зменшивши обсяги заощаджень населення у 2011 році на 38 744 млн грн.

Таблиця 2.10

**ДИНАМІКА ЗАОЩАДЖЕНЬ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ
ЗА ПЕРІОД 2001—2011 рр.**

	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.
Усього заощадження, млн грн	6788	17058	16277	31634	45651	44203	47779	52011	80377	161867	123123
темпи приросту/зниження заощаджень, %	...	151,3	-4,6	94,4	44,3	-3,2	8,1	8,9	54,6	101,4	-23,9
зокрема: — нагромадження нефінансових активів, млн грн	3408	2464	1680	3254	4444	7159	9939	29515	10493	19578	-1159
темпи приросту/зниження нефінансових активів, %	...	-27,7	-31,8	93,7	36,6	61,1	38,8	196,9	-64,5	119,7	-105,9
— приріст фінансових активів, млн грн	3380	14594	14597	28380	41207	37044	37840	22496	69884	142289	124282
темпи приросту/зниження фінансових активів, %	...	331,9	0,02	94,4	45,2	-10,1	2,2	-40,6	210,7	90,6	-12,7

* Розраховано автором за джерелом: [75].

Мобілізація грошових доходів населення фінансовими посередниками, зокрема банками, ґрунтується на стабільності всього фінансового сектора економіки та впевненості населення в надійності систем захисту своїх коштів. Різкі коливання темпів приросту заощаджень населення свідчать про невпевненість населення у виборі між неорганізованими (більш надійними, з погляду громадян) та організованими (більш прибутковими) формами заощаджень і між різними видами останніх. Головним завданням фінансових посередників на ринку залучення заощаджень населення має стати стимулювання ощадної активності громадян через надання потенційному інвестору можливості обирати ефективні форми заощаджень, які відповідали б вимогам клієнтів щодо їхньої дохідності та надійності [103, с. 18].

Розглядаючи структуру заощаджень населення, зазначимо, що за період 2001—2011 рр. населення України надавало перевагу заощадженням у вигляді фінансових активів (рис. 2.3). І тільки в 2001 і 2008 роках нагромадження нефінансових активів складало половину і більше заощаджень населення. До 2001 року переважали вкладання коштів населенням у нефінансові активи, оскільки в той період вкладання у фінансові активи було доволі ризикованим, і такий ризик не виправдовувався очікуваними вигодами. У 2001 році реальні доходи населення почали зростати, але впевненості населення у власній фінансовій стабільності в майбутньому не було.

Рис. 2.3. Структура заощаджень населення в Україні за період 2001—2011 рр., %

* Розраховано автором за джерелом: [75].

Однак після 2001 року частка заощаджень у формі фінансових активів почала переважати, що було пов'язано зі стабілізацією економічного середовища, а відтак зі зменшенням ризиковості цього виду активів. Високі темпи приросту фінансових активів мали місце у зв'язку з розвитком переважно комерційних банків і значним розширенням переліку послуг, що надавалися клієнтам. Це свідчить також про те, що придбання фінансових активів стало для домогосподарств менш ризиковим і більш прибутковим. 2008 рік характеризувався нестабільністю в економічній ситуації в країні, що не могло бути позитивним чинником для створення заощаджень. Схильність населення до вкладання грошових коштів у формі фінансових активів змінюється відповідно до ситуації та рівня прибутковості (рис. 2.4). Хоча банківські депозити не є

найбільш прибутковим видом заощаджень, проте населення вважає його найбільш ефективним. Така довіра була дещо підірвана під час економічної кризи 2008—2009 рр.

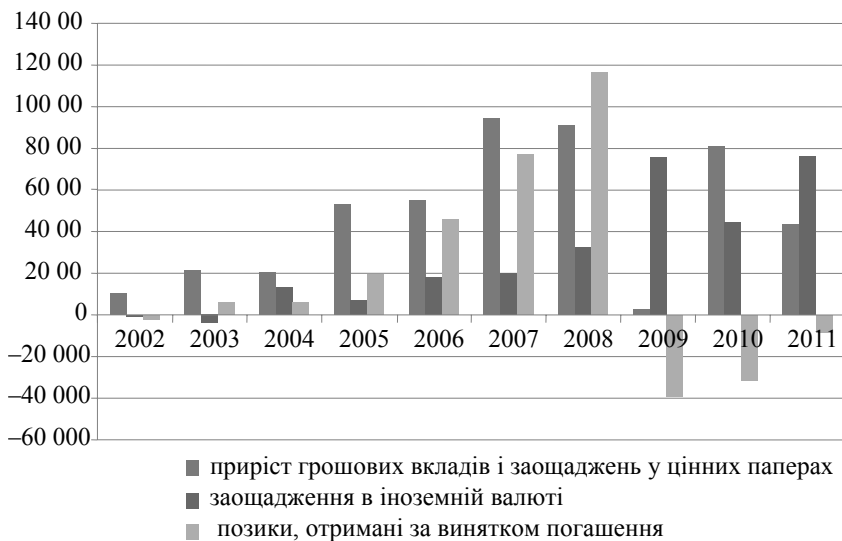

Рис. 2.4. Заощадження населення України в різних формах фінансових активів за 2002—2011 рр., млн грн

Для визначення структури придбаних домогосподарствами фінансових активів скористаємося фінансовим рахунком для сектора домашніх господарств (табл. 2.11). Наведені дані свідчать, що як у докризовий період, так і сьогодні населення надає перевагу заощадженням у грошовій формі, а саме: у вигляді готівкових грошей і депозитів (77 % у 2006 році та підвищення в 2009 році до 84,3 %). У післякризовий період суттєву частку становлять деякі види іншої дебіторської заборгованості (11,2 %), акції та інші види участі в капіталі (3,8 %). Доволі незначна частка вкладень у страхові технічні резерви (0,6 %) та в інші цінні папери (0,1 %), значно знизилася частка акцій та інших видів участі в капіталі (на 7 п.п.).

Те, що населення здебільшого тримає заощадження в готівковій формі, свідчить про загальну нестабільність макроекономічної ситуації, невпевненість населення в майбутньому, недовіру

до влади та фінансової системи — ризик вкладання в інші активи доволі високий і не компенсується їх доходністю. Прагнення захистити свої кошти спонукає населення вкладати їх в найдоступнішу форму заощаджень — депозити.

Таблиця 2.11

ОБСЯГ І СТРУКТУРА ЧИСТОГО ПРИДБАННЯ ФІНАНСОВИХ АКТИВІВ ДОМОГОСПОДАРСТВАМИ У ФАКТИЧНИХ ЦІНАХ У 2006 І 2009 рр. [75]

Структура чистого придбання фінансових активів	2006 р.		2009 р.	
	млн грн	%	млн грн	%
Чисте придбання фінансових активів, усього	83 951	100	140 320	100
Готівкові гроші та депозити	64 136	77	118 262	84,3
Цінні папери, крім акцій	29	0	199	0,1
Акції та інші види участі в капіталі	8676	10	5312	3,8
Страхові технічні резерви	286	0	815	0,6
Інша дебіторська заборгованість	10 824	13	15 732	11,2

Населення України не має надто широкого вибору фінансових інструментів для нагромадження своїх грошових доходів. Світова криза, що позначилася на економіці країни в 2008 році, дещо пригальмувала розвиток фінансового ринку. Вітчизняний фінансовий ринок представлений переважно банківським сектором. Небанківський фінансовий сектор загалом ще суттєво відстає від банківського як за загальними обсягами активів, так і за темпами їх зростання. Активи небанківських фінансових установ залишаються незначними порівняно з активами комерційних банків. Так, разом активи комерційних банків і небанківських фінансових установ на 31.12.2010 р. становили 1 012,0 млрд грн, зокрема банків — 942,1 млрд грн (93,1 %), небанківських фінансових установ — 69,9 млрд грн (6,9 %) [104]. Для порівняння: станом на 31.12.2008 р. питома вага активів банківських і небанківських фінансових установ становила відповідно 94,04 % і 5,96 %, на 31.12.2006 р. — відповідно 91,5 % і 8,5 %.

Такий розвиток вітчизняного фінансового ринку закономірний, оскільки реформування банківського сектора, виходячи зі світових стандартів організації банківської справи, було розпоча-

то раніше небанківського. Діяльність банків набагато раніше була забезпечена законодавчо-нормативною базою, яка постійно вдосконалюється й передбачає відповідний рівень компетентності ведення банківської справи та професіоналізму. З початку 2000 року було запроваджено міжнародні стандарти банківської діяльності та нагляду за нею. Національний банк України постійно контролює фінансовий стан і платоспроможність банків з метою забезпечення стабільності й ефективного функціонування всього сектора. Банки як фінансові посередники мають значно більший досвід і користуються більшим рівнем довіри з боку населення [105, с. 46].

Недовіра, незнання, незвичність нових реалій роботи фінансового ринку підсилюють об'єктивно зумовлену економічними причинами відірваність широких верств населення від участі в ринку цінних паперів. На потенціалі довіри населення до ринку цінних паперів негативно позначилася девальвація приватизаційних сертифікатів — перших цінних паперів, з якими безпосередньо зіштовхнулося населення. Страх обману і, як наслідок — втрата коштів є основною причиною небажання населення інвестувати грошові кошти на користь фінансового ринку. Більшість громадян не виказує особливої обізнаності або зацікавленості щодо більш розвинутих у світовій практиці фінансових продуктів (акцій, облігацій, інвестиційних сертифікатів тощо), оскільки не користується ними.

Недостатній розвиток небанківських фінансових установ зводить перелік можливих форм збереження заощаджень для більшості населення України до банківських депозитів, іноземної валюти та нерухомості. Така форма заощадження, як вкладання грошових коштів у нерухоме майно, поширена головним чином серед заможного населення. Щоб зберігати заощадження в матеріальних благах, потрібні значні кошти — у нерухомість неможливо вкласти кілька тисяч гривень, потрібні щонайменше десятки, а то й сотні тисяч гривень.

Зниження рівня життя та зменшення доходів більшості населення об'єктивно позбавляють широкі його верстви самої можливості активної ощадної поведінки. Унаслідок звуження ресурсних можливостей вибору відбувається примітивізація ощадної поведінки, що виявляється в однокілій перевазі у фінансових активах їх найбільш високоліквідної частини — готівки й, передусім, іноземної валюти [106, с. 451]. За різними даними у

2009 році в Україні на руках у населення, було від 20 до 40 млрд дол. США [107, с. 40]. За словами С.Г. Арбузова, Голови НБУ, в той час, у 2011 році у населення зберігалось близько 60 млрд дол. США. Важливим завданням розвитку форм збереження заощаджень є щонайбільше сприяння залученню готівкових коштів на вклади та депозити до банків з їх подальшою трансформацією в інвестиційні ресурси.

Сьогодні для оцінювання потенціалу стану ринку заощаджень населення потрібна достовірна широкомасштабна інформаційно-аналітична база. Інформаційною базою для проведення досліджень процесу формування особистих заощаджень є офіційна державна статистика доходів і витрат населення. Основними джерелами статистичних даних, які характеризують процеси формування заощаджень населення на макrorівні, є Система національних рахунків (СНР) і розрахунок доходів і витрат сектора домашніх господарств.

Доповнюють і коригують інформацію, що надається Державною службою статистики України, і соціологічні опитування населення. Головними перевагами останніх є те, що вони дають змогу отримати інформацію, яка не відображена в офіційній статистиці [108, с. 64], мають меншу залежність від впливу держави. Інформація, що відображає стан об'єкта дослідження на мікрорівні, тобто на рівні окремих домогосподарств, отримується за результатами дослідження самооцінок різними верствами населення власного фінансового стану, зокрема, і обсягу та структури сформованих заощаджень. Така інформація доповнює дані офіційних джерел, достовірність яких юридично гарантована. У поєднанні з останніми вона дає більш повну оцінку рівня життя населення країни та відображає його чутливість до змін в економічній та соціальній політиці держави. З 1 січня 1999 року Державна служба статистики України на виконання постанови Кабінету Міністрів України від 2 жовтня 1988 року № 1725 «Про проведення обстеження умов життя у домогосподарствах» проводить вибіркові обстеження домогосподарств, що ґрунтуються на загальноприйнятих міжнародних стандартах, ураховують зміни, пов'язані з переходом економіки до ринкових відносин, і засновані на сучасній соціальній, демографічній та економічній ситуації в країні.

З метою забезпечення повного інформаційно-аналітичного забезпечення бази дослідження заощаджень населення вважаємо за

потрібне суттєво вдосконалити форми статистичної звітності, запровадити показники заощаджень населення у фінансові активи в розрізі: територіальному, розрізі окремо сільського та міського населення, видів і форм заощаджень з розподілом за основними напрямками (відокремити готівку від депозитів, облігацій від цінних паперів), у національній та іноземній валютах, а також з урахуванням розподілу населення за групами з різним абсолютним розміром заощаджень. Це дає змогу реалізувати наукові підходи до формування державної політики активізації заощаджень населення, а банкам сформує інформаційно-аналітичне забезпечення депозитної політики, зокрема, в територіальному розрізі.

Узагальнюючи результати дослідження, слід констатувати, що з огляду на роль заощаджень у суспільстві саме стан заощаджень населення відображає процеси загальноекономічного розвитку України, зокрема, соціальні аспекти, а також становлення фінансової і банківської систем.

2.3. Макроекономічні передумови зростання доходів і заощаджень населення

На формування заощаджень населення безпосередньо впливають макро- та мікроекономічні змінні. Кожен банк, формуючи стратегію свого розвитку та інфраструктуру фінансового обслуговування клієнтів, виходить із суто мікроекономічних міркувань, а в результаті створюються макроекономічні умови, у яких діють як самі банки, так і решта учасників ринку. Водночас на стан банківської системи впливає ситуація в реальному секторі економіки, зміни політичних орієнтирів держави та пріоритетів макроекономічного й монетарного регулювання.

Тому актуальним є оцінювання взаємозалежності депозитної активності населення із загальноекономічними процесами та рівнем розвитку банківської системи. Успішна реалізація взаємодії зазначених процесів та управління ними значною мірою визначаються можливістю передбачати ймовірні зміни та вживати відповідні заходи щодо координації напрямку руху ресурсів або їх структури та параметрів (термін, вартість, вид тощо) відповідно до змін макроекономічного середовища та фінансового ринку.

Аналізуючи змінні макроекономічного характеру, необхідно пам'ятати, що економіка загалом і фінансовий ринок, зокрема, є

системою зі зворотним зв'язком, тобто явища або події, що відбуваються сьогодні, залежать від минулих і початкових умов.

До основних макроекономічних змінних, що визначають зовнішнє середовище діяльності комерційних банків у процесі формування ресурсів, належать такі:

- 1) економічні умови, у яких здійснюють свою діяльність комерційні банки;
- 2) рівень життя населення й стан соціального середовища;
- 3) рівень розвитку банківської системи та банківської конкуренції в країні.

Оцінюючи вплив цих чинників на діяльність комерційних банків, необхідно підкреслити, що найвагоміший вплив на формування ресурсної бази банків справляє соціально-економічна політика держави, яка зумовлює рівень фінансового потенціалу населення, та довіра як з боку населення до банків, так і з боку одних банків до інших.

Формування в докризовий період безперспективної споживчої моделі розвитку в результаті поліпшення загальної макроекономічної ситуації, зростання рівня монетизації, переважання імпорту сприяли тому, що населення України стало більше споживати товарів і послуг. Водночас приріст реальних сукупних доходів населення не настільки вагомий, низький рівень оплати праці та соціального захисту громадян України, їх низька купівельна спроможність є тими факторами, що стримують розвиток стійкого зростання банківських депозитів населення, а отже, й формування сталого інвестиційного потенціалу банківської системи.

Складним питанням є посилення довіри до комерційних банків і банківської системи з боку населення. Його вирішення вимагає формування повноцінних відкритих партнерських відносин між банками та клієнтами. Важлива роль у вирішенні цього питання належить Національному банку, який має сприяти створенню атмосфери довіри та стабільності банківської системи. На здатність комерційних банків здійснювати свої функції у сфері залучення коштів впливають ринкова кон'юнктура, темпи розвитку банківського сектора та конкуренції.

Макроекономічні фактори в умовах динамічного середовища та вільного ринку зазвичай порушують рівновагу фінансового ринку через вплив на ощадну поведінку населення. У грудні 2010 року Агентством США з міжнародного розвитку «Розвиток фінансового сектора» (FINGER) було проведене національне дослідження фі-

нансової грамотності населення України. Під час дослідження збиралась інформація про можливий вплив фінансової кризи 2008—2009 років на українські родини та їхню ощадну поведінку [110]. Більш як 2000 респондентам вікової групи від 20 до 60 років було поставлено 64 питання, які стосувалися персональних доходів і захисту прав споживачів. Понад половина респондентів (55 %) повідомили про те, що впродовж останніх трьох років рівень їхніх доходів значно знизився. Більшість респондентів, які відчули на собі зниження купівельної спроможності, зазначили, що причиною цього були втрата роботи або зниження заробітної плати.

Рис. 2.5. Модель управління повсякденними доходами та формування ощадної поведінки домогосподарств України, % усіх респондентів [110]

У разі неочікуваного падіння доходу респонденти переважно поклалися на себе, зводячи кінці з кінцями завдяки внутрішнім ресурсам родини. Українські домогосподарства скорочували свої витрати та витрачали заощадження (53 %) або ж позичали необхідну суму в друзів і родичів (19 %). Оскільки більшість українських домогосподарств має обмежені ресурси, то основні статті витрат — продукти та повсякденні потреби. 27 % респондентів визнали, що їм взагалі нічого не вдасться заощаджувати. Більшість респондентів указала, що причиною відсутності заощаджень є низький рівень доходу (76 %). Значна частина респондентів (14 %) не роблять заощаджень через брак довіри до фінансових установ. 14 % респондентів зазначили, що на кінець місяця після сплати всіх витрат у них залишаються кошти на заощадження, але ці кошти вони залишають у себе в готівковій формі (49 %). Лише 10 % респондентів кладуть

гроші на депозитні рахунки в банк, а менше 1 % опитуваних роблять інвестиції в інструменти капіталу.

Дослідження показало, що макроекономічне середовище істотно впливає на домогосподарства й тому для побудови стабільної, стійкої банківської системи важливим є аналіз взаємодії загальноекономічних процесів і процесів формування банківських депозитів населенням. Взаємозв'язок факторів зовнішнього середовища характеризується силою, з якою зміна одного чинника впливає на інші, тобто рівнем кореляції. Щоб скласти повну та цілісну картину макроекономічних чинників, які здійснюють визначальний вплив на формування банківських депозитів, необхідно розглянути всі ці фактори не ізольовано один від одного, а в системі, тобто побудувати певну економічну модель, яка враховувала б взаємозв'язок цих факторів. Слід зазначити, що більшість науковців, які досліджують це питання, обмежуються просто переліком окремих факторів зовнішнього середовища, не вказуючи на їх взаємозалежність [111, с. 31; 112, с. 188—192; 113, с. 50; 114, с. 29—31].

Для врахування цих чинників побудуємо модель взаємозв'язку та взаємодії між певними макроекономічними показниками, рівнем заощаджень загалом і рівнем депозитів населення, зокрема. Розглянемо динаміку макроекономічних індикаторів: ВВП, доходи, витрати, роздрібний товарооборот, індекси інфляції (індекс споживчих цін та індекс цін виробників).

Валовий внутрішній продукт (ВВП) — показник загального стану економіки країни за певний період. ВВП вимірює виробництво товарів й послуг усіма факторами виробництва, розташованими на території країни, незалежно від їх приналежності своїм або чужим громадянам [32, с. 30]. ВВП виражається у вигляді індексу по відношенню до попереднього періоду, а також у вигляді абсолютного значення суми цін на вироблені товари і послуги. ВВП є узагальнюючим індикатором сили економіки (або навпаки, її слабкості в періоди спадів).

Після майже десяти років падіння реального ВВП у 2000 році в Україні спостерігалось зростання реального ВВП, яке було пов'язане зі стрімким збільшенням експорту. Активізація експорту через сприятливу кон'юнктуру на світовому ринку, а через кілька років і поліпшення доступу до зовнішнього фінансування стимулювали внутрішнє споживання населенням товарів і послуг і надало додаткових стимулів економічному зростанню [115, с. 12].

Номинальний валовий внутрішній продукт (ВВП) за період з 2001 по 2011 р. збільшився з майже 170 до 1095 млрд грн [116]. Упродовж 2000—2008 рр. середньорічні темпи приросту реального ВВП становили в середньому близько 6,9 % на рік. Позитивну динаміку економічного зростання країни переважно визначили збільшення експорту промислової продукції (передусім, металургія) у зв'язку з поліпшенням кон'юнктури на зовнішніх ринках та приплив капіталу в країну. Слід зазначити, що в 2005 році темпи приросту реального ВВП уповільнилися до 2,7 % проти 12,1 % у 2004 році [116]. Однак у 2006—2007 рр. темпи приросту реального ВВП пришвидшилися і становили в середньому 7,5 % за рік. Значну роль у висхідній динаміці реального ВВП відіграло внутрішнє споживання населенням товарів і послуг, яке зростало як через підвищення рівня доходів громадян, так і через стрімке розширення банківського кредитування населення. Однак макроекономічна стабілізація та пом'якшення соціальних проблем не забезпечили проведення реформ, необхідних для довгострокового розвитку економіки. У результаті зі зміною зовнішньої кон'юнктури внаслідок розгортання світової фінансової кризи за 2009 рік реальний ВВП України скоротився і становив 85,2 % до попереднього року.

Аналіз статистичних даних дає змогу чітко виділити цикли економічного розвитку промисловості України: січень 2000 — січень 2002 року; січень 2003 — січень 2006 року та січень 2006 — липень 2008 років. У четвертому кварталі 2008 року внаслідок зниження попиту та промислового виробництва відбулося різке скорочення прибутків підприємств, що спричинило скорочення витрат на оплату праці. Знизилася зайнятість населення та рівень оплати праці, що призвело до падіння рівня реальних доходів населення і на тлі виплат за банківськими кредитами — падіння кінцевого споживання домогосподарств. Починаючи з другого кварталу 2009 р., ситуація в економіці стабілізувалась і почалося поступове відновлення економічної активності. Економічна ситуація поліпшилася і в 2010 році, коли ВВП зріс до 4,2 % [116].

Інфляція — це процес зростання рівня цін у країні унаслідок порушення закону грошового обігу. Інфляція виникає тоді, коли в обігу перебуває надлишкова кількість грошей (готівкових і безготівкових) [55, с. 193]. Така ситуація призводить до здешевлення грошей і зростання цін. Рівень інфляції є невід'ємною складовою відсоткової ставки банку. На сьогодні інфляційні очікування залишаються доволі високими, і населення навряд чи розміщува-

тиме в банках свої заощадження під відсоткові ставки, зменшені до інфляційного рівня й навіть нижчі за інфляцію.

Основними показниками, що використовуються для оцінювання й виміру інфляції, є: — індекс споживчих цін — Consumer Price Index (CPI); — індекс виробничих цін — Producer Price Index (PPI). ІСЦ (CPI) — показник динаміки вартості споживчого кошика, який містить фіксований набір товарів і послуг масового споживання [117, с. 107]. Як ранній індикатор споживчої інфляції він відображає зміну вартості життя в країні, фіксує зміни купівельної сили національної валюти [30, с. 227]. Зростання індексу споживчих цін відображає те, що типовий набір (кошик) товарів і послуг підвищився в ціні щодо базового періоду. Індекс виробничих цін — PPI — оцінює середню зміну цін виробників. Головна відмінність цього індексу від індексу споживчих цін (CPI) у тому, що він охоплює лише товари (без послуг) і на оптовому рівні їх реалізації. Часто цей індекс називають індексом оптових цін [118, с. 148]. Якщо економіка розвивається в нормальних умовах, то зростання показників CPI і PPI може привести до підвищення основних відсоткових ставок в країні. Це, своєю чергою, сприяє зростанню курсу валюти, оскільки збільшується привабливість вкладення коштів у валюту з більшою відсотковою ставкою. Проте високі темпи зростання інфляційних показників, швидше за все, викличуть зворотну реакцію ринку.

Аналіз інфляційної складової розвитку економіки показує, що середнє значення індексу споживчих цін за період з 2000 року по 2008 рік становило 9,2 %, з 2000 року по 2010 рік — 10,8 %. На противагу індексу споживчих цін індекс цін виробників виявив більші коливання. Так, середнє значення цього індексу за весь період становило 14,5 %, а в докризовий період з 2000 року по 2007 рік — 12,7 %. При цьому чітко прослідковуються два мінімальні значення в червні 2002 року (98,6 %) та травні 2006 року (107 %) і два максимальні значення в січні 2005 року (122,5 %) і липні 2008 року (135,7 %) [116]. Аналіз історичних подій чітко вказує, що причиною першого максимуму є політичні події, пов'язані з виборами Президента України, а причиною другого — світова фінансова криза. Необхідно зазначити, що історичного максимуму (137,8 %) індекс цін виробників досягнув у вересні—жовтні 2008 року.

Зіставлення індексу цін виробників та індексу споживчих цін показує набагато меншу волатильність останнього. Це вказує на те, що торговельні підприємства України мають доволі значну тор-

гівельну націнку, що дає їм змогу знижувати коливання цін виробників у часі. Упродовж 2000—2010 рр. спостерігалася позитивна динаміка роздрібногo товарообороту, середнє значення приросту якого за цей період становило 21,2 %.

Кредитний ринок України впродовж 2002—2010 років розвивався доволі динамічно. Так, середньомісячний обсяг кредитів, що надавалися нефінансовим корпораціям, у цей період становив 60,8 млн грн, а середньомісячні темпи приросту — близько 4 %. Іншим сегментом ринку банківських кредитів є ринок кредитів фізичним особам. Як і ринок короткострокових кредитів нефінансовим корпораціям, цей ринок швидко розвивається.

Аналіз відсоткових ставок за кредитами (рис. 2.6.) населенню показує, що вони порівняно з кредитними ставками для нефінансових корпорацій зазнавали більшого коливання. Так, відсоткові ставки за кредитами з терміном погашення до 1 року впродовж 2006 року зросли з рівня 17 % у лютому до 21 % у липні, а потім знову знизилися до 15,5 % у грудні. Починаючи з 2007 року, відсоткові ставки невинно зростали й на початку 2008 року досягли рівня 22 %. Таке їх зростання пояснюється підвищеним попитом на кредити з боку населення. Водночас починаючи з квітня й закінчуючи груднем 2008 року, на ринку спостерігалася зниження відсоткових ставок з 21,5 % до 17 %. Таке їх зниження на ринку, навіть в розпал фінансової кризи, пояснюється зменшенням попиту на кредити та деякою інерцією комерційних банків. З грудня 2008 року спостерігалася стрімке підвищення відсоткових ставок, які вже в лютому 2009 року досягли рівня 26,5 %. Таке різке підвищення було тимчасовим явищем і вже в березні—квітні вони знизились до рівня 19,5 % і з певними коливаннями продовжили падати до 17,5 % в грудні 2009 — січні 2010 року.

Аналіз відсоткових ставок за цільовим призначенням показує, що найбільш дорогими є споживчі кредити та інші кредити населенню. Так, відсоткові ставки за споживчими кредитами стабільно підвищувались з майже 15,1 % у березні 2006 року до 26,5 % у квітні—травні 2010 року. Найбільш дешевими є іпотечні кредити, які подорожчали з рівня 12 % з липня 2006 року по листопад 2008 року на 4,2 п.п. Проте впродовж грудня 2008 — лютого 2010 року відсоткові ставки за іпотечними кредитами зазнали значних коливань і зафіксувались на рівні 15 % річних. Причинами постійного подорожчання кредитів слід визнати значний рівень інфляції.

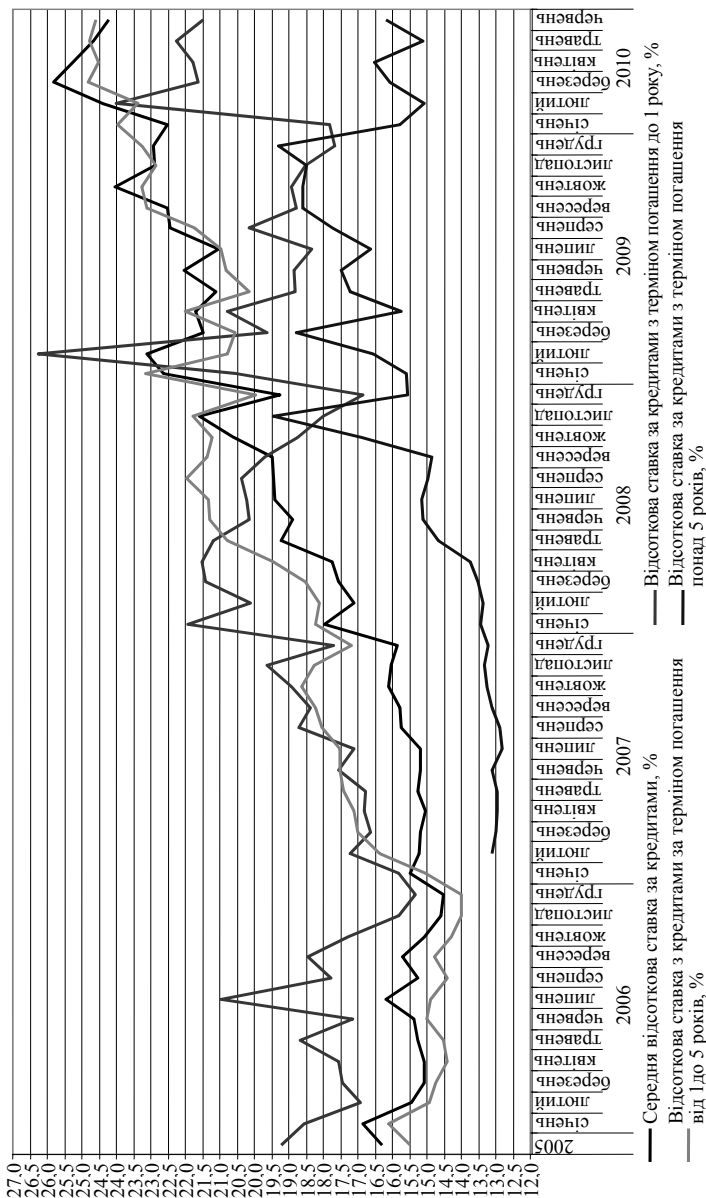

Рис. 2.6. Динаміка середньої відсоткової ставки за кредитами, наданими банками України фізичним особам за термінами погашення [116]

Аналіз показав, що рівень життя та доходів характеризується як невисокий, а отже, не створює належної бази для формування значних заощаджень як основного внутрішнього джерела інвестиційних ресурсів. У вітчизняній практиці частки соціальних виплат і заробітної плати майже однакові, що характеризує соціальну політику держави як неефективну. Це дає змогу дійти висновку про необхідність реформування системи оплати праці та зниження впливу соціальних виплат. Запровадження інструментів адресної соціальної підтримки дасть можливість вивільнити значні бюджетні кошти й спрямувати їх на підвищення соціальних стандартів.

Установлено, що в структурі витрат населення витрати на придбання продовольчих товарів становлять понад 50 %, що за світовими стандартами є фактичним показником бідності українського населення. Наслідком сформованої структури витрат населення є обмежені можливості переважної більшості населення України щодо створення заощаджень. Відповідно потрібно на державному рівні запроваджувати програми стимулювання неспоживчих витрат шляхом розвитку іпотечних програм і реалізації серед населення державних цінних паперів з рівнем доходу, що перевищує інфляцію.

Результати аналізу динаміки та структури заощаджень населення України в 2001—2011 рр. свідчать, що загальний обсяг приросту всіх їх складових у номінальному виразі зростав доволі високими темпами. Однак обсяги заощаджень переважної більшості українських сімей є мізерними й не дають змоги забезпечити стабільність прийнятного рівня життя в разі будь-яких економічних або соціальних потрясінь. Установлено, що до передумов збільшення заощаджень населення належать такі: підтримання високих темпів економічного зростання; формування середнього класу, яке залежить від удосконалення структури доходів; забезпечення дотримання балансу між різними верствами населення за рівнем доходу та легалізація прихованої частини доходів населення в результаті впровадження системи пенсійного забезпечення на основі накопичувальної пенсійної системи та страховій основі.

Розділ 3

РОЗВИТОК РИНКУ БАНКІВСЬКИХ ДЕПОЗИТНИХ ПОСЛУГ

3.1. Роль банків в акумуляції грошових заощаджень населення та їх трансформації в банківські ресурси

Комерційні банки відіграють важливу роль у нагромадженні та зберіганні заощаджень населення, виконанні розрахунків громадян за їхніми фінансовими зобов'язаннями різного характеру (платежі до бюджету, на користь торгівельних, комунальних, транспортних та інших організацій і установ), у переміщенні капіталів, наданні можливостей розвитку промисловим та іншим комерційним підприємствам. Це покладає на них велику відповідальність перед суспільством. Суспільство не повинно мати приводу ставити під сумнів стійкість банківської системи, а акціонери, партнери, вкладники та інвестори мають бути впевнені в надійності будь-якого комерційного банку.

Діючи в інтересах усіх учасників соціально-економічних відносин, банки прямо чи опосередковано впливають на задоволення різноманітних споживчих і виробничих потреб. Саме перед банківською системою як найбільш потужним інститутом фінансового ринку України постало завдання сприяти посиленню позицій населення щодо їхніх можливостей робити заощадження, набувати фінансової самостійності.

Депозити комерційних банків становлять значну частину банківських ресурсів, які є основою ефективного функціонування кредитної системи країни з огляду на формування нею банківського кредитно-інвестиційного портфеля, здатності повною мірою задовольнити потреби відтворювального процесу в усіх секторах економіки.

Розглядаючи економічну сутність банківських ресурсів, зупинимося на трактуванні цього поняття в економічній літературі.

Вагомий внесок у дослідження питання ресурсів комерційного банку зробили такі вітчизняні вчені, як О. Д. Заруба [119], А. М. Мороз [120], М. І. Савлук [55], а також російські економісти В. І. Колесніков, Л. П. Кроливецька [121]. Ресурси банку вони характеризують як сукупність коштів, які перебувають у розпорядженні банків і використовуються для кредитних та інших активних операцій. Однак у цьому підході не акцентується увага на джерелах формування банківських ресурсів.

На думку Г. С. Панової, банківські ресурси — це власні кошти й кошти, залучені банком у результаті здійснення пасивних і активно-пасивних операцій, які використовуються для активних операцій банків [122]. Такий погляд пов'язаний з тлумаченням банківських ресурсів з погляду джерел надходжень.

О. В. Васюренко та І. М. Федосик вважають, що «ресурси комерційного банку — це сукупність власних, залучених і цільових фінансових коштів банку, що знаходяться в безпосередньому його розпорядженні і використовуються на його розсуд для здійснення повномасштабної банківської діяльності» [123, с. 63].

Г. Г. Коробова наводить таке визначення: «ресурси комерційного банку — це його власний капітал і залучені на основі повернення грошові кошти юридичних і фізичних осіб, які сформовані банком у результаті проведення пасивних операцій, які в сукупності використовуються ним для здійснення активних операцій» [124]. У цьому трактуванні враховано джерела формування ресурсів і зазначено належність залучених коштів юридичним і фізичним особам.

Значний внесок у визначення сутності банківських ресурсів зробили зарубіжні економісти Г. Айленбергер, К. Дж. Бартрон, Мак Нотон Діана, Р. Еллер, П. Роуз, Дж. Сінкі, Тімоті У. Кох. Вони розглядають проблеми формування ресурсної бази банку в двох відокремлених аспектах: управління банківським капіталом і зобов'язання банку.

Поняття «ресурс» (від французького «*resources*») трактується як «можливості» [125]. Це дає право застосувати його до поняття банківських ресурсів у широкому сенсі. У цьому разі, крім традиційних ресурсів, у поняття входять і реальні можливості банку не лише акумулювати грошові кошти в зобов'язання боргу чи власності, а й можливості отримувати прибуток від проведення дохідних банківських операцій. Розмір прибутку має бути достатнім для створення резервів, зростання банку та виплати дивиден-

дів. Саме розуміння банківських ресурсів у широкому сенсі ставить на перше місце проблему управління активами та пасивами.

Від того, чи отримає банк ресурси (у цьому разі депозити від населення), залежить не тільки прибутковість, а і його кредитоспроможність, ліквідність і життєздатність загалом. Безперечно, обсяги депозитів від населення є індикатором рівня довіри до дій центрального банку та підґрунтям стабільності всієї банківської системи країни. Банк є за своєю суттю звичайним посередником, який залучає тимчасово вільні кошти, а в подальшому на свій розсуд надає їх у тимчасове користування потенційним позичальникам. Рівень залучених депозитів опосередковано впливає на можливість забезпечити в країні стабільне економічне зростання [126, с. 51—53]. Для нашої економіки такий важливий інвестиційний ресурс, як депозити населення, має вирішальне значення. А для банківської системи як основного постачальника ресурсів в економіку питання можливості залучення депозитів, передусім від населення, їх вартість, розмір, термін користування, валютні вподобання вкладників є визначальними.

Процес трансформації грошових заощаджень населення включає два етапи:

1) залучення заощаджень на депозитні рахунки. Щоб збільшити частку заощаджень населення в банківській системі, необхідно залучити в цей процес й офіційно немобілізовані кошти населення;

2) спрямування заощаджень населення в економіку країни шляхом кредитування з метою розвитку як реального сектора, так і самого банку. Без достатніх банківських ресурсів банки не можуть здійснювати в належних обсягах кредитування поточних потреб юридичних та фізичних осіб, реалізовувати інвестиційні проекти.

Реалізація політики, що здійснюється банками, спрямована на те, щоб створити умови та можливості для різних прошарків населення щодо вибору власних варіантів формування рівня та якості життя. Пропонуючи широкий спектр послуг, банки щонайбільше задовольняють попит різноманітних верств населення у фінансових послугах.

Якщо раніше вітчизняні банки пропонували клієнтам стандартний набір банківських послуг, то зараз вони змушені постійно розробляти та впроваджувати нові види банківських продуктів, що адресовані конкретним групам клієнтів (різні види вкладів і кредитів для малозабезпечених верств населення, VIP-клієнтів та ін.).

Ресурсна база вітчизняних комерційних банків характеризується широкою різноманітністю видів депозитів для населення, умови яких можуть задовольнити максимальні запити щодо побажань клієнтів. Депозитні послуги банків можуть використовуватися згідно з режимом відповідного рахунка й банківським законодавством.

Депозит (вклад) — це грошові кошти в готівковій або безготівковій формі, у валюті України або в іноземній валюті чи банківські метали, які банк прийняв від вкладника, або які надійшли для вкладника на договірних засадах на визначений термін зберігання чи без зазначення такого терміну (під відсоток або дохід в іншій формі) і підлягають виплаті вкладнику відповідно до законодавства України та умов договору [127].

Грошові кошти, залучені на депозити, є основним джерелом формування ресурсної бази банків і надання кредитів, що й визначає важливість оптимальної організації депозитних послуг для забезпечення позичкової діяльності комерційних банків. Це, передусім виявляється в тому, що від обсягу та структури ресурсів залежать масштаби й види активних операцій, а отже, розміри доходів і прибутків банків. Зростання ресурсної бази сприяє й розвитку комерційних банків загалом. Поява нового інструментарію, підвищення якості банківського обслуговування, банківського менеджменту та маркетингу пасивних операцій сприяє зміцненню фінансового становища окремих банків і подальшому розвитку банківської системи.

Зрушення в ресурсній базі банків позитивно впливають і на населення. У сучасних умовах для економіки будь-якої країни характерні процеси прискорення розрахунків, їх автоматизації та комп'ютеризації. Збільшення оборотності ресурсів суб'єктів економіки робить можливим отримання ними більшого прибутку, підвищує зацікавленість у збільшенні обсягів виробництва, підвищенні рівня добробуту.

Проте, незважаючи на позитивні тенденції, які мають місце в збільшенні депозитної бази в результаті залучення коштів фізичних осіб, існують і проблеми, які стримують його подальший розвиток і потребують вирішення:

- вкладники за несприятливих економічних або політичних умов можуть звернутися з вимогою до банку відповідати за своїми зобов'язаннями перед ними. Подібна ситуація загрозлива для банків, які не можуть здійснити такі виплати, оскільки залучені

кошти розміщені в кредити. Однак згідно із Цивільним кодексом України власник строкового вкладу має право в будь-який момент розірвати депозитний договір, таким чином, строкові вклади з юридичного погляду фактично є вкладками до запитання;

- залученню коштів на депозитні рахунки притаманний депозитний ризик, який визначається як можливість повного або часткового неповернення вкладів чи затримка їх повернення через можливе банкрутство банку чи іншої фінансової установи. Цей ризик може бути спричинений неправильним оцінюванням і невдалим вибором банку для вкладення грошових коштів на депозитні рахунки;

- залученню коштів на депозитні рахунки притаманний і відсотковий ризик, який виникає внаслідок коливання ринкових відсоткових ставок, це — небезпека втрачати банку внаслідок завищення відсоткових ставок, що виплачуються за залученими коштами, над ставками за виданими позиками.

Банки зацікавлені в реалізації двох напрямів у розвитку депозитних відносин з фізичними особами. Це — передусім:

- збільшення обсягів депозитних ресурсів, розширення клієнтської бази банку, що приводить до розширення депозитної бази як фінансової основи для розвитку банківської діяльності;

- збільшення терміну, упродовж якого депозитні ресурси є на збереженні та в розпорядженні банку.

Клієнти (реальні й потенційні) зацікавлені в збереженні депозитів упродовж установленого терміну й гарантіях їх повернення за будь-яких умов і отриманні високих відсотків на вкладені кошти. До того ж, потенційних і реальних вкладників власних заощаджень у банківські установи цікавлять не тільки умови депозитних відносин, а й надійність банків, якість обслуговування, їх імідж тощо.

Для клієнтів банку трансформація власних заощаджень у депозитний капітал — це можливість не тільки його збереження, а й примноження за рахунок отримання доходів від його розміщення банками в реальній економіці. Для банків нагромадження депозитних ресурсів створює можливість розширення фінансово-кредитної діяльності, збільшення доходів від вдалого розміщення їх на платній основі в реальному секторі економіки.

Головною тенденцією розвитку вітчизняної банківської системи в докризовий період було значне зростання обсягів кредитування. Українські банки активно нарощували обсяги кредитних

вкладень в економіку країни. Вимоги банків за наданими кредитами в 2005—2008 рр. збільшилися з 143,4 млрд до 734,0 млрд грн, або в п'ять разів. Спостерігалася позитивна тенденція і в динаміці кредитів, наданих населенню. Обсяги кредитів, наданих домашнім господарствам, у портфелі банків зростали за цей період випереджаючими темпами — майже в 8 разів і на 1 січня 2009 року становили 280,5 млрд грн (див. табл. 3.1). Частка кредитів домогосподарствам у структурі загального банківського портфеля постійно збільшувалася — з 24,9 % у 2005 році до 38,2 % у 2008-му. За той же період обсяги депозитів населення також зростають, проте значно меншими темпами — лише 3 рази й на 1 січня 2009 року становили 217,9 млрд грн.

Таблиця 3.1

ДИНАМІКА ДЕПОЗИТІВ І КРЕДИТІВ ГОСПОДАРСТВ У 2005—2011 рр.

Показник	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Обсяги депозитів домашніх господарств, млн грн	74778	108860	167239	217860	214098	275093	310390
Середньорічний темп приросту/зниження депозитів, %	75,9	45,6	53,6	30,3	-1,73	28,5	12,8
Середньозважені ставки за депозитами, %	7,7	6,9	7,4	8,7	12,2	11,4	9,1
Обсяги кредитів домашніх господарств, млн грн	35 659	82 010	160 386	280 490	241 249	209 538	201 224
Середньорічний темп приросту / зниження кредитів, %	121,1	130	96	75	-14	-13,14	-3,9
Середньозважені ставки на кредит, %	16,3	15,2	15,6	18,7	22,3	25,2	26,5

* Складено автором за джерелом: [116].

Співвідношення обсягу депозитів до кредитів фізичних осіб, що залишалось упродовж тривалого часу стабільним, починаючи

з 2005 року, стало зменшуватись, і в 2008 році обсяг наданих кредитів перевищив обсяг депозитів. Населення швидше нарощувало борги перед банками, ніж збільшувало вклади. Кредити, що надавалися фізичним особам, зростали, але за меншої схильності населення до заощаджень, незважаючи на зростання кредитування. Якщо в 2006 році різниця між депозитами та кредитами фізичних осіб становила 33 % депозитів, то в 2007 році — лише 4 %.

Це було зумовлене певними причинами. У 2004—2007 рр. суттєво зросли показники доходів населення України. Це дало можливість частину ресурсів домогосподарств спрямувати на погашення кредитів, що сприяло збільшенню використання населенням кредитних ресурсів для придбання не тільки побутової техніки, а й автомобілів і нерухомості.

Завдяки підвищенню обсягів кредитних ресурсів, залучених на зовнішніх фінансових ринках, і значному зростанню цін на експортну продукцію вітчизняних підприємств збільшилися можливості українських банків кредитувати економіку в іноземній валюті, ціна якої на внутрішньому ринку поступово зменшувалася.

Здійснюючи кредитування економіки, банківські установи установили, що фізичні особи більш зацікавлені використовувати кредитні ресурси та більш схильні до ризику, ніж суб'єкти господарювання [128, с. 155]. Завдяки кредитуванню фізичних осіб суттєво збільшувався й попит на різні товари та послуги, передусім, тривалого використання. Банки за рахунок кредитування стимулювали економіку, а також забезпечили власні інтереси, пов'язані з нарощуванням банківських прибутків.

Згідно зі світовим досвідом кредитування домогосподарств — це один з основних видів діяльності банків, що забезпечує їх стабільну прибутковість. Його розвиток є важливою умовою забезпечення стійкого зростання не лише банківської системи, а й економіки загалом. Від нього залежить розвиток багатьох галузей виробництва та реалізація їх кінцевої продукції. Однак збільшення обсягів кредитування фізичних осіб має як позитивний, так і негативний характер. Позитивний вплив кредитування населення з боку комерційних банків приводить до підвищення соціальних стандартів життя населення, кредити стають доступними не лише заможним верствам населення, а й тим, хто мав середній і нижчий за середній рівень доходів.

Негативний вплив кредитування населення з боку банків полягає в тому, що в українській економіці майже відсутні товари віт-

чизняного виробництва (автомобілі, побутова техніка тощо) і формується додатковий попит на товари та послуги, які виробляються за межами країни. Відповідно вітчизняні банки кредитували не саме українську економіку, а імпорт, не сприяючи її економічному зростанню, як це відбувається в розвинутих країнах. Тим самим українські банки за рахунок кредитування населення сприяють додатковому розвитку промисловості іноземних країн.

Проте слід зазначити, що іпотечне кредитування населення з боку банків сприяє розвитку вітчизняного будівництва, особливо житла та торгових центрів у всій країні. Це додатково створює значну вартість, нові робочі місця, задовольняє потреби населення в житловій нерухомості, а також в об'єктах, що забезпечують надання різних послуг. У кредитуванні домогосподарств частка іпотеки, починаючи з 2005 року, становить більш як третину.

Наприкінці 2008 року обсяги кредитів в іноземній валюті перевищували обсяги депозитів в цій же валюті майже вдвічі (див. табл. 3.2). На споживчому кредитному ринку України спостерігалося зростання обсягу кредитів, наданих в іноземній валюті. Темпи зростання кредитів, наданих населенню в іноземній валюті, випереджали темпи зростання кредитів у національній валюті. У 2005 році темпи зростання кредитів у гривні склали 123 %, в іноземній валюті — 159 %, у 2008 році — 34 % і 98 % відповідно. Як наслідок — частка кредитів в іноземній валюті в загальному обсязі кредитів, наданих банками домогосподарствам, збільшилася з 59 % у 2005 році до 72 % у 2008-му. Це пояснюється тим, що за стабільного валютного курсу кредити в іноземній валюті для домогосподарств були дешевшими за кредити в гривні.

Таблиця 3.2

**ДИНАМІКА ДЕПОЗИТІВ ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ І КРЕДИТІВ,
НАДАНИХ ЇМ БАНКАМИ УКРАЇНИ**

Валюта	2007 р.			2008 р.		
	Депозити	Кредити	Відхилення	Депозити	Кредити	Відхилення
Національна валюта	102 379	58 403	43 976	110 016	78 821	31 195
Іноземна валюта	64 860	101 983	-37 123	107 844	201 669	-93 825
Усього	167 239	160 386	6853	217 860	280 490	-62 630

* Складено автором за джерелом: [116].

І хоча основними видами валют, у яких надавалися кредити фізичним особам вітчизняними банками, були гривня, долар та євро, однак у цей період спостерігалось збільшення частки кредитів, що надавалися в доларах США. Слід зазначити, що домогосподарства, оцінюючи тільки поточну привабливість валютних кредитів, не зважували валютний ризик, не враховували можливості коливань валютного курсу в майбутньому.

З жовтня 2008 року обмінний курс долара зріс більш ніж на 60 %, різко збільшивши при цьому вартість гривневого обслуговування кредитів в іноземній валюті. За даними Національного банку України обсяг кредитного боргу фізичних осіб становив 72,6 %, або 195,24 млрд грн.

Для українського банківського сектора характерна зміщена структура балансу: пасиви значно коротші за активи, що породжує підвищений попит на короткострокові ресурси й підтримує ризики ліквідності на високому рівні. Ринок кредитування домогосподарств складається з різноманітних видів короткострокових, середньострокових (до п'яти років) і довгострокових (більш як п'ять років) кредитів. В умовах позитивних змін у вітчизняній економіці все більшим попитом користувалися кредити на тривалий термін (рис. 3.1).

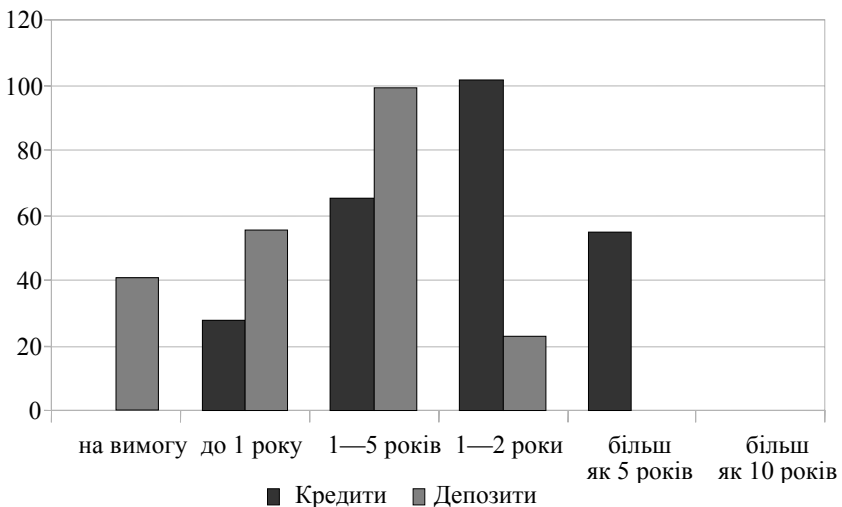

Рис. 3.1. Кредити та депозити домашніх господарств за термінами погашення станом на кінець грудня 2008 року, млн грн [116]

У практиці вітчизняних комерційних банків існує кілька напрямів кредитування фізичних осіб — іпотека, автокредитування, експрес-кредитування в торгових центрах (PoS-loans), кредитування готівкою (cash-кредити), а також карткове кредитування. Національний банк України в звітності не виділяє статистичні дані щодо всіх цих напрямів кредитування, крім даних з іпотечного кредитування.

Іпотечне кредитування є складною системою відносин, що дає змогу узгоджувати інтереси населення в поліпшенні житлових умов, комерційних банків — в ефективному та прибутковому напрямі діяльності, будівельного комплексу та пов'язаних з ним виробничим процесом галузей — у ритмічному завантаженні виробництва та збереженні робочих місць, а також держави, зацікавленої в загальному економічному зростанні.

До початку фінансової кризи вітчизняний ринок іпотечного кредитування впевнено демонстрував динамічне збільшення загального обсягу кредитів, наданих домашнім господарствам. За даними Української національної іпотечної асоціації (УНІА), на 1 жовтня 2009 року всього було видано іпотечних кредитів на суму 103,6 млрд грн. За майже вісім років загальний розмір іпотечного портфеля банків в Україні зріс у 345 разів [129].

Питома вага іпотеки зросла як у загальному кредитному портфелі вітчизняних банків, так і в портфелі кредитування фізичних осіб. Якщо в 2002 році частка іпотечних кредитів у загальному кредитному портфелі банків становила 1,2 %, то в 2008 році вона зросла майже до 15 %. У кредитуванні домогосподарств частка іпотеки, починаючи з 2005 року, становила більш як третину. Однак, незважаючи на суттєве збільшення масштабності іпотечного кредитування житла, іпотечний ринок України становить 10 % ВВП, тоді як у розвинутих країнах цей показник сягає 30—40 %.

Щодо ринку житла слід зауважити, що серед країн Центральної та Східної Європи Україна має один з найнижчих показників забезпечення потреб і задоволення попиту на цьому ринку. Житловий фонд України фізично й морально зношений (майже 75 % житла) і вимагає або реконструкції, або знесення через аварійний стан [130, с. 15]. На відміну від розвинутих країн в Україні відчувається гострий брак житла, і до насичення ринку ще дуже далеко.

Як уже зазначалося, більшість іпотечних кредитів в Україні було надано в іноземній валюті, що поставило значну частину позичальників у позицію валютного ризику. Цікаво, що за кордо-

ном валюта платежу за іпотекою має збігатися з валютою доходу. Найпопулярнішою валютою кредитування є долар США, оскільки на доларові кредити припадає 95 % позик, що надані в іноземній валюті. Тим часом зростає популярність євро (2,7 %) і швейцарського франка (2,3 %). Основними причинами валютизації іпотеки в Україні були високі відсоткові ставки за кредитами в національній валюті (18—22 %), тоді як вартість кредитів в іноземній валюті значно нижча (відсоткові ставки в іноземній валюті становлять 13—14 %).

На 1 січня 2009 року найбільший обсяг кредитів іпотечного ринку становив 107,6 млрд грн. Таке високе зростання обсягів іпотечних кредитів було викликане різкою зміною валютного курсу (гривня девальвувала щодо долара майже на 60 %) і не відображало реальний стан іпотечного ринку.

Після постанови НБУ від 11 жовтня 2008 року № 319 «Про додаткові заходи щодо діяльності банків» банківські установи майже припинили кредитування, згорнули іпотечні програми, спостерігалася тенденція до зменшення попиту на іпотечні продукти. Своєю чергою, населення намагалось погасити ті кредити, які в них вже були, але негативна макроекономічна ситуація в країні (припинення діяльності підприємств та організацій, масові скорочення, різке зниження курсу гривні щодо світових валют, підвищення банками відсоткових ставок за кредитами) призвела до браку коштів для своєчасної сплати за кредит і до зростання обсягів проблемних іпотечних кредитів за 9 місяців 2009 року більше як утричі. На 1 жовтня 2009 року обсяги проблемних кредитів становили 3,1 млрд грн, або 3,1 % у загальному іпотечному портфелі [129].

Що стосується процесу реструктуризації в іпотечній сфері, то загалом за 2009 рік було реструктуризовано близько 18,7 % загальної кількості іпотечних кредитів. Основними схемами реструктуризації житлових іпотечних кредитів були: зміна валюти кредиту, зміна схеми погашення, пролонгація кредитного договору, відстрочення сплати суми кредиту.

Ще одним значним напрямом кредитування населення для банків є автокредитування. Попит на автомобілі в Україні невпинно зростав кілька років поспіль. Україна була однією з найменш розвинутих країн Європи за кількістю автомобілів на душу населення (приблизно 150 автомобілів на 1000 осіб) [131]. Розвиток і доступність кредитних програм, що пропонувалися банками,

спричинили значне зростання вітчизняного авторинку. Клієнт залежно від обраної моделі транспорту й реальних доходів серед різноманітних кредитних програм міг знайти привабливі для себе умови. Перший внесок клієнта під час купівлі автомобіля мав становити 25—30 %, термін кредитування — від 3 до 7 років, середнє подорожчання — 15 % та обов'язкова страховка — 4—5 % суми покупки.

Кожний другий українець купував транспортний засіб на умовах автокредитування. За різними оцінками, від 50 % до 70 % нових автомобілів продавалися в кредит. За 2006 рік було продано близько 370 тис. легкових автомобілів, за 2007 рік — 542 тис. І якщо в 2006 році Україна посідала 9 місце в Європі за обсягами продажу автомобілів, то в 2007 вийшла на сьоме місце, випередивши обсяги продажу таких країн, як Австрія, Голландія та Бельгія [131].

Фінансова нестабільність вплинула на політику більшості українських банків у сфері кредитування. Банками переглядалися умови надання кредитів населенню, при цьому відсоткові ставки підвищувалися. Вимоги до кредитоспроможності позичальників стали більш жорсткими, кредити без першого внеску позичальника не надавалися. Проте більшість банків були змушені згорнути власні програми з кредитування.

Розвиток ринку кредитування домогосподарств в Україні став дзеркальним відображенням зміни економічної ситуації не тільки в державі, а й у світі. Економічна нестабільність у країні, високі темпи інфляції, затяжні кризові явища на світових фінансових ринках і коливання курсу долара, зміни до банківського законодавства, спрямовані на подолання зростаючих кредитних ризиків і розривів ліквідності, негативно позначилися на можливості кредитування банками домогосподарств.

Через девальвацію національної валюти рівень доступності кредитів сягнув на недосяжну висоту. Основним показником доступності кредиту є відношення між щомісячним платежем і доходом сім'ї (DTI). У США рівень DTI не перевищує 26 %. В Україні цей показник теж тримався на рівні 28 %, але з девальвацією національної валюти він зріс до 45 %. Девальвація вплинула не тільки на рівень DTI, а й на економіку, спричинила зростання рівня безробіття та інфляції [132].

Фахівці МБРР зазначають, що зовнішні позики банків та їх висока кредитна активність на внутрішньому ринку породжують

небезпеку для утримання макроекономічної стабільності в країні й для стійкості банківської системи тоді, коли зобов'язання банків мають короткостроковий характер, валютні активи та зобов'язання банків не збігаються, а зовнішні запозичення підживлюють кредитний бум у секторах споживчого та іпотечного кредитування [133, с. 36].

За три роки, з 2008 по 2011 р. обсяги кредитів, наданих населенню, зменшилися на 79,3 млрд грн, або на 28 %. З квітня 2010 року банки поступово стали відновлювати кредитні програми, поєднуючи кризовий приплив грошових коштів у банківську систему перевищив докризовий рівень (табл. 3.1). Але щоб повернутися до рівня кредитування домогосподарств, який передував глобальній кризі, потрібно, передусім, визначитися зі стратегією формування довгострокових гривневих ресурсів і зробити правильні висновки з отриманого досвіду як банкам, так і населенню.

Не всі банківські установи докладали зусилля до розвитку конкурентних депозитних продуктів. Проблема полягає в тому, що депозити не приносять прибутку, а слугують джерелом капіталу для кредитування. Однак розробка та впровадження нових депозитних продуктів з різними умовами для клієнтів потребують значних витрат з боку банків. У вітчизняних банках неправильно визначалися пріоритети в роботі, а саме: більш уважно контролювалася ділянка роботи, пов'язана безпосередньо з кредитуванням або платіжними картками, однак не приділялася належна увага роботі з депозитними продуктами та послугами. У деяких фінансових установах депозити навіть не вважалися напрямом бізнесу, їх розглядали як щось на зразок статті витрат. Тому вплив депозитів на загальну прибутковість банку в розрахунок не брався [134, с. 87].

Кредитна криза та криза ліквідності в світовій банківській системі змусила менеджерів переглянути своє ставлення до розробки депозитної політики. Якщо раніше значна кількість банків просувала на ринок кредитні продукти та активно брала участь у ціновій конкуренції, отримуючи при цьому фінансування на міжбанківському ринку, то наприкінці 2008 року і в 2009-му ситуація змінилася, на перший план вийшли депозитні продукти та їх активне просування, оскільки стабільний приріст грошових коштів у банках давав можливість надавати кредити та готувати базу для подальшого зростання й самого банку, і економіки загалом.

Здатність банку залучити заощадження населення свідчить про довіру до банку, а відтак вплив кризи на його діяльність незначний. У розвинутих країнах банки шукають фінансування на біржах, здійснюючи торгівлю забезпеченими облигаціями. Щоб мати змогу виставляти свої цінні папери на ринку, необхідно отримати оцінку рейтингового агентства. Банки, які мають надійну депозитну базу, мають істотно вищий рейтинг, ніж ті, які не приділяють належної уваги роботі з депозитами. За результатами досліджень, банки, які сформували сильний депозитний портфель, сплачували більш високі дивіденди своїм акціонерам, а банки, які виставлялися на продаж, майже всі не мали стабільної депозитної бази [132, с. 88]. Таким чином, кількість залучених депозитних вкладів та їх розмір мають для банку неабияке значення.

Утім, необхідність залучення додаткових ресурсів викликає зацікавленість банкірів у розробці депозитних продуктів. Адже для того, щоб отримувати прибуток з кредитування, потрібно мати стабільне джерело банківських ресурсів, яким і стають депозитні вклади, залучені від населення. У банках починають враховувати кожен рух наявних на рахунках населення коштів і його вплив на прибутковість роздрібних послуг.

Домашні господарства прагнуть розміщувати депозити для компенсації нерівномірності своїх доходів. Клієнти з недостатнім рівнем доходу, вкладаючи свої кошти на банківські рахунки, мають різні цілі: бажають застрахувати себе на випадок втрати здоров'я, можливої непрацездатності тощо, а також для того, щоб заощадити кошти для майбутніх витрат. У цьому разі безпека вкладу, конфіденційність, довіра між клієнтом і банком набувають великого значення. Швидкий доступ до депозитного рахунка також може бути надзвичайно важливим чинником для осіб з невисоким рівнем доходів, оскільки в разі непередбачених витрат вони хочуть мати можливість оперативного доступу до своїх грошових коштів. Має значення і вартість таких операцій, як відкриття й закриття депозитного рахунка. Час, який клієнт витрачає на перебування у відділенні банку, очікування в черзі, заповнення необхідних паперових форм у поєднанні з високими витратами на оформлення рахунка можуть викликати у клієнта негативне враження від співпраці з банком і змусити його звернутися до неформальних способів заощадження.

Висока реальна відсоткова ставка за депозитами — це головний спосіб залучення клієнтів з низьким рівнем доходу до ощадних послуг. Надходження від населення грошових коштів для їх розміщення на депозитних рахунках є більш стійким каналом, ніж альтернативні джерела, наприклад, кредити на міжбанківському ринку та залучення коштів на зовнішніх ринках капіталів. У часи політичної та економічної нестабільності, зростання рівня інфляції та зниження доходів населення залучення коштів мало-забезпечених або недостатньо активних у банківській сфері клієнтів є доволі складним завданням навіть для ефективних банків. За найменшої невпевненості в майбутньому вкладник віддає перевагу альтернативним джерелам заощадження своїх коштів, щоб застрахувати себе від нестабільності.

Розробляти й пропонувати клієнтам нові або вдосконалені депозитні продукти змушує банки й зростання конкуренції як на банківському ринку депозитних послуг для населення, так і серед банків і небанківських фінансово-кредитних установ. При цьому ділова репутація є одним з вирішальних факторів для залучення вкладників, оскільки допомагає сформувати довіру в потенційного клієнта.

Управління ліквідністю та ризик-менеджмент, регулятивна система й внутрішній контроль забезпечують загальний курс і напрям розвитку фінансових стратегій, а також захищають інтереси вкладників.

Види депозитних продуктів і технологій впливають на залучення грошових коштів населення на рахунки в банки. Зниження вартості розміщення депозитних вкладів, зменшення адміністративних витрат завдяки розробці простих ощадних продуктів, система диференційованих відсоткових ставок дадуть змогу досягти високого рівня операційної ефективності й залучити великі обсяги депозитів.

3.2. Депозитні вклади населення у формуванні ресурсної бази банків України

Депозити в установах банків є найбільш поширеним видом організованих заощаджень населення в Україні. З 2000 року спостерігалася тенденція до стійкого зростання коштів населення (крім 2008 року) на депозитних рахунках у банках. Стабілізація

економічної ситуації в країні, зростання доходів населення з одночасною пропозицією банками широкого спектра банківських послуг для населення, запровадженням нових банківських продуктів сприяли зростанню довіри населення до банків і банківської системи. Неорганізовані заощадження населення стали предметом конкурентної боротьби між комерційними банками.

Абсолютні прирости коштів населення в банки збільшилися з 8 млрд грн на рік у 2001 році до 33 млрд грн (у 4 рази) у 2004 році та майже до 61 млрд грн (у 7,6 раза) у 2010 році. Станом на 1 січня 2012 року кошти фізичних осіб, розміщені на банківські депозити, становили 310 390 млн грн, зокрема в національній валюті — 160 530 млн грн, а в іноземній — 149 860 млн грн (Додаток Б). У загальній сумі зобов'язань банківської системи питома вага депозитів населення становила на 1 квітня 2012 року 34,1 %, тобто вклади фізичних осіб були найбільшою складовою зобов'язань банків (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**ОБСЯГИ ТА СТРУКТУРА ЗОБОВ'ЯЗАНЬ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ
ЗА ПЕРІОД З 2006 ПО 2011 р., млн грн**

Показники	01.01.2006	01.01.2007	01.01.2008	01.01.2009	01.01.2010	01.01.2011	01.01.2012
Зобов'язання банків	188 427	297 613	529 818	806 823	765 127	804 363	898 793
Кошти суб'єктів господарювання	61 214	76 898	111 995	143 928	115 204	144 038	186 213
Частка коштів суб'єктів господарювання в зобов'язаннях банків	32,5	25,8	21,1	17,8	15,1	18	20,7
Вклади фізичних осіб	72 542	106 078	163482	213219	210006	270733	306205
Частка коштів фізичних осіб в зобов'язаннях банків	38,5	35,6	30,9	26,4	27,5	33,7	34,1
Кошти банків	31 999	76 645	168 624	320 838	247 301	249 519	250 264
Частка коштів банків у зобов'язаннях банків	17	25,8	31,8	39,8	32,3	31	27,8

* Розраховано автором за джерелом: [116].

Традиційно депозити населення розглядаються виключно з позитивних позицій для формування ресурсної бази банків, однак в останні декілька років суттєвим став ризик дострокового вилучення депозитів. Так, у 2004 році через політичну дестабілізацію в країні відбулася перша у вітчизняній практиці паніка вкладників, які почали масово знімати грошові кошти з банківських рахунків, достроково розривати депозитні договори. За два останні місяці 2004 року з депозитних рахунків банків населення вилучило майже 4 млрд грн, або близько 3 % зобов'язань банків. 30 листопада 2004 року НБУ ухвалив Постанову «Про тимчасові заходи щодо діяльності банків», якою вводилися тимчасові обмеження на дострокове повернення строкових депозитів до кінця 2004 року. Суттєво збільшилися обсяги кредитів рефінансування в листопаді-грудні 2004 року. Такі заходи Національного банку стабілізували ситуацію в банківській системі, не допустивши небезпечного відпливу вкладів з банків, і вже в січні 2005 року відплив коштів фізичних осіб зменшився.

Слід зауважити, що політичні чинники негативно впливають на макроекономічну стабільність в країні та безпосередньо зачіпають процеси формування доходів, витрат і заощаджень населення. Найбільш характерними проявами негативного впливу політичної нестабільності на процес формування заощаджень населення є зниження дисципліни розрахунків із заробітної плати, скорочення обсягів і напрямів соціальних трансфертних платежів, зростання споживчих цін, падіння курсу національної грошової одиниці, ажіотажний попит на більш стабільну іноземну валюту, доларизація економіки. Відповідно знижується обсяг грошових коштів, який населення має намір спрямувати на депозитні рахунки в банківську систему України через невпевненість у майбутньому та намагання захистити свої заощадження.

Аналізуючи динаміку залучення комерційними банками коштів населення, зазначимо, що загалом обсяги коштів у національній та іноземній валюті мають стійку тенденцію до зростання. Серед факторів зростання — макроекономічна стабільність, стабілізація національної валюти, зростання добробуту населення, зрушення в ощадній поведінці домашніх господарств, певне підвищення довіри населення до банків. Пік збільшення надходження грошових коштів населення України до банківського сектора на депозити припав на 2007 рік, коли вони сягнули 58,379 млрд грн. І це попри те, що в 2005—2008 роках зникла упередженість

українців до позик у банках, що привела до зміни поведінки населення з ощадної до споживчої та поширила масове споживче кредитування банками населення. Як відомо, довгострокове кредитування обмежує обсяг коштів населення, які можна залучити до ресурсної бази банків.

Якщо населення налаштоване оптимістично, обсяги коштів на депозитних рахунках у банківській системі зростають, однак під впливом негативних очікувань кошти вилучаються дуже швидко. Різке скорочення депозитів, пов'язане з розгортанням фінансово-економічної кризи в Україні, так званою рейдерською атакою на Промінвестбанк, зростанням інфляції та коливаннями курсів валют, спостерігалось у жовтні 2008 року. Така ситуація спричинила паніку серед населення, яке у масово почало вилучати свої депозити. Зменшення довіри саме в умовах економічної нестабільності, коли позитивна репутація надійної та стабільної фінансової установи є основним капіталом будь-якого банку, катастрофічно позначилося на залученні ресурсів до банківської системи. Чимало українських банків виявилися не готовими до випробування в жорстких умовах інформаційного тиску вітчизняних засобів масової інформації та втрачали свої позиції в рейтингах довіри громадськості [109, с. 25].

З 6 до 12 жовтня 2008 року населення України вилучило з депозитних рахунків вітчизняних банків близько 6,2 млрд грн — це понад 2,5 % загального обсягу вкладів фізичних осіб. Такий обсяг вилучених коштів не міг не похитнути стабільність банківської системи. Кошти, які вилучалися з депозитних рахунків, переводилися в готівкову форму й частково спрямовувалися на готівковий валютний ринок, що зменшувало ресурсну базу та знижувало кредитну активність банківської системи. Основною причиною ажіотажного попиту на готівкові долари та євро стали девальваційні очікування населення щодо майбутнього національної валюти.

Масовий відплив депозитів населення змінив співвідношення термінів і сум залучених і розміщених коштів, а відтак негативно позначився на ліквідності банків. Саме підтримка ліквідності банків є обов'язковою умовою їх самозбереження та виживання, без якої вони не можуть виконувати своїх завдань й ефективно функціонувати [135, с. 471].

Ліквідність відіграє чи не найважливішу роль у забезпеченні фінансової стабільності банків. Крім того, специфічною (непря-

мою) функцією ліквідності є забезпечення довіри до банку в існуючих і потенційних клієнтів [136, с. 383]. Виконання своїх зобов'язань перед вкладниками в термін і в повному обсязі впливає на підвищення довіри населення, сприяє формуванню стабільної клієнтської бази й дає змогу банку істотно збільшити обсяги залучених коштів. Зниження рівня довіри населення до банків в умовах дефіциту ліквідності в банківському секторі призвело до фінансових проблем окремих банків (Укрпромбанк, банк «Надра», Укргазбанк, «Родовід банк», банк «Київ» та ін.).

Для утримання грошових коштів населення на вкладах у банківській системі Правління Національного банку Постановою НБУ «Про додаткові заходи щодо діяльності банків» від 11 жовтня 2008 року № 319 запровадило мораторій на дострокове розірвання договорів за депозитними вкладами. Пункт 2.5 Постанови № 319 вимагав від банківських установ «виконувати свої зобов'язання за всіма типами договорів із залучення коштів у будь-якій валюті лише в разі настання терміну завершення зобов'язань незалежно від категорії контрагентів» [137]. У подальшому на заміну цього акта було ухвалено Постанову Правління Національного банку України «Про окремі питання діяльності банків» від 4 грудня 2008 року № 413, у п. 2 якої знову наголошено про недопущення дострокового повернення вкладникам коштів, розміщених на депозитах [138].

Доцільність та ефективність введення мораторію на дострокове зняття депозитів викликало в суспільстві дискусії та суперечки. Ефективність мораторію на дострокове зняття депозитів фізичними особами була обмежена. Заморожування строкових депозитів мало незначний ефект. Строкові депозити зменшувалися швидше, ніж депозити на вимогу, а нестабільність строкових депозитів була ознакою того, що потрібно впроваджувати відповідні заходи. Заходи НБУ для підтримання ліквідності банківської системи дали змогу запобігти масовому відтоку коштів вкладників і провести банкам відповідну реструктуризацію та адаптуватися до нової ситуації.

Аналіз динаміки депозитів у цей період показав, що упродовж останніх трьох місяців 2008 року (з 01.10.2008 по 01.01.2009) кошти населення на депозитах у національній валюті зменшилися на 19 млрд грн (на 15 %), в іноземній валюті (доларовий еквівалент) — на 2 млрд дол. США (майже на 13 %). Збільшення обсягів депозитів населення наприкінці грудня 2008 року до 217,8 млрд грн

пов'язане лише зі стрімким зниженням курсу гривні та перерахуванням усіх валютних депозитів у гривневі еквіваленти.

За перші три місяці 2009 року населення планомірно вилучило зі своїх вкладів у банках майже 24,2 млрд грн: за січень з рахунків зняли 7,86 млрд грн (3,6 % депозитів фізичних осіб), за лютий — 11,45 млрд грн (5,6 %), за березень — 4,88 млрд грн (2,5 %). Неконтрольований відплив депозитів населення загальмував подальший розвиток банківського сектора та кредитування економіки, похитнув фінансове становище банків. Рівень довіри населення до банків сягнув однієї з найгірших позначок за весь період функціонування банківської системи України. Якщо в серпні 2006 року, за даними соціологічних досліджень аналітичної групи «Центр», вітчизняним банкам не довіряли 40,8 % наших співгромадян, а у вересні 2008 року цей показник становив лише 21,0 %, то наприкінці березня 2009 року він сягнув 74,8 %, зрісши більш як утричі [139, с. 5].

Низька готовність населення зберігати свої грошові кошти на банківських рахунках пояснюється погіршенням матеріального становища переважної його частини, відсутністю в більшості громадян очікувань щодо поліпшення економічної ситуації в країні і відповідно свого фінансового становища, низьким рівнем довіри до банків, негативною оцінкою поточних умов депозитних вкладів.

Українські банки зазнали масового відтоку депозитів населення, який посилив проблему довіри, розбалансованості термінів за активами й пасивами та призвів до дефіциту ліквідності в банківській системі. Нестабільність ринкової кон'юнктури змушує українські банки займати спекулятивну позицію, що підвищує вразливість банківських процесів до кон'юнктурних змін. Ураховуючи дефіцит фінансових інструментів для оперативного коригування відсоткової позиції, більш доцільним для вітчизняних банків у такій ситуації буде утримання тактичної позиції.

Як довела практика, основна складова стабільності банківських депозитів населення — це стабільність економічної та політичної ситуації в країні. Одним з найтяжчих наслідків банківської кризи була втрата довіри населення до банків, а якщо брати ширше — втрата інтересу до української економіки загалом з боку вітчизняних та іноземних інвесторів.

Основними завданнями, що стояли перед банками в посткризовий період, були повернення довіри населення та забезпечення

таких умов для залучення грошових ресурсів, які забезпечували б фінансову стійкість банків і задовольняли інтереси клієнтів. Щоб не втратити свою частку на ринку залучення вкладів населення, банки почали активно конкурувати, застосовуючи цінові та нецінові методи. Цінові методи передбачали встановлення цін на різні банківські продукти та їх зміну відповідно до зміни «не лише конкретних умов депозитної угоди з клієнтом, а й інших макроекономічних параметрів формування «ціни» грошових ресурсів на ринку (насамперед, темпів інфляції в країні)» [140, с. 44]. Відсоток за депозитами мав стимулювати вкладників до тривалого збереження грошових коштів на банківських рахунках, повністю компенсувати втрати вкладника, пов'язані з інфляцією та забезпечувати йому ринковий рівень реальної прибутковості. Про активне використання банками цінових методів управління свідчить те, що середньозважені ставки за депозитами в національній валюті зростали з неймовірною швидкістю із січня до грудня 2008 року з 8,9 % до 21,9 %, а в іноземній валюті — з 6,3 % до 12,8 %, тоді як темпи залучення коштів населення поступово знижувалися. Максимальні ставки за депозитами в гривні в I кварталі 2009 року досягали 33 %, у доларах — 20 %, в євро — 19 % річних.

Водночас банки активно розвивали нецінові методи, які стосувалися зручності для різних вкладників. З настанням фінансової кризи поведінка вкладників суттєво змінилась, а важливим чинником стала можливість вибору дати закінчення депозитного договору, і клієнти почали зменшувати терміни вкладень. Банки пропонували депозити не тільки на термін 14—30 днів, а й на 3—7 днів. Пріоритетною стала можливість зняття депозитів і підвищення ставки при збільшенні розміру депозиту. З метою утримання існуючих і залучення нових вкладників у кризових умовах вітчизняні банки пішли на нові ризики, упровадивши спеціально розроблені депозитні пропозиції.

Вітчизняними дослідниками виявлено такі специфічні риси антикризового управління депозитною діяльністю вітчизняних банків [141]:

— розробка депозитних пропозицій на мінімальні терміни (1—2 тижні) з метою залучення коштів клієнтів і демонстрації зростаючого депозитного портфеля;

— розробка універсальних депозитних програм, згідно з якими депозит не підлягає мораторію на дострокове зняття коштів зі

строкового вкладу, а клієнт отримує право вільного розпорядження власним рахунком;

— підвищення депозитних відсоткових ставок з метою залучення нових вкладників, що спричинило нездатність задовольнити запропоновані умови, а отже, закономірно мало місце зниження ставок;

— переорієнтація на гривневі депозити, замість валютних;

— проведення роз'яснювальної роботи з клієнтами банку, створення комісій з розгляду скарг і звернень.

У цей період вкладники активно диверсифікували портфель депозитів за рахунок розміщення вкладів в іноземній валюті. У структурі депозитних вкладів населення незначну перевагу мали депозити в іноземній валюті, які становили 50,5 %. Саме конкурентна боротьба банків за вкладників вела до формування та реалізації в багатьох банках нових маркетингових стратегій на ринку депозитних послуг і появи нестандартних пропозицій з урахуванням кризової ситуації й економічної нестабільності.

Мораторій на дострокове зняття депозитів фізичними особами тривав до 12 травня 2009 року, коли Постановою Правління Національного банку України № 282 він був скасований. Таким чином НБУ підтвердив позитивні тенденції, що намітилися на депозитному ринку. Перший приріст вкладів стався в квітні 2009 року, коли обсяг депозитів громадян у банківській системі за місяць зріс на 1,13 млрд грн (0,6 %). Рішення Центрального банку про відміну депозитного мораторію було розраховане на те, що населення почне активніше повертати свої заощадження на банківські рахунки, розуміючи, що зможе в будь-яку мить скористатися ними.

У цей період під час ухвалення рішення про розміщення депозиту на перший план для населення виходив не рівень відсоткової ставки, а довіра до банку, яка забезпечувалася надійністю та стабільністю останнього. Поки ситуація на ринку залишалася невизначеною, найбільший попит мали короткострокові депозити на один—три місяці, а також депозитні вклади до запитання.

Упродовж 2009 року динаміка депозитів домашніх господарств була неоднорідною. Так, у I кварталі 2009 року залишки депозитів домашніх господарств унаслідок зниження доходів населення та недовіри до банківської системи скоротилися (за квартал — на 24,4 млрд грн), а з квітня поряд зі стабілізацією ситуації на валютному та грошово-кредитному ринках почали зростати.

Позитивна тенденція припливу грошових коштів збереглася в другій половині 2009 року й на початку 2010 року. Нестабільна фінансова ситуація в країні, висока інфляція звузили горизонт фінансового планування в населення. Намагаючись максимально зберегти власні грошові кошти й мінімізувати інфляційний збиток, населення вкладало їх в банківські депозити — фактично єдиний інструмент з фіксованою прибутковістю, високою ліквідністю й необхідною надійністю. За підсумками 2009 року обсяги депозитів населення скоротилися на 3,762 млрд грн, або на 1,7 %. Станом на 1 січня 2010 року обсяг депозитів домашніх господарств становив 214,1 млрд грн.

У цей же період спостерігався масштабний перерозподіл депозитного портфеля між комерційними банками. Одні банки змогли не лише зберегти, а й істотно збільшити ресурсну базу, натомість інші зазнали відчутних втрат. Суттєво наростити депозитний портфель населення змогли іноземні банки з високим рівнем зовнішньої підтримки, а також деякі українські банки, які нівелювали вплив негативних чинників. Серед іноземних банків можна назвати Ерсте банк, Universal Bank, «ОТП банк», банк «Форум», Укрсіббанк, «Альфа-банк», «ВТБ банк». Серед українських обсяг депозитних вкладень населення збільшили Ощадбанк, Укрексімбанк, Приватбанк, Брокбізнесбанк, ПУМБ, «Дельта», «Хрещатик».

Усе це дає змогу зробити певні узагальнення щодо змін в ощадній поведінці українського населення в кризовий період, у якій виявилися такі тенденції:

- співвідношення між організованими та неорганізованими заощадженнями населення змінилися на користь неорганізованих заощаджень;

- через панічні настрої й очікування та нестабільність економічної системи виникла тенденція до відтоку депозитів населення в національній валюті;

- втрата довіри до національної грошової одиниці призвела до переведення населенням грошових коштів з депозитів у національній валюті на депозитні рахунки в іноземній;

- інфляція та девальваційні очікування вплинули на збільшення депозитів населення в іноземній валюті;

- збільшився обсяг купівлі готівкової іноземної валюти населенням у комерційних банків.

У 2010 році виявилися ознаки відновлення довіри населення до банківської системи. Залишки населення на рахунках у банках

зросли на 61 млрд грн. Такого значного припливу грошових коштів населення в банківську систему України ще не було. Надлишок ліквідності, який виник у банківській системі через значні темпи зростання коштів на рахунках і низькі темпи збільшення розмірів кредитного портфеля, дав змогу банкам упродовж усього року знижувати відсоткові ставки. Проте населення продовжувало активно вкладати грошові кошти на депозитні рахунки і в першому півріччі 2011 року.

Варто зазначити, що приріст коштів населення, які були основною складовою банківської ресурсної бази, у другому півріччі 2011 року помітно знизився. Основними причинами стали: зниження обсягів залучення нових депозитів і відтік вкладів з банківської системи країни на тлі очікування вкладниками другої хвилі світової фінансової кризи.

Аналіз співвідношення вкладів у національній та іноземній валютах за останні десять років показав, що переважають депозити в національній валюті (крім 2009 року). Загалом якщо розглядати депозити населення в розрізі валют, то депозити в національній валюті мають приблизно такий самий тренд, як і загальний обсяг депозитів населення.

За період 2001—2011 рр. обсяги вкладів населення в національній валюті зросли на 153 964 млн грн, або у 24,4 раза, а обсяги вкладів в іноземній валюті — на 145 088 млн грн, або у 31,4 раза. Проте динаміка залучення коштів населення більш інтенсивніша на вклади в іноземній, ніж у національній валюті (31,4 раза > 24,4 раза). Відтак швидкість зростання депозитів в іноземній валюті впродовж 2001—2011 рр. у 1,28 раза вища ($31,4/24,4 = 1,28$ раза), про що свідчить структура депозитів фізичних осіб у національній та іноземній валютах у вітчизняних банках за період з 2001 по 2011 рік (рис. 3.2).

Як видно з рисунка 3.2, у 2001—2007 рр. частка депозитів населення в національній валюті стабільно перевищувала аналогічний показник депозитів в іноземній валюті. Однак слід зазначити, що частка депозитів населення в іноземній валюті доволі значна. Така популярність валютних вкладів серед фізичних осіб зумовлена багатьма факторами, серед яких слід назвати певну недовіру до національної валюти, спричинену інфляційними процесами минулих років, а також психологічною прив'язкою населення до більш сильних іноземних валют, причому для банків залучення депозитів в іноземній валюті було економічно вигіднішим, оскі-

льки відсоткові ставки за ними нижчі і відповідно є можливість знизити вартість ресурсної бази [123, с. 233].

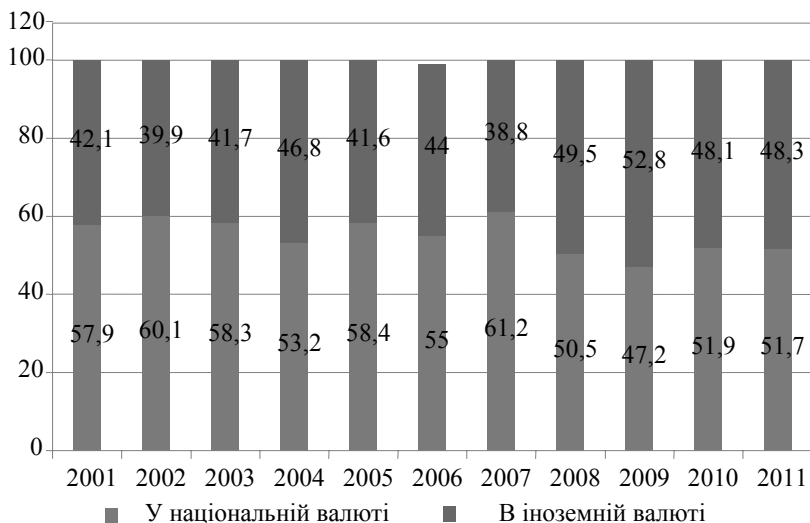

Рис. 3.2. Структура депозитів населення в національній та іноземній валютах за період 2001—2011 рр., %

* Розраховано автором за джерелом: [116].

Одним з пояснень зростання довіри до вкладів у національній валюті є диференціація відсоткових ставок за різними валютами за відносно стабільних валютних курсів, які підтримував Національний банк України (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

**ПРОЦЕНТНІ СТАВКИ ЗА ДЕПОЗИТАМИ ФІЗИЧНИХ ОСІБ,
ЗАЛУЧЕНИМИ БАНКАМИ УКРАЇНИ ЗА ПЕРІОД 2002—2007 рр. [142, с. 176]**

Показник	Рік					
	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Депозити у національній валюті:						
— До запитання	4,0	3,7	3,3	3,2	2,7	2,9
— до 1 місяця	14,8	12,5	12,2	10,1	7,8	7,5
— 1—3 місяці	16,9	14,5	15,7	14,2	12,4	12,1

Закінчення табл. 3.4

Показник	Рік					
	2002	2003	2004	2005	2006	2007
— 3—6 місяців	18,0	14,5	15,0	14,7	13,3	13,1
— 6—12 місяців	18,4	15,0	15,3	11,7	13,3	13,4
— довгострокові	23,6	17,6	16,4	15,2	14,3	14,1
Депозити в іноземній валюті:						
— До запитання	2,4	2,2	1,5	1,3	1,1	1,4
— до 1 місяця	5,2	5,4	5,7	5,4	5,1	6,5
— 1—3 місяці	5,9	6,6	8,0	8,4	7,8	7,7
— 3—6 місяців	7,5	7,6	8,4	8,9	8,4	8,4
— 6—12 місяців	8,3	7,5	8,5	8,9	8,5	8,5
— довгострокові	10,2	9,6	9,5	9,6	9,0	9,0

Негативні наслідки посилення кризових явищ наприкінці 2008 року призвели до того, що частки депозитів фізичних осіб у національній та іноземній валюті майже зрівнялися, а в 2009 році уперше за роки незалежності країни у структурі депозитних коштів перевагу мали депозити в іноземній валюті.

Така зростаюча динаміка вкладів в іноземній валюті пояснюється тим, що, по-перше, мав місце перерахунок валютних депозитів у зв'язку з девальвацією гривні, по-друге, на валютні депозити надійшла частина коштів, яку населення зняло з вкладів у національній валюті. Через нестабільність української економіки та знецінення національної валюти більшість населення їй не довіряла. Аби застрахувати себе від надмірної інфляції, фізичні особи прагнули зберігати свої кошти у вільноконвертованих валютах, оскільки передбачити рівень інфляції, визначити та врахувати всі ризики майже неможливо.

Не маючи можливості надавати кредити в іноземній валюті через заборону Національного банку, комерційні банки були змушені значно зменшити відсоткові ставки за депозитами в іноземній валюті, щоб припинити їх приплив у банківську систему. У 2010 році населення почало віддавати перевагу заощадженням у національ-

ній валюті. Якщо на початку 2010 року обсяг депозитів населення в іноземній валюті перевищував обсяг вкладень у гривні (відповідно 113,02 млрд грн проти 101,08 млрд), то на початок 2011 року ситуація кардинально змінилася. На 1 січня 2011 року заощадження населення в українських банках в іноземній валюті становили 132,17 млрд грн (у еквіваленті), а вклади в гривні — 142,92 млрд грн. Така тенденція відмічалася і на початку 2012 року.

Упродовж 2001—2011 рр. спостерігалось зростання обсягів вкладів на вимогу на 67959,0 млн грн, або в 22,4 раза. Строкові вклади за аналізований період зросли на 231294,0 млн грн, або в 29,3 раза. Очевидною є зміна ошадної поведінки населення від інерційної до виваженої, спрямованої на довгострокові заощадження коштів.

Аналізуючи динаміку строкових коштів населення в розрізі валют, зазначимо, що вибір населення не має стійких переваг щодо валюти збереження. Вважається, що основними факторами, які впливають на ошадну поведінку населення, є певна недовіра до національної валюти, спричинена інфляційними процесами, політичною та економічною нестабільністю. Так, за період 2001—2011 рр. переважання строкових вкладів в іноземній валюті спостерігалось у 2004, 2006, 2008—2011 роках. Ці періоди домінування песимістичних настроїв у суспільстві пов'язані з політичною невизначеністю в країні, спадом економічної активності та економічною кризою, що зумовило бажання населення захистити власні заощадження та створити запас грошових коштів для майбутніх витрат шляхом їх трансформації в іноземну валюту.

Інтенсивніше збільшення строкових депозитів сприяє підвищенню стабільності та надійності ресурсної бази банків, що, своєю чергою, поліпшує ліквідність банків і дає змогу активно розвивати їх кредитну діяльність. Якщо частка депозитів на вимогу перебуває приблизно на одному рівні і в середньому не перевищує 25 %, то депозити з терміном понад один рік постійно завоюють нові позиції: їх частка зросла з 13,84 % у 2000 році до 55,73 % у 2008 році, проте інтенсивність їх залучення впродовж досліджуваного періоду була різною. У 2001—2011 рр. обсяги строкових депозитів перевищували обсяги депозитів на вимогу (табл. 3.5). Це свідчить про те, що держава та банківська система змогли частково повернути втрачену довіру до банків і певна частина громадян була зацікавлена у вкладенні коштів у банківські установи під відсотки.

Таблиця 3.5

**ДИНАМІКА ЗАГАЛЬНИХ ОБСЯГІВ ДЕПОЗИТІВ ДО ЗАПИТАННЯ
ТА СТРОКОВИХ ДЕПОЗИТІВ В БАНКАХ УКРАЇНИ ЗА 2001—2011 рр. [116]**

Роки	Вклади на вимогу, млн грн	Строкові вклади, млн грн	Коефіцієнт порівняння, разів
2001	3162	8175	2,59
2002	5001	14 302	2,86
2003	7192	25 204	3,5
2004	7911	33 699	4,26
2005	18 648	56 118	3,01
2006	25 931	82 920	3,2
2007	40 086	127 115	3,17
2008	40 304	177 282	4,4
2009	57 126	156 834	2,75
2010	66 149	208 929	3,16
2011	70 921	239 469	3,38

Слід зауважити, що саме строкові депозити є найбільш чутливими до змін у ринковій кон'юнктурі. Так, світова фінансова криза, що набула обертів у 2009 році, спричинила відтік ощадної складової грошових коштів населення, тобто строкових депозитів. Загальний обсяг депозитів у 2009 році порівняно з 2008-м скоротився. Водночас обсяги депозитів на вимогу продовжували зростати й утворили позитивний тренд, однак не здійснили вирішального впливу на зміну загальної тенденції зменшення депозитів. У 2009 році вони сягнули рівня 57,126 млрд грн, зростаючи при цьому майже на 17 млрд грн.

У 2010 році довіра до банківської системи поступово стала повертатися, для клієнтів знову стала важливою можливістю отримувати максимальний дохід на весь період розміщення депозиту. Вітчизняні банки змінили пріоритети у формуванні пропозиції депозитних програм. Кризові пропозиції, які банки активно просували на ринку впродовж 2009 року, поступово втратили актуальність, а на перший план знову вийшли традиційні депозитні продукти. За умов обмеженого доступу до дешевих зовнішніх за-

лучень пріоритетнішими для банків стали довгострокові депозити на термін понад рік. Збільшення термінів вкладів сприяло поліпшенню якості банківських пасивів і, урешті-решт, збільшенню обсягів довгострокових ресурсів.

Що стосується термінів залучення депозитів населення, то найбільшу частку в структурі депозитів населення до 2008 року посідали депозити терміном від 1 до 2 років. У 2007 році вони становили майже половину загального обсягу депозитів (48,97 %) (рис. 3.3). Проте в 2009 році ситуація кардинально змінилася на користь вкладів терміном до 1 року (у 2009 році вони становили 45,85 %, тобто майже на 20 % більше, ніж попереднього року). Це свідчить про те, що строкові вклади, які зазвичай зазнають обмежених коливань, виявились більш нестійкими, ніж вклади на вимогу, оскільки клієнти мали право вилучити вклади достроково, повністю та частково в будь-який час без попереднього узгодження. Зростання попиту на короткострокові вкладення було зумовлене невпевненістю населення в надійності банків у перспективі, у позитивних зрушеннях в економічній ситуації у країні.

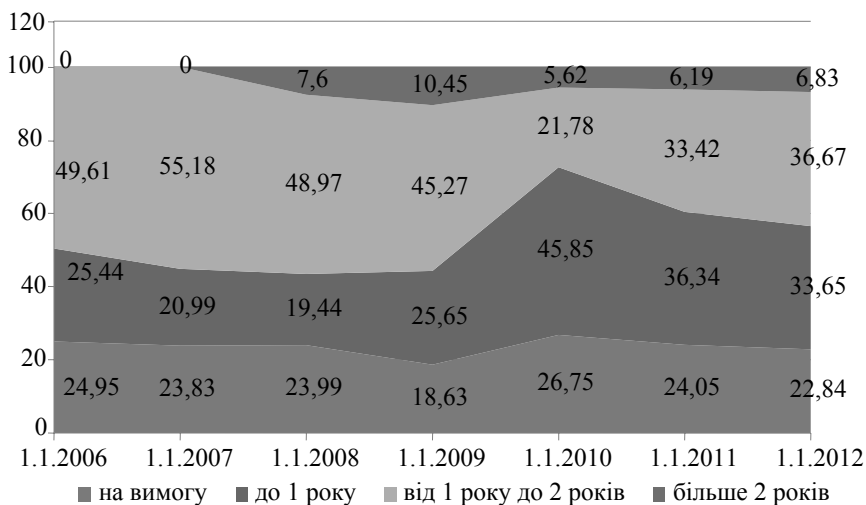

Рис. 3.3. Структура депозитів населення за термінами погашення впродовж 2005—2011 років, %

* Розраховано автором за джерелом: [116].

Суттєву частку в структурі банківських депозитів займають також кошти на вимогу. В умовах нестабільності клієнти використовують короткострокові депозити переважно для збереження та збільшення кількості грошей до настання певної події (запланованої угоди, погашення кредиту), в інших же випадках — віддають перевагу більш довгостроковим депозитам.

У 2010 році поступово знову збільшилася частка вкладів від 1 до 2 років, яка майже дорівнює вкладам до 1 року. Банки знижували відсоткові ставки за депозитами, й населення намагалося зафіксувати й отримати певний рівень доходів на свої вклади. Це призвело до перевищення у 2011 році вкладів населення від 1 до 2 років над вкладами до 1 року.

Депозити терміном залучення більше двох років не відіграють важливої ролі, оскільки посідають невелику частку в загальній структурі депозитів домогосподарств. Однак без довгострокових коштів — основи інвестицій та стабільності банківської системи України не може бути ефективного розвитку країни.

Незадовільне забезпечення кредитними ресурсами модернізаційних процесів нефінансових корпорацій призвело до того, що ступінь зносу основних засобів окремих видів економічної діяльності досягає 60 % і більше. Так, загальний ступінь зносу основних засобів підприємств промислових видів діяльності досяг у 2010 році 63,8 %: машинобудування — 84,3 %, хімічне виробництво — 72,8 %, виробництво та розподілення електроенергії, газу та води — 62,3 %, діяльність транспорту та зв'язку — 94,4 %, у сфері освіти — 62,5 % [75]. Межа у 80 % — це майже фактичне знищення виробничого потенціалу окремих видів економічної діяльності.

Неможливість оновлення основних засобів і гальмування розвитку нових високотехнологічних виробництв призводить до задоволення потреб внутрішнього ринку на високотехнологічні товари в основному за рахунок імпорту цих товарів, який у 2005—2010 рр. зріс з 1,6 млрд дол. США до 3,3 млрд дол. США [143].

Відсутність необхідних інвестицій у сектор нефінансових корпорацій є однією із перешкод стійкого довгострокового економічного зростання країни та підвищення рівня добробуту населення. Погіршення стану багатьох видів економічної діяльності, зокрема зношеності основних засобів, технічної та технологічної відсталості, низького рівня використання виробничих потужностей, відсутності або незначного рівня впровадження інновацій

призводить до зниження конкурентоспроможності українських підприємств та послаблення конкурентних позицій вітчизняної продукції на зовнішніх ринках. За даними Всесвітнього економічного форуму, Україна за технологічною конкурентоспроможністю серед 139 країн світу посідає 83 місце, а за інноваційною спроможністю — 63 місце [144].

Головним фактором, що стримує відновлення кредитування економіки є збереження у банків дефіциту внутрішніх середньотривалих довгострокових ресурсів. Сьогоднішні можливості банків по кредитуванню потреб нефінансових корпорацій не в змозі забезпечити ресурсами модернізацію основних засобів виробництва, сільськогосподарства, будівництва, покращення інфраструктури країни, якісний економічний розвиток.

У цьому зв'язку зазначимо, що структура депозитів населення за термінами несе лише обмежене інформаційне навантаження, оскільки так звані «строкові депозити» можуть бути вилучені вкладником у будь-яку мить. Україна — єдина держава в Європі, у якій клієнт має можливість забрати строкові депозити в будь-який час. В інших країнах, якщо вкладник підписав договір з банком на 3–6–9 місяців, то має дотримуватися своїх зобов'язань перед установою [145, с. 21]. Зважаючи на це, підвищення частки строкових депозитів свідчить про готовність населення вкладати грошові кошти в банки на більш тривалий термін.

Однак наявність у цивільному законодавстві норми, яка надає вкладнику право в будь-який час розірвати договір і забрати свій банківський вклад (ст. 1060 Цивільного кодексу регулює питання дострокового вилучення банківських вкладів), не дає банку впевненості в тому, що кошти, залучені ним на певний конкретний термін, будуть знаходитися в його розпорядженні. Реалізація ризику дострокового вилучення коштів з банківських рахунків під впливом несприятливих очікувань має негативні наслідки для ліквідності банку, а відтак і для його фінансової стабільності. Таким чином, законодавство фактично не стимулює видачу банками довгострокових кредитів. Це дає підстави обґрунтувати пропозицію щодо введення заборони на дострокове вилучення депозитів.

Для зниження високої волатильності вкладів населення як джерела ресурсів банку, визначення конкретних термінів виконання банком своїх обов'язків щодо повернення вкладу та створення правових умов для зниження ризиків банку в разі достро-

кового розірвання строкового депозитного договору Національний банк України опрацьовує відповідні пропозиції. Зокрема, для розгляду та обговорення в лютому 2011 року НБУ пропонував таке:

1) повністю заборонити дострокове зняття строкових вкладів. Повернення вкладів відбуватиметься виключно в термін, визначений договором або в разі настання непередбачуваних ситуацій, що вимагають від вкладника термінових грошових витрат (оплата лікування, відшкодування майнової шкоди, забезпечення захисту в суді тощо);

2) установити, що в разі звернення вкладника з вимогою про видачу вкладу до настання терміну, обумовленого договором строкового вкладу, банк здійснює виплату в термін до 30 днів з дати звернення.

Наміри Центрального банку країни щодо заборони можливості дострокового розірвання депозитних договорів вкладниками викликали відповідну реакцію з боку клієнтів банків. Опитування вкладників компанією «Простобанк-Консалтинг» показало, що законодавча заборона призведе до того, що кожний четвертий потенційний вкладник відмовиться відкривати такий рахунок. Майже третина респондентів відповіла, що почне розміщувати кошти тільки на короткострокові рахунки. Кожний десятий учасник опитування буде відкривати вклади з правом часткового вилучення. Таким чином, більше половини, або 61,45 % респондентів переведуть свої кошти на інший вид депозитних рахунків або закриють їх взагалі [146, с. 31]. Експерти прогнозують, що в такому разі середні терміни депозитів скоротяться з шести—семи до одного—двох місяців, оборотність і вартість депозитного портфеля підвищаться.

Для прийняття населенням більш виважених та обміркованих рішень під час вибору банку та умов вкладання грошових коштів на депозитні рахунки доцільно на законодавчому рівні визначити більш ширшу диференціацію вкладів за економічним призначенням і термінами. Рахунок «до запитання» забезпечить можливість вилучення грошових коштів у будь-яку мить, але не принесе власнику рахунка доходу. Грошові кошти, внесені на «ощадний» рахунок під відсотки, можна вилучити за умови попередження банку за три дні. «Строковий» рахунок має відрізнитися дотриманням фіксованих термінів вилучення грошових коштів. Тільки після закінчення терміну, зазначеного в договорі, вкладник зможе

зняти грошові кошти з рахунка (якщо в нього не станеться непередбачених форс-мажорних обставин). Таким чином, вкладник вирішуватиме, що для нього переважає: можливість вилучення коштів у будь-який час чи тільки після закінчення визначеного терміну.

Слід указати на пряму залежність між розвитком економіки країни, стійкістю грошової одиниці, стабільною діяльністю банківської системи, збільшенням грошових доходів населення та його активністю щодо заощаджень. Лише сталий розвиток економіки створює передумови для формування якісних змін у структурі вкладів і приведе до зростання частки довгострокових депозитів у національній валюті, які за умови ефективного використання забезпечать інноваційне зростання економіки України.

Нині відбувається процес стабілізації відносин між банківськими установами та клієнтами, однак стверджувати, що криза довіри до банків закінчилася, не можна. Про це свідчить стан готівково-валютного ринку. Купівля іноземної валюти українським населенням високими темпами продовжується з початку осені 2010 року. За даними НБУ, за 2011 рік населення придбало у банків іноземної валюти на 31,7 млрд дол., тоді як продало їм всього 18,2 млрд дол. Таким чином, темпи приросту попиту на іноземну валюту з боку населення майже удвічі перевищували темпи приросту її пропозиції — 20,4 % порівняно з 10,0 % відповідно [116].

Обсяги купівлі населенням готівкової іноземної валюти підвищувались упродовж перших трьох кварталів 2011 року, сягнувши найбільших значень у вересні. Сезонне збільшення попиту на іноземну валюту, яке розпочалося у вересні, було посилене негативними ринковими очікуваннями, пов'язаними переважно із зовнішніми чинниками — песимістичні прогнози щодо перспектив світової економіки та наближення «другої хвилі» фінансової кризи. У четвертому кварталі 2011 року попит на іноземну готівку помітно зменшився, у тому числі завдяки вдосконаленню Національним банком України порядку проведення готівкових валютно-обмінних операцій та підвищенню дієвості контролю за їхньою правомірністю.

23 вересня 2011 року набула чинності постанова Правління НБУ від 11.08.2011 р. № 278 «Про затвердження змін до Інструкції про порядок організації та здійснення валютно-обмінних операцій на території України», що зобов'язала банки фіксувати при-

звиче, ім'я, по батькові особи, що здійснює операцію з обміну валюти, у довідках і квитанціях. Цією постановою НБУ також збільшив ліміт продажу готівкової інвалюти в одні рук з 80 тис. гривень до 150 тис. гривень (в еквіваленті) на день.

Введення вимоги про пред'явлення фізичними особами паспортів під час валютно-обмінних операцій Національний банк пояснив виконанням рекомендацій Міжнародної організації з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей, отриманих злочинним шляхом (FATF). З часу запровадження ідентифікації фізичних осіб — учасників валютно-обмінних операцій (23 вересня 2011 року) спостерігалось щомісячне скорочення середньоденного чистого попиту на готівкову іноземну валюту з 95,6 млн дол. США у вересні до 33,6 млн дол. США у грудні.

Політична невизначеність, внесення змін до Конституції, високі інфляційні й девальваційні очікування та дія ефекту гістерезису, сутність якого полягає в купівлі іноземної валюти за інерцією, за будь-яких обставин призводять до накопичення населенням коштів у іноземній валюті й створюють передумови для високого рівня доларизації економіки загалом і банківської системи, зокрема [147, с. 11].

На притік депозитів у банки впливає погіршення умов функціонування інших інструментів фінансового ринку, а також застосування банками нових, більш привабливих умов депозитів. Але водночас існує інша, морально-психологічна оцінка суспільством стану банківської системи. Населення констатувало в 2011 році стабільність і надійність банків, їх платоспроможність, виконання зобов'язань, якість і вчасність надання послуг. Тому рівень довіри громадян до банків сьогодні можна визначити як частковий. Це пов'язане з тим, що економіка почала демонструвати певне зростання, ураховуючи відсутність масових банкрутств упродовж 2009—2010 років. Повна довіра до банків відновиться тоді, коли банки, які знаходяться в процесі ліквідації, виконають усі зобов'язання перед вкладниками.

У сучасних умовах ресурсна база вітчизняних банків щодо залучених коштів населення відносно стабільна. Проте на вклади до комерційних банків надходить незначна частка особистих заощаджень громадян. Криза показала, що населення в разі дестабілізації ситуації швидко забирає свої кошти, поглиблюючи кризу. Але слід наголосити й на іншому — саме цей ринок першим і

відновився після кризи [148, с. 5]. Тому проблемою є те, що фізичні особи розміщують власні заощадження на банківських рахунках залежно від ситуативної кон'юнктури. Такі кошти практично не стають джерелом внутрішніх інвестицій, а швидше, є відкладеним попитом, своєрідним індивідуальним страховим резервом. Значною мірою це зумовлене загальними макроекономічними умовами, відсутністю в комерційних банків цілісної концепції (стратегії) роботи на фінансовому ринку загалом і в сегменті депозитних послуг, зокрема.

3.3. Оцінка рівня концентрації депозитів населення на ринку банківських депозитних послуг

Вивчення наукової літератури показало, що нині ще мало уваги приділяється визначенню реального ринкового становища в такому стратегічно важливому секторі банківського бізнесу, як ринок депозитних послуг і відповідно формуванню стратегічних напрямів його подальшого розвитку. Без достатньої ресурсної бази банки не можуть у належних обсягах здійснювати кредитування поточних проблем юридичних і фізичних осіб, реалізовувати потужні інвестиційні проекти. З огляду на це, виникає потреба обґрунтувати роль і дослідити конкурентні позиції вітчизняних банків, порівняти їх, виходячи з їх позиціонування на ринку депозитних послуг.

На сучасному етапі розвитку ринкових відносин в Україні банківська конкуренція на ринку щодо залучення вкладів населення помітно посилюється та зростає відповідно до зміни соціально-економічних умов. Швидка зміна цих умов, відкритість зовнішньому середовищу, схильність до внутрішніх перетворень спонукають банківську систему до постійного вдосконалення та підвищення ефективності діяльності.

Конкуренція є важливою характеристикою ефективності діяльності сучасного банківського ринку, що впливає на цінову політику банку, спектр та різноманіття депозитних продуктів, якість надання депозитних продуктів, ефективність формування та перерозподілу грошових ресурсів населення. Аналіз рівня конкуренції в банківській сфері є необхідним завданням для визначення чинників, які впливають на розвиток окремих банків, дія-

льність банківського ринку та економіки загалом. Конкурентна структура банківського сектора визначає рівень ефективності діяльності його економічних агентів.

Вітчизняний банківський ринок характеризується наявністю великої кількості банків. На початок 2012 року кількість банків, зареєстрованих в Україні, досягала 175, що є доволі значним показником [116]. Очевидно, що за таких умов рівень конкуренції активно підвищується, а отже, банки концентрують свою увагу на методах залучення коштів фізичних осіб. Проте більшість банків не має значного впливу на конкурентне становище в банківській сфері, що частково пов'язано зі слабкою конкурентною позицією. У такій ситуації можна говорити про сегментованість ринку банківських послуг унаслідок різних рівнів капіталізації банків і різного ступеня насиченості ринків банківськими продуктами, зокрема депозитними.

Загострення конкуренції між банківськими установами приводить до підвищення рівня ринкової концентрації. За таких обставин обґрунтування основних сутнісних моментів ринкової концентрації в практичній площині є актуальним напрямом досліджень в економічній науці як своєрідної бази, що сприятиме розвитку банківської системи країни в умовах інтенсивної конкурентної боротьби. Серед основних чинників загострення конкуренції можна назвати: прихід на вітчизняний банківський ринок іноземних банків, які відрізняються високим рівнем менеджменту, професіоналізмом, досвідом роботи; посилення боротьби за вільні грошові кошти населення; упровадження нової техніки та технології ведення банківських операцій із застосуванням різноманітних засобів. Варто зазначити, що в сучасних умовах дослідження процесів конкуренції та концентрації на вітчизняному банківському ринку є вкрай важливим, процеси консолідації можуть вплинути на конкуренцію в банківській системі та привести до виникнення монополій.

Водночас питання, пов'язані з дослідженням концентрації банківського ринку України та її впливу на конкуренцію, розроблені в економічній літературі ще недостатньо. Відтак, проведемо дослідження з метою виявлення особливостей концентрації на банківському ринку України в умовах прояву світової фінансової кризи. У зв'язку з цим основними завданнями дослідження є визначення показників ринкової концентрації та здійснення на їх основі аналізу сучасного стану банківської системи.

Конкурентна позиція — це становище, яке той чи інший банк посідає на ринку відповідно до результатів своєї діяльності, а також відповідно зі своїми перевагами й недоліками порівняно з іншими кредитними інституціями [149, с. 86]. Для вивчення конкурентної структури та рівня концентрації банків на ринку депозитних послуг уважаємо за доцільне як об'єкт дослідження обрати загальний обсяг депозитів, обсяг вкладів населення та обсяг строкових вкладів фізичних осіб за всіма банками, що зареєстровані та функціонують на території України. Згідно з методикою НБУ всі банки поділяються на чотири групи залежно від розміру активів. Результати проведеного дослідження показали, що переважаючу частку депозитів населення на ринку депозитів мають банки першої групи. З січня 2007 року по липень 2012 року банки цієї групи фактично не змінили свою концентрацію по ринку депозитних послуг щодо залучення вкладів населення. Їх частка коливається від 67,5 % на 01.01.2007 р. до 70,4 % на 01.01.2010 р. та 69 % у 2012 р. (рис. 3.4).

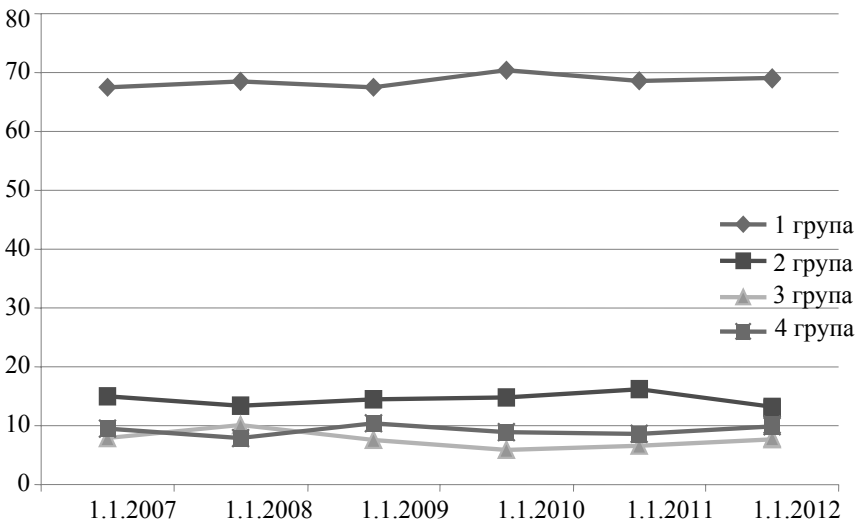

Рис. 3.4. Структура депозитів населення по групах банків України за період з 01.01.2007 р. по 01.01.2012 р., %

* Складено автором за джерелом: [116]

Щодо банків інших груп, то частка залучення депозитів населення в них є значно нижчою. Так, на банки другої групи припадає у 2012 р. 13 % депозитів населення, третьої групи — 8 %, четвертої — 10 %, хоча за кількістю банків вони значно перевищують банки першої групи. В абсолютному виразі IV група банків є найчисленнішою і складається із 117 банків, а III група — із 22 банків, II із 19, в той час як до I групи відноситься лише 17 банків.

Аналіз рівня концентрації вітчизняного ринку банківських депозитів населення дозволив виявити із загальної сукупності 176 банків в Україні на 01.07.2012 року лише 21 банк, обсяг вкладів населення у яких перевищив 1 % загального обсягу вкладів населення. Це означає, що 75 % вкладів населення зосереджені в 21 банку, частка яких становить лише 12 % загальної кількості банків. Це дало змогу виокремити групу ТОП-21. За результатами проведеного ранжування в цю групу потрапили великі системні банки, що належать до першої групи, та окремі банки з другої групи.

Результати проведеного аналізу показали, що найбільш стабільними банками, які демонструють тенденцію до зростання (за темпами приросту) і збільшують свою частку присутності на ринку строкових депозитів, є Приватбанк, Ощадбанк, Фінанси і Кредит, Брокбізнесбанк, ОТП-банк (рис. 3.5).

З січня 2010 року по січень 2011 року банки першої десятки фактично не змінили свою концентрацію щодо ринку депозитних послуг із залучення вкладів населення, зафіксувавши її на рівні 53 %. За 2011 рік концентрація першої десятки банків підвищилась і досягла 56 %.

Група державних банків (Ощадбанк і Укресімбанк) зміцнила позиції до 12,6 % на 1 липня 2012 року, збільшивши свій сукупний ресурсний портфель на 4,4 млрд грн.

Група банків з іноземним капіталом (Райффайзенбанк Аваль, Укрсіббанк, Укрсоцбанк, Форум, ОТП банк, ВІСІБІ банк) з числа ТОП-21 скоротила свою присутність на ринку й станом на 1 липня 2012 посідає 16 % ринку. Інші банки з іноземним капіталом (Креді Агріколь банк, Універсал-банк, Правекс-банк) займають на ринку депозитних послуг щодо залучення вкладів населення менше 1 %, тому їх не враховували в нашому аналізі.

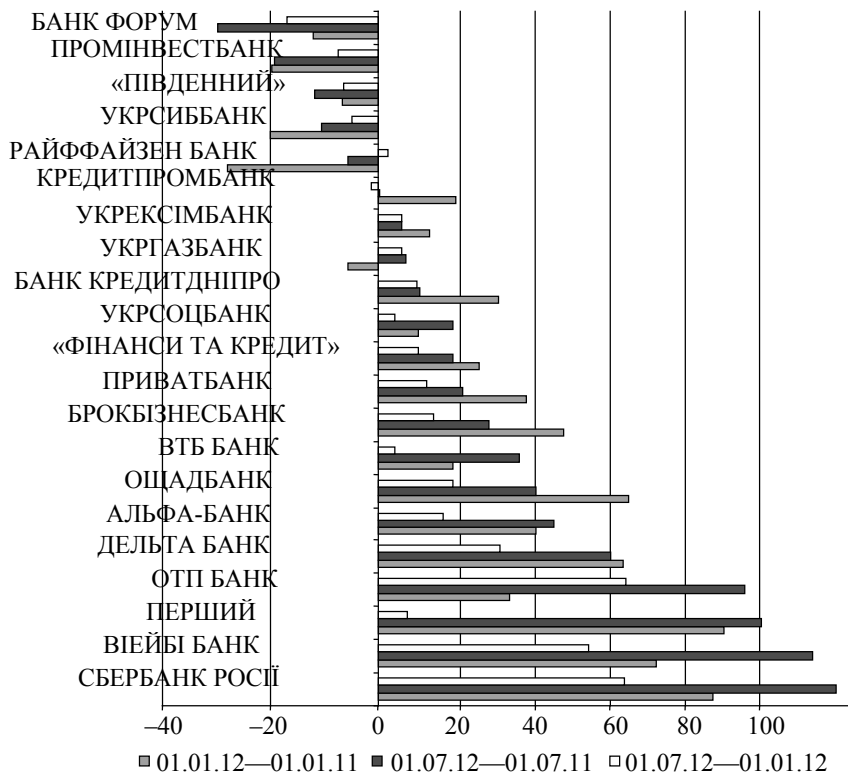

Рис. 3.5. Темпи приросту/зниження вкладів населення в ТОП-21 банках, %

* Розраховано автором за джерелом: [116].

Група банків великого українського бізнесу (Приватбанк, Фінанси і кредит, ПУМБ, Брокбізнесбанк, ОТП) збільшила свою частку на ринку депозитів фізичних осіб до 31,9 %.

Найвищі темпи зростання демонструє Сбербанк Росії. У період з 01.07.2011 року по 01.07.2012 року темп приросту становив 85,14 %, що на 23 % перевищило темпи зростання впродовж 2011 року (табл. 3.6). Банк здійснює агресивну політику на вітчизняному ринку депозитних послуг, про що свідчить те, що темпи приросту за перші три місяці 2012 року були одними з найвищих (45,79 %) у групі досліджуваних банків. Це дало змогу цьому названому банку ввійти до ТОП-21 за часткою ринку, що перевищує 1 %.

Такої ж стратегії дотримуються і ОТП банк (темпи зростання становлять 46,06 %). Лідерами за темпами зростання упродовж першого півріччя 2012 року, крім зазначених, був Віейбі банк (темпи зростання — 39,16 %) та Дельта банк (темпи зростання — 22,56 %).

Таблиця 3.6

**ТЕНДЕНЦІ ЗМІНИ ТЕМПІВ ПРИРОСТУ ДЕПОЗИТІВ
ЗА ТОП-21 БАНКІВ УКРАЇНИ**

№ п/п	Назва банку	Темп приросту, %	Темп приросту, %	Темп приросту, %	Показник
		1.07.12— 1.01.12	1.07.12— 1.07.11	1.01.12— 1.01.11	
А	Б	В	Г	Д	Е
1	ПРИВАТБАНК	9,04 %	15,69 %	27,55 %	постійний лідер
2	УКРЕКСІМБАНК	4,33 %	4,42 %	9,46 %	тенденція до зростання депозитів
3	ОЩАДБАНК	13,93 %	29,24 %	46,69 %	зростання депозитів
4	РАЙФФАЙЗЕН БАНК АВАЛЬ	1,88 %	-5,59 %	-27,82 %	тенденція до відтоку депозитів
5	УКРСИББАНК	-4,71 %	-10,34 %	-20,09 %	відтік депозитів
6	УКРСОЦБАНК	3,22 %	13,97 %	7,56 %	тенденція до зростання депозитів
7	ПРОМІНВЕСТ- БАНК	-7,29 %	-19,25 %	-19,80 %	відтік депозитів
8	ВТБ БАНК	3,25 %	26,23 %	13,99 %	стала тенденція
9	АЛЬФА-БАНК	12,27 %	32,81 %	29,40 %	стала тенденція
10	ОТП БАНК	46,06 %	68,02 %	24,36 %	зростання депозитів

Закінчення табл. 3.6

№ п/п	Назва банку	Темп приросту, %	Темп приросту, %	Темп приросту, %	Показник
		1.07.12— 1.01.12	1.07.12— 1.07.11	1.01.12— 1.01.11	
А	Б	В	Г	Д	Е
11	«ФІНАНСИ ТА КРЕДИТ»	7,47 %	13,99 %	18,75 %	стала тенденція
12	ПЕРШИЙ УКР. МІЖНАРОДНИЙ БАНК	5,41 %	71,33 %	64,35 %	зростання депозитів
13	БРОКБІЗНЕС- БАНК	10,38 %	20,54 %	34,47 %	стабільне зростання
14	КРЕДИТПРОМ- БАНК	-1,13 %	0,21 %	14,39 %	тенденція до відтоку де- позитів
15	БАНК ФОРУМ	-16,77 %	-29,82 %	-11,94 %	відтік депозитів
16	УКРГАЗБАНК	4,40 %	5,11 %	-5,63 %	тенденція до відтоку де- позитів
17	ДЕЛЬТА БАНК	22,56 %	43,35 %	45,64 %	стабільне зростання
18	«ПІВДЕННИЙ»	-6,46 %	-11,80 %	-6,53 %	зростання депозитів
19	ВІЕЙБІ БАНК	39,16 %	80,68 %	51,79 %	стабільне зростання
20	СБЕРБАНК РОСІЇ	45,79 %	85,14 %	62,28 %	стабільне зростання
21	БАНК КРЕДИТ- ДНІПРО	7,19	7,88	22,43	тенденція до зростання депозитів

* Розраховано і складено автором за джерелом: [116].

У цьому зв'язку особливу увагу слід звернути на впевнену та активну політику експансії вітчизняного ринку депозитних по-

слуг російським капіталом, який має в своєму розпорядженні розвинену регіональну мережу. Якщо переглянути структуру акціонерного капіталу дочірніх банків Росії, можна виявити високу частку державної власності. Так, материнська компанія ВТБ банку прямо підпорядкована уряду, а дочірнього банку Сбербанку Росії — Центральному банку Російської Федерації [150, с. 75]. Проте цей факт не заважає зазначеним банкам розширювати спектр послуг і розвивати новітні банківські технології просування та збуту просування.

Відповідно до політики присутності російських банків на українському ринку депозитних послуг та амбітних планів розвитку високі вимоги до оформлення ставляться до всіх філій і відділень [151, с. 76]. Усі приміщення: операційний зал, каси, зона банкоматів, переговорні кімнати — оформлені відповідно до вимог щодо респектабельності та строгості зовнішнього вигляду, що формує імідж стабільної кредитної установи та зміцнює довіру до банку з боку населення в надійності банку. Відкритий простір кожного відділення надає клієнтам можливість активно сприймати інформацію про ті депозитні продукти та послуги, які потенційно їх цікавлять.

Домінуючу позицію на ринку депозитних послуг посідає Приватбанк, продовжуючи нарощувати власний ресурсний потенціал за рахунок внутрішніх джерел. Така політика банку реалізується в межах стратегії його діяльності. Банк має на меті ввійти до трійки найбільших банків-лідерів, бути впізнаним і щонайкраще задовольняти клієнтів. Він прагне охопити не менше 2/3 економічно активного населення України простими доступними банківськими послугами та досягти високої культури обслуговування [152, с. 68; 153]. Підвищенню конкурентоспроможності банку сприяє те, що він приділяє значну увагу маркетинговій політиці. Так, у 2008 році його витрати на маркетинг і рекламу були найбільшими серед вітчизняних банків і зросли на 66,92 % [151, с. 76; 154]. Поряд з цим найбільші темпи зростання демонстрували ВТБ Банк (505,32 %) та Укрексімбанк (46,43 %) [155; 156]. Зростання частки витрат у загальному обсязі адміністративних витрат було лише у ВТБ, Укрексімбанку та Укрсоцбанку.

Найгіршу позицію посідає Банк Форум, результати діяльності якого демонструють відтік депозитів фізичних осіб, який пришвидчується. Проте за часткою залучених вкладів населення в загальному обсязі цей банк, як і раніше, входить до двадцятки лідерів.

Узагальнення розглянутих даних і систематизація розрахунків дає підстави для певних висновків. Значну увагу роботі з вкладами населення приділяють різні банки: державні; іноземні, що присутні на вітчизняному банківському ринку; ПАТ, які працюють з великим бізнесом, та ті, що задіяні в сегменті роздрібного бізнесу.

З метою вивчення концентрації банківського ринку України побудуємо профілі концентрації зобов'язань, вкладів населення та строкових вкладів перших двадцяти одного лідерів банківської системи України щодо залучення грошових коштів населення, використовуючи розраховані коефіцієнти (Додаток В). Коефіцієнти концентрації відносно всієї вибірки зі 176 банків (Cb_{all}) і відносно 21 найбільших банків (Cb_{21}) розраховують за формулами:

— за зобов'язаннями:

$$Cb_i - all = Cb_i / \sum_{i=1}^n Cb_i, \quad (3.1)$$

де $n = 176$ (банків);

$i = 1 \div 176$;

Cb_i — загальні зобов'язання i -го банку;

$$Cb_i - 21 = Cb_i / \sum_{i=1}^n Cb_i, \quad (3.2)$$

де $n = 21$ (банк)

$i = 1 \div 21$;

— за вкладами фізичних осіб:

$$Cd_i - all = Cd_i / \sum_{i=1}^n Cd_i, \quad (3.3)$$

де $n = 176$ (банків);

$i = 1 \div 176$;

Cd_i — вклади фізичних осіб i -го банку;

$$Cd_i - 21 = Cd_i / \sum_{i=1}^n Cd_i, \quad (3.4)$$

де $n = 21$ (банк)

$i = 1 \div 21$;

— за строковими вкладками фізичних осіб:

$$Cst_i - all = Cst_i / \sum_{i=1}^n Cst_i, \quad (3.5)$$

де $n = 176$ (банків);

$$i = 1 \div 176;$$

Cst_i — строкові вклади фізичних осіб i -го банку;

$$Cst_i 21 = Cst_i / \sum_{i=1}^n Cst_i, \quad (3.6)$$

де $n = 21$ (банк)

$$i = 1 \div 21.$$

Згідно зі світовою практикою оцінювання ризику концентрації депозитів як «високого», «помірного» або «низького» ґрунтується на загальноприйнятій градації рівня концентрації. Так, ризик концентрації депозитів вважається «низьким», якщо рівень концентрації становить до 10 %, «помірним» — від 10 % до 18 %, а «високим» — більше 18 %. Високий рівень концентрації згідно зі світовою практикою притаманний тільки Приватбанку — 22,8 %. Ризик концентрації депозитів інших банків належить до низького. Однак, якщо розглядати вітчизняну банківську систему, можна підійти до більш докладної градації рівня концентрації банків за депозитами (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

КЛАСИФІКАЦІЯ БАНКІВ ЩОДО ЗАЙНЯТОЇ НИМИ ПОЗИЦІЇ НА РИНКУ

Розподіл ринкових часток	Становище банку
10—20 %	Лідер цієї частки ринку — банк «Приватбанк»
5—10 %	Банки із сильною конкурентною позицією: Ощадбанк
2—5 %	Банки з помірною конкурентною позицією: Райффайзен банк Аваль, Укрексімбанк, Укрсиббанк, Укрсоцбанк, Дельта-банк, Перший укр. міжнародний банк, Промінвестбанк, Фінанси та кредит, Брокбізнесбанк, Альфа-банк
1—2 %	Банки зі слабкою конкурентною позицією: 9 банків
0—1 %	Аутсайтери ринку: 154 банки

Аналізуючи побудований графік (рис. 3.6), можна дійти висновку про достатньо високий ступінь концентрації, що склався у вітчизняній банківській системі. Так, коефіцієнт Cb_{all} 0,22 має тільки Приватбанк, що підтверджує раніше зроблений висновок про позиціювання його на ринку як беззаперечного лідера. У межах 0,08 тримається Ощадбанк. Загалом перші два банки мають значення $Cb_{all} = 0,313$, що означає 31 % частки в загальносистемних депозитах. Далі йде група з п'яти банків так званого «другого ешелону» — Райффайзенбанк Аваль, Укрексімбанк, Укрсіббанк, Укрсоцбанк та Дельта-банк, які мають відповідний показник у межах 0,04—0,05. На перші сім банків припадає 49,6 % депозитів населення в загальному обсязі депозитів фізичних осіб.

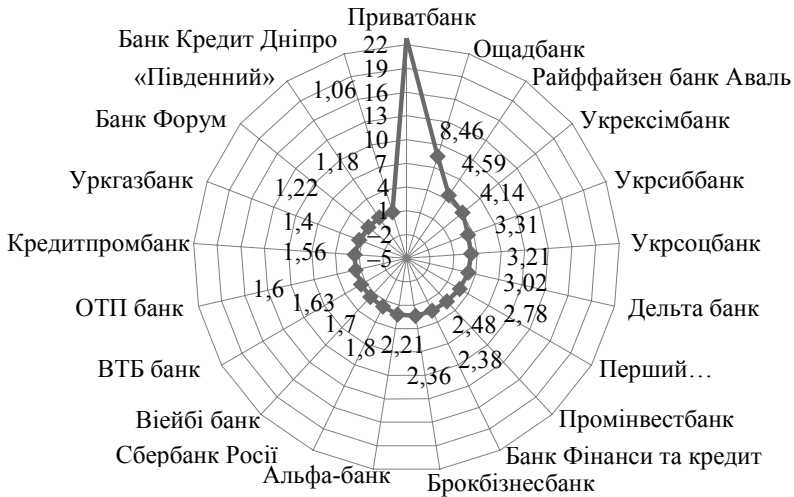

Рис. 3.6. Концентрація депозитів комерційних банків України, що переважають на ринку депозитів населення станом на 01.07.2012

* Складено автором за джерелом: [116].

До наступної групи ТОП-21 за ступенем концентрації вкладів фізичних осіб належать банки, частка яких у загальному обсязі залучених депозитів фізичних осіб коливається в межах від 0,02 до 0,01. За класифікацією НБУ сюди увійшли банки як першої групи, так і деякі банки другої групи. На них припадає 74,9 % за-

гальносистемних депозитів. Частка інших банків становить менше 1 % частки ринку (для кожного). Загальна частка таких банків на ринку становить близько 25 %. В абсолютному вираженні частка банків IV групи є більшою за частку банків III групи, проте IV група складається зі 117 банків, а III група — лише з 22 банків.

Концентрація депозитів, зловживання домінуючим становищем, антиконкурентні дії банків перших трьох груп можуть спричинити такі негативні наслідки, як відсутність у цих банків стимулів до постійного розширення асортименту банківських послуг і підвищення їх якісного рівня, упровадження нових технологій, розробки нових продуктів і підходів у сфері обслуговування клієнтів, розробки нових стратегій просування на ринку депозитних послуг, зміни ціни на послуги. Висока концентрація банків на ринку депозитів перешкоджає ефективній банківській конкуренції, зумовлює системний ризик ліквідності та посилює проблему «морального» ризику.

Розглянемо стратегії, що використовуються банками, які домінують на ринку депозитних послуг. Приватбанк використовує стратегію лідерства. Вона виявляється в тому, що за роки формування банківської системи та становлення ринкових відносин Приватбанк не тільки витримав кризи, а й зміг залучити VIP-клієнтів, надаючи їм весь спектр послуг і знижки у зв'язку з довготривалими відносинами. Він запроваджує нові продукти, що орієнтовані на широку мережу своїх відділень, такі як інтернет-клієнт-банк (система інтернет-банку «Приват24»), GSM-banking. Пріоритетний напрям — розвиток комплексу послуг для індивідуального клієнта, тобто використовуються елементи стратегії концентрації на основі диференціації. Такої ж стратегії дотримується й Райффайзен банк Аваль. Банк прагне зробити обслуговування більш дешевим порівняно з іншими банківськими установами, створює для клієнта можливість зручного користування банком, запроваджує нові продукти й технології, різноманітні заохочення та зручність забезпечення пенсіонерів та їхніх рахунків.

Укрсоцбанк дотримується стратегії найкращого продукту. Це виявляється в пропозиції більш досконалих продуктів на основі традиційних. Діяльність Укрсиббанку спрямована на розширення спектра послуг, що надаються, і залучення нових клієнтів.

Успіх роботи будь-якого банку в конкурентних умовах безпосередньо пов'язаний з наявністю в нього конкурентних переваг, які прямо чи опосередковано впливають на економічну ефектив-

ність його діяльності. Для цього кожен банк має виважено підходити до формування депозитної бази на основі науково обґрунтованих підходів та організації роботи менеджменту банку щодо залучення коштів клієнтів. На основі узагальнення досвіду роботи лідерів ринку депозитних послуг визначено фактори, які мають значний вплив на зростання обсягу депозитних вкладень населення: надійність банку (ймовірність банкрутства великих і відомих банків оцінюється населенням як мінімальна); корпоративна культура; розгалужена мережа відділень; інвестування в лояльність клієнта; якість надання депозитної послуги (обслуговування клієнтів: професіоналізм; швидкість обслуговування та ввічливе ставлення; комунікаційна політика: інформаційне забезпечення клієнтів як щодо депозитних продуктів банку, так і щодо стану його справ; комплексність підходу на основі індивідуалізації послуг); сегментування депозитного портфеля; гнучка цінова політика (ціни на депозитні продукти мають постійно реагувати на ринкові зміни); асортиментна політика (спектр депозитних продуктів має задовольняти різноманітні інтереси та реальні потреби клієнтів у депозитних послугах); розвиток інноваційних технологій та запровадження дистанційного обслуговування клієнтів; застосування прийомів маркетингу та розширення каналів збуту.

Сучасні форми конкурентної боротьби комерційних банків на ринку депозитних послуг залежать від розміру і відповідно можливостей банку. Великі банки конкурують між собою переважно на рівні корпоративних культур, якості менеджменту. Середні банки конкурують на рівні окремих продуктів, спираючись або на створення нових продуктів (що є більш прибутковим через унікальність і несхожість пропозиції), або на вдосконалення вже існуючих продуктів (що є менш прибутковим). Банки без яскраво виражених індивідуальних особливостей конкурують за рахунок демпінгу відсоткових ставок і тарифів. Основною моделлю конкурентної поведінки для більшості українських банків з їх невеликим капіталом і відповідно незначними масштабами діяльності є конкуренція на рівні певних банківських продуктів і корпоративної культури в банківських установах.

Розділ 4

АКТИВІЗАЦІЯ ЗАЛУЧЕННЯ ЗАОЩАДЖЕНЬ НАСЕЛЕННЯ В БАНКИ УКРАЇНИ

4.1. Дослідження впливу макроекономічних факторів на формування банківських депозитів населення

Оскільки процес формування банком ресурсів є результатом впливу безлічі факторів, а також дій суб'єктів, які беруть участь у ньому (менеджерів банку, акціонерів, вкладників, кредиторів), цілком обґрунтовано він може вважатися складним стохастичним, який акумулює дію всіх чинників. За нагромадження достатнього обсягу інформації за однакові проміжки часу часовий ряд відображатиме накопичений вплив численних факторів. Аналіз часового ряду може показати механізм його формування, описати основні особливості й спрогнозувати розвиток процесу в майбутньому [156, с. 33].

Однак взаємозв'язок депозитів населення з основними макроекономічними показниками поки що недостатньо вивчений. Одна з причин цього — недостатня розробленість та відсутність практики застосування належного економіко-статистичного інструментарію, за допомогою якого можна виявити приховані тенденції у взаємозв'язках елементів економічної системи [157, с. 33]. Виявлення цих тенденцій дасть змогу якісно охарактеризувати механізми формування депозитів домашніх господарств.

Використання в сучасних умовах економіко-статистичних методів дасть можливість реалізувати наукове управління ресурсами в банку та являє собою надання якісної математично обробленої інформації щодо досліджуваного об'єкта. Методами, що знайшли широке використання, є кількісні методи, тобто аналіз часових рядів і причинно-наслідкове моделювання. Використання цих методів ґрунтується на гіпотезі, що діяльність у минулому мала певну тенденцію, яку можна продовжити в майбутньому за

умови, що наявна інформаційна база є достатньою для виявлення статистично достовірних тенденцій або залежностей. Нагромаджена інформація має відображати дані за однакові проміжки часу. За цих умов побудований часовий ряд відображатиме накопичений вплив численних факторів.

Найбільш прийнятним інструментом дослідження слід вважати кореляційний і регресійний методи. Основне їх завдання полягає в аналізі статистичних даних для виявлення математичної залежності між досліджуваними ознаками та встановлення за допомогою коефіцієнта кореляції порівняльної оцінки щільності взаємозв'язку [158, с. 155].

Побудовано кореляційно-регресійну модель комплексної оцінки взаємозв'язку між макроекономічними факторами, ощадною поведінкою населення та рівнем депозитів населення в банках. Модель створено для двох часових горизонтів, а саме для короткострокового, що характеризується розгортанням кризових явищ як у глобальній економіці, так і в економіці України (з січня 2006 року по грудень 2008 року на основі місячних темпів приросту відібраних факторів — 36 спостережень (Додаток Г) і для середньострокового горизонту (з III кварталу 2003 року по I квартал 2011 року на основі квартальних показників — 31 спостереження). Побудувати модель довгострокових взаємозв'язків виявилось некоректним через відсутність репрезентативної вибірки даних (малий історичний період і неодноразова зміна методології обліку показників). Побудовані моделі для зазначених часових горизонтів виявились адекватними, що підтверджують відповідні статистичні коефіцієнти.

В результаті побудови моделі виявлено різкий ступінь взаємозв'язку та взаємодії між банківськими депозитами населення й факторами їх формування (загальними макроекономічними чинниками, факторами, що опосередковано визначають схильність населення до заощаджень, чинниками рівня розвитку банківської системи).

До загальних макроекономічних факторів віднесено ВВП, готівка в обігу (M0), індекс споживчих цін (ІСЦ), індекс цін виробників (ІЦВ), роздрібний товарообіг (РТО), доходи населення номінальні (ДНном), доходи населення наявні (ДНн), витрати населення (ВН) і середньомісячна заробітна плата (ЗПс).

Група чинників, що опосередковано визначають схильність населення до заощаджень, представлена переважно відносними показниками (коефіцієнтами), які описують споживчу поведінку насе-

лення та схильність до заощаджень. За оцінками експертів, на руках у населення зосереджено значну частку грошей переважно в готівковій формі. Саме цей запас ліквідних грошей можна вважати резервом депозитів. У роботі нами побудовано показники споживчої поведінки населення з урахуванням готівкових грошей, які є основним засобом платежу в разі придбання товарів та послуг у нашій країні. До цих показників було віднесено такі: різниця між готівкою в обігу та роздрібним товарооборотом, яка характеризує залишок ліквідності від придбання товарів і послуг, що знаходиться на руках у населення. Вважаємо, що цей залишок за сприятливих макроекономічних умов і довіри населення до банків можна спрямувати до організованих форм заощаджень, передусім, банківських депозитів. Відносним показником, що показує, яку частку грошей населення вкладає в товари та послуги від запасу грошей на руках, є співвідношення обсяги роздрібного товарообороту та готівки в обігу.

Відношення приросту депозитів до різниці між готівкою та роздрібним товарооборотом пропонуємо визначати як показник невикористаних можливостей. У чисельнику стоять заощадження населення у формі депозитів, які мотивовано чи ні вже були сформовані та тим самим відображають використану можливість. У знаменнику — різниця між готівкою та роздрібним товарооборотом, що відображає частину грошей, яку населення ще не перевело до організованих заощаджень або до нефінансових активів, тобто в населення є ще невикористаний запас готівки.

Серед факторів, які характеризують схильність населення до заощаджень, зазначимо показники співвідношення приросту депозитів до приросту заощаджень. Уважаємо, що цей показник можна інтерпретувати як депозитну квоту, що відображає частку заощаджень, яку населення згодне тримати у вигляді депозитів. Вкладаючи грошові кошти на депозитні рахунки у банківську систему, населення очікує на співпрацю з банком, зокрема на можливість отримання кредиту у разі його необхідності. Як показник схильності до співпраці населення та банківської системи пропонуємо використовувати показник співвідношення депозитів і кредитів. Крім того, показником психологічних настроїв і довіри до банківської системи є показник співвідношення приросту депозитів до приросту заощаджень.

Наступна група факторів — це ті, які дають змогу населенню оцінити рівень розвитку та ділову активність банківської системи: активи банківської системи; відсоток, що сплачується за де-

позитами; кредити, надані резидентам, і співвідношення активів банківської системи до ВВП. Ділова активність банківської системи може оцінюватися населенням через співвідношення активів банківської системи до ВВП, який характеризує глибину участі банків в економічному розвитку країни.

Розгляд моделі середньострокового періоду проведемо з виокремленням факторів макроекономічного характеру, оскільки вони комплексно впливають на майбутню (потенційно можливу) структуру, динаміку та обсяги ресурсів банків. Результати кількісної реалізації моделей показали, що коефіцієнт кореляції між ВВП і приростом заощаджень становить 0,72, між заощадженнями та доходами — 0,75, що свідчить про доволі тісний зв'язок (табл. 4.1). На противагу цьому не виявлено суттєвого впливу ВВП і доходів населення на обсяг депозитів у банках, коефіцієнти кореляції становлять 0,24 та 0,21 відповідно. Беручи до уваги градацію тісності зв'язку, зазначимо, що не один з макроекономічних факторів істотно не впливає на розмір сукупних депозитів населення. Найбільш значущими з виокремлених чинників є зв'язок рівня депозитів з обсягом готівки (коефіцієнт кореляції 0,46), витратами (0,43) і середньомісячною середньою заробітною платою (0,43). Ця закономірність характерна для споживчої моделі, що коригується з нестабільністю в макроекономічному середовищі країни.

Аналіз коефіцієнтів парної кореляції загальних макроекономічних факторів дає змогу припустити, що в Україні формується споживча модель поведінки населення, яке віддає перевагу неорганізованим заощадженням. Найбільш тісний зв'язок показників доходів і витрат існує саме з показником роздрібного товарообороту (коефіцієнти парної кореляції мають найбільш тісний прямий зв'язок з витратами 0,94 і номінальними доходами 0,93). Між індексами споживчих цін і цін виробників немає тісного зв'язку з депозитами. Інфляційні очікування є доволі відчутними, формуючи заощадження населення, орієнтоване на сформовані стереотипи нагромадження заощаджень у суспільстві, а не на захист знецінення грошей у майбутньому. Індекс споживчих цін має коефіцієнти кореляції, які свідчать про слабкий їх взаємозв'язок з усіма іншими макроекономічними показниками. Більше цей взаємозв'язок виявляється в індексі цін виробників, проте й він не є критично значущим. Макроекономічна антиінфляційна політика держави та ощадна поведінка населення суттєво не впливають на депозитну активність населення.

Таблиця 4.1

**КОЕФІЦІЄНТИ КОРЕЛЯЦІЇ МІЖ ДЕПОЗИТАМИ ТА МАКРОЕКОНОМІЧНИМИ ФАКТОРАМИ,
ЩО ХАРАКТЕРИЗУЮТЬ СХИЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ДО ДЕПОЗИТНОЇ АКТИВНОСТІ**

	ВВП	M0	ІСЦ	ІЦВ	РТО	Доходи ном.	Доходи наяв.	Витрати	Серед. міс. з.п.	Заощадження	Депозити (усього)
ВВП	1,00										
M0	0,66	1,00									
ІСЦ	-0,21	0,00	1,00								
ІЦВ	-0,40	-0,56	-0,05	1,00							
РТО	0,87	0,73	0,03	-0,41	1,00						
Доходи ном.	0,92	0,77	-0,06	-0,45	0,93	1,00					
Доходи наяв.	0,49	0,32	-0,13	-0,11	0,38	0,50	1,00				
Витрати	0,83	0,80	0,02	-0,48	0,94	0,94	0,35	1,00			
Серед. міс. з.п.	0,50	0,67	0,07	-0,32	0,78	0,68	-0,01	0,82	1,00		
Заощадження	0,72	0,49	-0,22	-0,20	0,58	0,75	0,52	0,57	0,29	1,00	
Депозити (усього)	0,24	0,44	-0,03	-0,27	0,22	0,21	-0,08	0,31	0,42	0,13	1,00

* Розраховано та складено автором.

Споживча модель поведінки формується під впливом макроекономічних факторів: обсяг готівки, середньомісячна заробітна плата та витрати. Значення коефіцієнтів кореляції між депозитами та цими показниками свідчить про середній рівень тісності взаємодії (0,44; 0,42; 0,31 відповідно). Це дає підстави стверджувати, що заощадження в середньостроковому періоді формуються населенням за залишковим принципом.

Порівняння двох моделей дало можливість зробити деякі припущення. По-перше, не можна виділити макроекономічний фактор, який би справляв вирішальний вплив як у середньостроковому, так і короткостроковому періоді, у кризовому та «спокійному» періоді розвитку економіки на формування банківських депозитів. По-друге, одні й ті ж самі фактори за різних умов мають неоднаковий вплив на формування депозитів, можуть з вирішальних стати незначними. З метою доказу свого припущення було використано прийом розрахунку середньої ковзної, яка дає змогу згладжувати та не враховувати вплив випадкових змінних. Для 12 перших значень обраного числового ряду розраховуємо коефіцієнти кореляції між визначеними показниками та приростом депозитів на підставі даних, що порівнювалися.

Обрано часовий період з II кварталу 2006 року по II квартал 2011 року. Коефіцієнти кореляції, що наведені на рис 4.1, відображають, що до I кварталу 2008 року існував зв'язок між розміром процентної ставки за депозитами та часткою коштів, яку населення вкладало на депозитні рахунки. На піку зростання ринку та конкуренції відсоткова ставка перестала суттєво впливати на пропозицію депозитів, можливо, через досягнення на той момент максимуму пропозиції, забезпечивши насиченість ринку адекватними, відповідними економічним умовам депозитними продуктами. Банки вже не мали можливості піднімати відсоткову ставку. Починаючи з 2008 року, залежність приросту обсягів депозитів від розміру відсоткової ставки послабилася. Аналогічні зміни спостерігаємо й під час дослідження показника співвідношення приросту активів банківської системи до ВВП.

В умовах стабільного зростання економіки приріст депозитів визначається переважно факторами, що характеризують поширеність банківських послуг (співвідношення приросту активів банківської системи до ВВП) і дохідність депозитів (що може характеризувати загальні витрати, які банки готові нести на залучення депозитів).

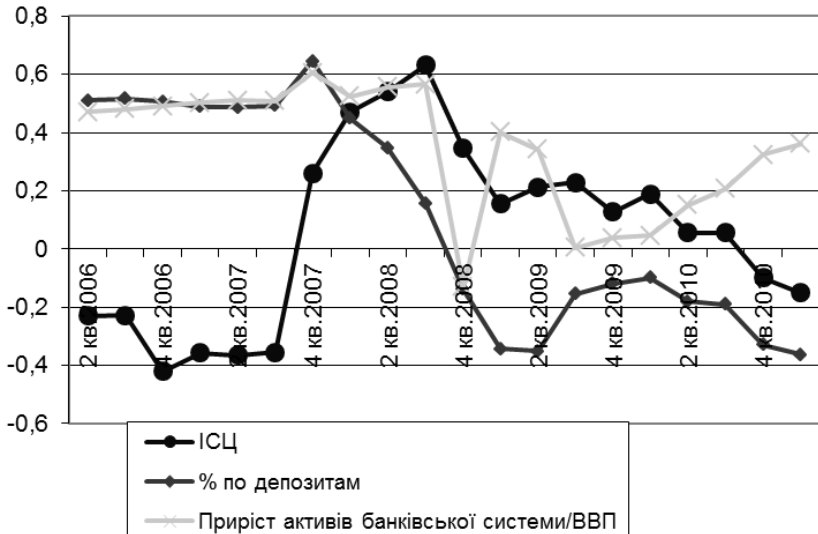

Рис. 4.1. Динаміка коефіцієнтів кореляції взаємозв'язку змінних з депозитами

У період з I кварталу 2005 року і до I кварталу 2011 року відмічаємо наявність тісного зв'язку та збігу тенденцій взаємозалежності між доходами, витратами та роздрібним товарооборотом з депозитами населення.

Аналізуючи рисунок 4.2, виокремимо три періоди за рівнем тісності зв'язків між обраними факторами. Перший період — з II кварталу 2006 року по IV квартал 2007 року. Для цього періоду характерна схильність населення до формування депозитів, яка стає доволі значущою наприкінці виділеного періоду. Коефіцієнт кореляції показника співвідношення строкових депозитів до депозитів коливається в межах від 0,6 до майже 0,8. Такий тісний зв'язок можна інтерпретувати як фактор довіри населення до банківської системи. Населення схильне до формування строкових депозитів з метою забезпечення власних майбутніх потреб та отримання додаткових доходів. Коефіцієнти кореляції доходів, витрат і роздрібногo товарообороту перебувають на низькому рівні, що свідчить про відсутність їх прямого впливу на формування депозитів.

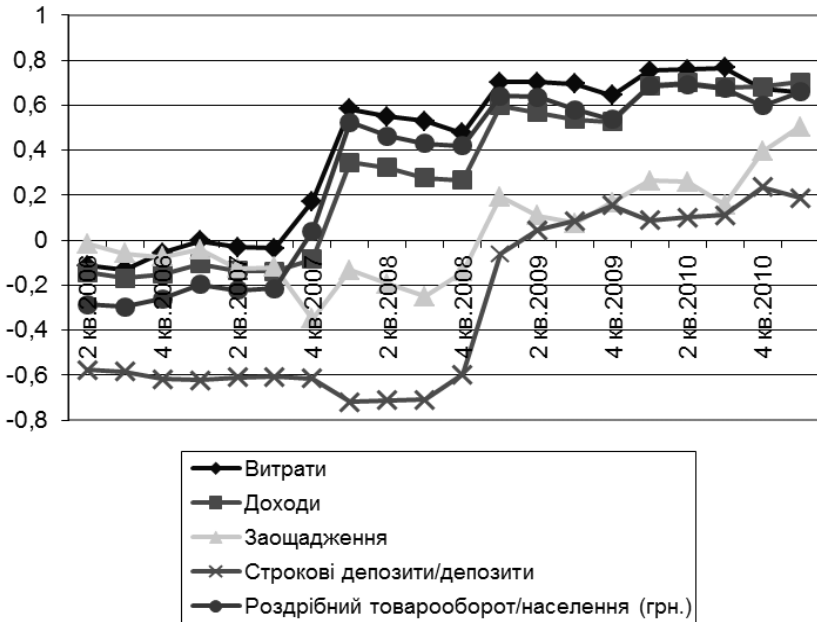

Рис. 4.2. Динаміка коефіцієнтів кореляції взаємозв'язку змінних з депозитами населення

Побудова рівнянь регресії з використанням різних факторів дослідним шляхом дала змогу виокремити найбільш адекватну модель, у якій пояснювальним фактором є відсоткова ставка за депозитами. З урахуванням лагу впливу зазначеного чинника модель було побудовано для періоду з I кварталу 2005 року по IV квартал 2007 року.

$$DEP = 0.445631 \times (PROC) + 0.122004.$$

Для підтвердження адекватності моделі наведемо статистику.

Як бачимо, хоча модель і адекватна (F-statistic, 7,157485), а показники значущі, пояснити зміни в прирості депозитів можна лише на 42 % ціновою політикою банків (R-squared 0,417164), що не можна вважати вирішальним фактором. Рівень відсоткових ставок формується в банківській системі, і його можна інтерпретувати як фактор активності банківської системи. Відсоткова ставка пояснила тільки загальний напрям зміни депозитної бази, а не стала мотиваційним чинником впливу на ощадну поведінку населення.

Dependent Variable: DEP				
Method: Least Squares				
Date: 10/27/11 Time: 19:19				
Sample: 2005:1 2007:4				
Included observations: 12				
Newey-West HAC Standard Errors & Covariance (lag truncation=2)				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
PROC	0.445631	0.137157	3.249055	0.0087
C	0.122004	0.010639	11.46782	0.0000
R-squared	0.417164	Mean dependent var		0.121778
Adjusted R-squared	0.358880	S.D. dependent var		0.045891
S.E. of regression	0.036745	Akaike info criterion		-3.618604
Sum squared resid	0.013502	Schwarz criterion		-3.537787
Log likelihood	23.71163	F-statistic		7.157485
Durbin-Watson stat	2.024311	Prob(F-statistic)		0.023278

Якщо побудувати модель для цього ж періоду, де пояснюючим фактором є дохід, отримаємо такий результат:

Dependent Variable: DEP				
Method: Least Squares				
Date: 10/27/11 Time: 19:26				
Sample: 2005:1 2007:4				
Included observations: 12				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
DOH	-0.023942	0.088089	-0.271788	0.7913
C	0.123733	0.015602	7.930781	0.0000
R-squared	0.007333	Mean dependent var		0.121778
Adjusted R-squared	-0.091934	S.D. dependent var		0.045891
S.E. of regression	0.047955	Akaike info criterion		-3.086115
Sum squared resid	0.022996	Schwarz criterion		-3.005297
Log likelihood	20.51669	F-statistic		0.073869
Durbin-Watson stat	2.007809	Prob(F-statistic)		0.791313

$$DEP = -0,023942 \times (DOH) + 0,123733.$$

Модель неадекватна (F-statistic 0.073869), а змінна доходів не пояснює поведінки депозитів (R-squared 0,007333, Prob 0,79)

У другому періоді — з IV кварталу 2007 року по IV квартал 2008 року спостерігаємо різку зміну мотивів у поведінці населення, яке виявилось вкрай чутливим до впливу зовнішніх факторів. Як уже зазначалося, девальвація гривні, рейдерські атаки на банки, світова фінансова криза негативно позначилися на настроях та очікуванні населення щодо можливості збереження та нагромадження власних заощаджень. Відбулася зміна пріоритетів населення з можливості отримання доходу від своїх заощаджень до можливості мати в розпорядженні ліквідні активи з метою споживання. Коефіцієнти кореляції доходів, витрат і роздрібного товарообороту в II кварталі 2008 року досягли позитивного значення та стали вирішальними у формуванні моделі поведінки населення, тоді як коефіцієнти кореляції заощаджень і строкових депозитів з проявом загострення кризових явищ втратили вирішальний вплив. Населення вилучало грошові кошти з депозитних банківських рахунків та спрямовувало їх у роздрібний товарооборот на споживання товарів і послуг.

Третій період — з IV кварталу 2008 року по I квартал 2011 року свідчить, що в суспільстві внаслідок зниження рівня життя населення явно переважають споживчі, а не ощадні настрої. Тенденції напрямів руху доходів, витрат і роздрібного товарообороту збігаються й перебувають на доволі високому рівні, що свідчить про тісний прямий зв'язок. З II кварталу 2009 року спостерігаємо спад недовіри до банківської системи, й населення переорієнтовується на формування короткострокових депозитів. Таким чином, можна дійти висновку, що вплив макроекономічних факторів на ставлення населення до зберігання грошей на депозитах виявляється через формування психологічних настроїв та очікування населення.

Складемо рівняння регресії для підтвердження висунутого припущення. Рівняння для періоду переважання споживчих настроїв з II кварталу 2008 до I кварталу 2011 року має такий вигляд:

$$DEP = 11,05354603 \times (DON^3) + 0,04030269042.$$

З метою уникнення мультиколінеарності в моделі використаємо тільки показник доходу як такий, що тісно пов'язаний з бі-

льшістю інших показників. Наведемо статистику для підтвердження адекватності моделі:

Dependent Variable: DEP				
Method: Least Squares				
Date: 10/27/11 Time: 18:55				
Sample: 2008:2 2011:1				
Included observations: 12				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
DOH ³	11,05355	1,885341	5,862888	0,0002
C	0,040303	0,007514	5,363794	0,0003
R-squared	0,774640	Mean dependent var		0,040818
Adjusted R-squared	0,752104	S.D. dependent var		0,052274
S.E. of regression	0,026027	Akaike info criterion		-4,308359
Sum squared resid	0,006774	Schwarz criterion		-4,227541
Log likelihood	27,85015	F-statistic		34,37346
Durbin-Watson stat	0,975696	Prob(F-statistic)		0,000159

Модель адекватна (значення F-критерію знаходиться в межах норми: F-statistic 34,37346). Проте сам по собі дохід не пояснює всіх коливань зростання депозитів. Водночас значення R^2 (R-squared 0,774640) показує, що на 77 % зміни в депозитах пояснюються розглянутими вище факторами.

За результатами дослідження було з'ясовано, що серед макроекономічних чинників не можна виокремити один домінуючий, який справляв би за різних економічних умов домінуючий вплив на схильність населення до вкладання коштів на депозитні рахунки. Зі зміною економічної ситуації в країні змінюються фактори, що впливають на рішення населення щодо розміщення заощаджень на банківські депозити. Вибір форми нагромадження залежить від психологічних факторів (рішення індивідуума ґрунтується на суб'єктивній оцінці переваг того або іншого ви-

ду активів, який на цей час є бажанішим), а отже, саме психологічні чинники є домінуючими у формуванні ощадної поведінки населення.

Аналіз коефіцієнтів кореляції показників психологічних настроїв і рівня довіри до банківської системи доводить, що саме вони стимулюють приплив коштів населення на депозити у вітчизняні банки. За результатами аналізу коефіцієнтів парної кореляції виявлено, що найбільш тісний і вагомий зв'язок існує між депозитами та показником невикористаного платоспроможного попиту (коефіцієнт кореляції 0,73). За даними кореляційної матриці, цей запас суттєво впливає на депозити як у короткостроковому, так і в середньостроковому періоді. Розподіл власних грошових коштів населенням відбувається під впливом психологічних, суб'єктивних особливостей людського характеру, що визначають основні закономірності ощадного процесу.

За даними моделі, на схильність населення до заощаджень значно впливає рівень розвитку та ділової активності банківської системи. Про це свідчать такі показники, як обсяг активів банківської системи (коефіцієнт кореляції із загальним обсягом депозитів населення 0,68) і співвідношення депозитів та кредитів (коефіцієнт кореляції 0,42). Другим за значимістю показником, що суттєво впливає на формування банківських депозитів, є показник ділової активності банківської системи, виражений через загальний обсяг активів. Коефіцієнт парної кореляції становить 0,67. Через розміри участі банківської системи в економічних процесах країни населення оцінює стабільність та ефективність банків, тим самим підсвідомо визначаючи для себе доцільність співпраці з банком. Рівень ділової активності банківської системи впливає не тільки на загальний обсяг депозитів, а й на строкову та валютну структуру депозитів. Цей показник має тісний зв'язок з усіма видами депозитів (табл. 4.2).

Додатковим показником психологічних настроїв і довіри до банківської системи є показник співвідношення приросту депозитів до приросту заощаджень. Тісність взаємозв'язку між обсягом депозитів і цим показником становить 0,63. Показник відображає вибір населенням такої форми вкладання грошових коштів, як фінансові активи у вигляді депозитів. Це дає підстави вважати, що найбільш відчутний вплив на формування депозитів здійснюють психологічні чинники.

Банківська система виконує подвійну функцію акумулювання заощаджень і видачі кредитів для домогосподарств (коефіцієнт кореляції між депозитами та кредитами є доволі тісним і становить 0,61). Підтвердження наявності зв'язку є коефіцієнт кореляції між співвідношенням депозитів до кредитів (трансформація депозитів) до депозитів. Його значення знаходиться в гранично допустимих межах і становить 0,42. Доступність споживчого кредитування збільшує потребу домогосподарств накопичувати кошти з метою придбання високовартісних товарів довготривалого використання. Розглянуті показники свідчать про наявність прямого взаємозв'язку з строковими депозитами у гривні, тобто зростання обсягу наданих кредитів стимулює населення формувати депозити на більш тривалі терміни, тоді як окремі дослідники вважають, що розвиток споживчого кредитування зменшує заощадження грошей, оскільки всі вони йдуть на споживання. Якщо ринок пропонує різноманітні дієві інструменти для здійснення заощаджень та інвестування, їх обсяги в кінцевому підсумку збільшуються. Водночас слід пам'ятати, що це призводить до постійного зростання боргового навантаження на доходи населення України.

Таблиця 4.2

**ПАРНІ КОЕФІЦІЄНТИ КОРЕЛЯЦІЇ МІЖ ДЕПОЗИТАМИ
ТА ФАКТОРАМИ, ЩО ХАРАКТЕРИЗУЮТЬ СХИЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ
ДО ДЕПОЗИТНОЇ АКТИВНОСТІ**

	Депозити (усього)	Депозити (гривня)	Депозити (ін. валюта)	Строкові (усього)	Строкові (гривня)	Строкові (ін. вал.)
Кредити резидентам	0,51	0,21	0,53	0,59	0,27	0,65
Кредити резидентам (грн)	0,61	0,45	0,24	0,49	0,48	0,21
Кредити резидентам (ін. валюта)	0,39	0,08	0,58	0,53	0,11	0,76
Відсоткова ставка за депозитами	0,15	0,05	0,21	0,16	0,03	0,22

Закінчення табл. 4.2

	Депозити (усього)	Депозити (гривня)	Депозити (ін. валюта)	Строкові (усього)	Строкові (гривня)	Строкові (ін. валюта)
М0-РТО	0,20	-0,02	0,31	0,32	0,36	0,14
РТО/М0	0,07	0,11	-0,02	-0,12	-0,23	0,05
Депозити/кредити	0,42	0,47	-0,09	0,14	0,41	-0,30
Приріст депозитів / (М0-РТО)	0,73	0,46	0,43	0,46	0,41	0,23
Приріст заощаджень	0,13	0,07	0,04	0,00	0,03	-0,04
Приріст деп. / прир. заощ.	0,63	0,22	0,60	0,56	0,46	0,34
Витрати/ доходи	0,07	0,03	0,09	0,18	0,18	0,08
Активи банківської системи (АБС)	0,67	0,38	0,52	0,62	0,37	0,58
АБС/ВВП	0,03	-0,09	0,22	0,24	0,13	0,26
Прир.АБС/ВВП	0,37	-0,08	0,61	0,29	0,22	0,21
Приріст доходів	0,17	0,13	0,06	-0,07	-0,06	-0,03
Приріст дох./ приріст деп.	0,09	-0,05	0,16	-0,27	-0,15	-0,25

* Розраховано та складено автором.

У короткостроковому періоді спостерігається зворотна ситуація, коли доступність споживчого кредитування зменшує потребу домогосподарств формувати заощадження (коефіцієнт кореляції від'ємний), посилюється через негативні очікування як банків, так і населення щодо валютного курсу. Отже, основний мотив — це майбутні витрати для купівлі високовартісних товарів довгострокового користування.

Результати побудови матриць дають змогу дійти висновку, що реальні відсоткові ставки не здійснюють вирішального впливу на схильність населення до депозитної активності (коефіцієнт кореляції від'ємний у короткостроковому періоді, у середньостроко-

вому — 0,15, за депозитами в національній валюті — 0,05). Через неможливість постійно підвищувати відсоткову ставку банки за умов постійного зростання конкуренції перестають використовувати її як інструмент залучення коштів населення. Проте деякі вчені вбачають позитивний зв'язок між реальною відсотковою ставкою та обсягом заощаджень.

Побудувати регресійне рівняння аналітичного зв'язку між факторами в середньостроковому періоді виявилось неможливим. Обсяг депозитів не є результатом комплексної дії загальних макроекономічних факторів, а залежить від індивідуальних уподобань фізичних осіб у виборі між витратами чи заощадженнями у формі депозитів.

Назвемо основні чинники, що впливають на середньострокову осядну поведінку населення в Україні.

1. Очікування домогосподарств щодо динаміки цін і кількості товарів на ринку. Якщо домогосподарство передбачає збільшення цін на певні ресурси або їх дефіцит на ринку, вважається, що воно збільшить поточне споживання, щоб придбати товари за нижчими цінами. Отже, заощадження зменшаться.

2. Очікування домогосподарств щодо змін у поточному доході та загальному фінансовому становищі в майбутньому. Якщо домогосподарство очікує збільшення свого поточного доходу в майбутньому, воно буде вільніше розпоряджатися своїм поточним доходом сьогодні й збільшуватиме поточне споживання, зменшуючи тим самим частку коштів на зберігання.

3. Розвиток ринків капіталу. Ринок капіталу виконує подвійну функцію: акумулювання заощаджень і видачі кредитів для домогосподарств. Доступність споживчого кредитування збільшує потребу домогосподарств накопичувати з метою придбання високоартісних товарів і послуг. Однак окремі дослідники вважають, що розвиток споживчого кредитування зменшує заощадження грошей, оскільки всі вони йдуть на споживання.

4. Ризики в забезпеченні стабільної схильності до заощаджень домашніх господарств пов'язані з очікуваним зниженням реальних темпів наявних доходів і середньомісячної заробітної плати.

5. Реальні відсоткові ставки за результатом побудови матриць не здійснюють значного впливу на динаміку заощаджень (коефіцієнт кореляції від'ємний в обох випадках), проте деякі вчені вбачають позитивний зв'язок між реальною відсотковою ставкою та обсягом заощаджень.

Припускаємо, що поточний платоспроможний попит дорівнює річному наявному доходу, приросту кредитів за вирахуванням приросту заощаджень у поточному році. Аналіз показує, якщо зниження платоспроможного попиту може бути зумовлене високим рівнем інфляції або за нижчого рівня останньої можливим є зростання платоспроможного попиту, але вже внаслідок використання запасів коштів у готівці, зменшення як приросту вкладів, так і приросту кредитів фізичних осіб. Виходячи з наведеного аналізу, можна передбачити, що хоча існує значний потенціал для підвищення ощадної поведінки, але населення не має додаткових стимулів і мотивів формувати організовані заощадження.

4.2. Стабільність банківської системи як необхідна умова залучення заощаджень населення

Реалізація можливостей банків щодо залучення неорганізованих заощаджень населення вимагає системного підходу до управління, який передбачає одночасне запровадження відповідних заходів на двох рівнях — макроекономічному (державному) та мікроекономічному (рівень кожного окремого банку). Проблема прийняття системних рішень у банківській сфері з особливою гостротою постала в період фінансової кризи 2008 року, одним з найбільш тяжких наслідків якої стала втрата довіри до банків з боку всього населення, а якщо дивитися ширше — загалом до української економіки з боку вітчизняних та іноземних інвесторів. У подоланні кризових явищ у вітчизняній банківській системі за обставин, що склались, основна роль належить державі. З метою подолання наслідків фінансової кризи необхідно реалізувати програми та антикризові заходи системного характеру, коли проблемами такої важливої ланки фінансової системи країни, як банківська, опікується не лише регулятор, а й усі гілки влади.

Необхідною умовою зміцнення фінансово-кредитного сектора, підвищення довіри до нього з боку інвесторів, вкладників і кредиторів, а також посилення його ролі в стимулюванні прискорення та збалансованого розвитку всіх галузей і секторів економіки є забезпечення стабільності банківської системи країни та фінансової стійкості кожного окремого банку.

У сучасних умовах постійно зростають вимоги до фінансових інститутів щодо їх стійкості та економічної ефективності, а також до урядів щодо поліпшення інвестиційного клімату, забезпечення політичної та економічної стабільності національної економіки. Це зумовлене не лише кризовими явищами, а й рівнем конкуренції, яка постійно загострюється. Щоб виконувати взяті на себе місії збереження та примноження суспільного капіталу, банки мають постійно вдосконалювати інструментарій управління, оперативно реагуючи на зміну поточних суспільних потреб.

Трансформація національної економіки, яка активно відбувається на сучасному етапі розвитку держави, зумовлює об'єктивну необхідність підвищення ефективності всіх сфер господарювання. Це повною мірою стосується й банківської системи як однієї з важливих складових ринкової інфраструктури, де формуються механізми перерозподілу грошових потоків між суб'єктами господарської діяльності. Адже в підсумку завдання банківської системи полягає в створенні інфраструктури, необхідної для нормального функціонування економіки, зокрема, в розробці банківських продуктів, адаптованих до змін загальноекономічної ситуації, та збереженні доступності основних банківських послуг у всіх регіонах України.

До початку світової фінансової кризи та її поширення на території України в жовтні 2008 року вітчизняна банківська система України розвивалася доволі високими темпами, переважно екстенсивним шляхом з орієнтацією на кількість та якість проведених операцій і наданих послуг. Достатньо високий рівень доходності банківського бізнесу забезпечував не лише великі прибутки акціонерам, а й безпроблемне покриття окремих збитків, що створювало ілюзію високої ефективності діяльності банків.

Проте різка зміна ситуації в банківській сфері, спровокована, насамперед, світовою фінансовою кризою та посилена процесами глобалізації, загострення конкуренції як з боку іноземних банків та інших операторів банківської сфери, так і з боку небанківських фінансових установ змушують банківські установи поступово переходити до інтенсивних методів ведення бізнесу, приділяти увагу якійсій стороні надання послуг і поступово відходити від цінової конкуренції.

Світова криза 2008 році стала найзначнішою подією в економічному житті світової спільноти в новому тисячолітті. На думку експертів, ця криза стала першою повномасштабною економіч-

ною кризою в умовах глобалізації, тобто першою кризою планетарного масштабу. Підтвердженням цього є висока швидкість поширення (упродовж короткого часу криза охопила більшу частину світу), стирання географічних меж (кризові явища вивилися в усіх країнах світу), прояв кризи навіть у тих країнах, які не переживали банківських криз в останній третині століття (Німеччина, Великобританія, Голландія). Наприклад, у США впродовж 2008 року збанкрутували 23 банківські установи. Ці факти підтверджують глобальний характер економічної кризи, яка охопила весь світ.

Україна стала далеко не першою країною, що зіштовхнулася з масштабною кризою в економіці та банківській сфері, зокрема. Кризові явища в економіці призвели до деформацій і нестабільності діяльності суб'єктів господарської діяльності, переважна більшість яких користувалася банківськими кредитами, що, зрештою, негативно позначилося на результатах діяльності самих банків. Так, лише за сім місяців 2009 року банки зазнали збитків 18 360 млн грн, що перевищило сукупну суму прибутків, отриманих банківською системою за три попередні роки (18 068 млн грн).

Фінансова криза суттєво вплинула на діяльність вітчизняних банків, очевидні втрати яких простежуються за всіма основними параметрами їх діяльності. Рентабельність банківських активів знизилася до рівня мінус 4,38 % (у 2009 році) проти найвищого значення за останній період 1,6 % у 2006 році. Навіть попри збільшення чистої відсоткової маржі з 5,3 % у 2008 році до 6,36 % у 2009 році та чистого спреду відповідно з 5,18 % до 5,5 % [159], які вказують на збільшення різниці між кредитними та депозитними ставками, банкам не вдалося уникнути значних збитків, спричинених різким погіршенням якості кредитного портфеля внаслідок неповернення кредитів. Проведений аналіз показав стійку тенденцію перевищення доходів над витратами банків у 2006—2008 рр., тоді як у 2009 році відбувся негативний перелом в зворотному напрямі. Усе це свідчить про неефективне управління активами й пасивами банків, яке призвело до негативних результатів діяльності банківської системи загалом.

Аналіз ситуації, яка склалась у вітчизняній банківській системі, свідчить, що чимало банків зазнало фінансового краху в зв'язку з надзвичайно ризикованою діяльністю. У цей період значно підвищилися ризики ліквідності (жовтень — грудень 2008 року), валютний (висока волатильність курсу — зростання з 5,05

до 9,87 грн за долар з подальшим зниженням до 8,05), відсотковий (значне підвищення депозитних ставок у зв'язку з різким відтоком депозитів). Проте найсуттєвіший вплив на банківську діяльність мав кредитний ризик, адже стрімке нарощування обсягів кредитування в останні роки призвело до критичного рівня концентрації сукупного кредитного портфеля банків. У гонитві за надприбутками був проігнорований загальновідомий факт, що банки найбільш вразливі до кредитного ризику, який відображає наявну чи потенційну загрозу для надходжень чи капіталу й виникає через неспроможність сторони, що взяла на себе зобов'язання виконати умови будь-якої фінансової угоди з банком або в інший спосіб виконати взяті на себе зобов'язання. Як показали подальші події, висока концентрація кредитного ризику вже в жовтні 2008 року призвела до банківської кризи.

У 2008—2009 рр. чимало банків зазнало фінансового краху саме через надзвичайно ризиковану кредитну діяльність. Упродовж цих років у банківській системі відбувалося значне та систематичне зростання обсягів кредитування. Так, якщо в 2001 році темпи приросту кредитного портфеля становили 15,6 %, то вже впродовж наступного року вони збільшилися до 45,6 %, а у 2003 році становили 57,1 %. Найвищі темпи приросту спостерігалися у 2007 році, коли обсяг сукупного кредитного портфеля банків збільшився на 80 % порівняно з попереднім роком.

Водночас високими темпами відбувалося й зростання питомої ваги кредитного портфеля в активах банків за рахунок зменшення частки всіх інших статей балансу. Так, якщо в 2001 році цей показник становив 63 %, що було зіставним з європейськими банками, де частка кредитного портфеля становить близько 65 %, то в 2005 році він поступово підвищився до 70 % та перевищив 80 % у 2008 році.

Стрімке нарощування обсягів кредитування в передкризовий період, коли обсяг кредитного портфеля перевищив 81 % обсягу активів, слід визнати однією з основних причин катастрофічного погіршення фінансової стійкості банків. Такий показник можна розцінювати як критично високий, відповідно й рівень концентрації кредитних операцій занадто ризикований. Безперечно, зростання кредитного портфеля позитивно впливає на ефективність банківської діяльності, проте не варто довго працювати в такому режимі за низької диверсифікації робочих активів.

Особливістю кредитної діяльності банків у цей період стало нарощування обсягів споживчого кредитування населення, спровоковане банками з іноземним капіталом, які розвивали цей напрям найбільш активно. Слід зауважити, що, починаючи з 2003 року, основним кредитором банківської системи України було населення. Однак у 2006—2007 рр. ситуація кардинально змінилася, й це джерело формування банківських ресурсів поступилося своїми позиціями запозиченням на зовнішніх ринках. Водночас банки, насамперед з іноземним капіталом, орієнтувалися переважно на кредитування фізичних осіб, різко нарощуючи портфель споживчих кредитів.

У результаті населення з кредитора поступово перетворилося на одного з основних боржників банківської системи. Так, напередодні фінансової кризи в Україні кредити, надані фізичним особам, становили третину обсягу сукупного кредитного портфеля банків країни, а саме: 235 039 млн грн із загального обсягу наданих кредитів 770 024 млн грн, тоді як у 2005 році — лише 15 % (або 14 599 млн грн з 97 197 млн грн). Це ще раз підтвердило високу ризикованість кредитної політики окремих банків, що надавали так звані «легкі» кредити фізичним особам, які не завжди мали достатні доходи для їх погашення. Використання окремими банками спрощених методик кредитного скорингу давало змогу класифікувати їх за оптимістичним сценарієм як надійні та формувати мінімальні резерви, отримуючи додаткові прибутки завдяки мінімізації витрат на відрахування до резервів за кредитними операціями. Отже, банки обрали стратегію максимізації доходів за рахунок підвищення рівня ризику, адже кредитні операції завжди були й залишаються найбільш ризикованими.

Банки, які дуже активно нарощували свій кредитний портфель, зіштовхнулися з проблемою фінансування вже наданих кредитів. У докризовий період таке фінансування значною мірою здійснювалося за рахунок міжбанківських кредитів і коштів населення. Проте з наближенням світової фінансової кризи іноземні банки різко зменшили обсяги міжбанківського кредитування, стався відтік коштів населення з депозитних рахунків, що й призвело до кризи ліквідності наприкінці 2008 року.

З приходом іноземного капіталу обсяги міжбанківського ринку значно зросли, адже іноземні банки мають можливості залучати дешеві ресурси в своїх країнах і розмішувати їх під значно вищі відсотки на українському ринку. Так, якщо впродовж

2001—2007 рр. частка міжбанківських кредитів у ресурсній базі банків була стабільною й становила близько 14 %, то на початок 2008 року цей показник збільшився вдвічі — до 28 %. Як свідчить аналіз, вітчизняні банки почали доволі активно використовувати це джерело запозичення коштів, різко нарощуючи свої кредитні портфелі. До цього банки спонукали й низькі відсоткові ставки міжбанківського ринку в передкризовий період (рис. 4.3). Здебільшого міжбанківські ресурси, які за своєю природою є короткостроковими, спрямовувалися на фінансування кредитів, у структурі яких в цей період переважали довгострокові.

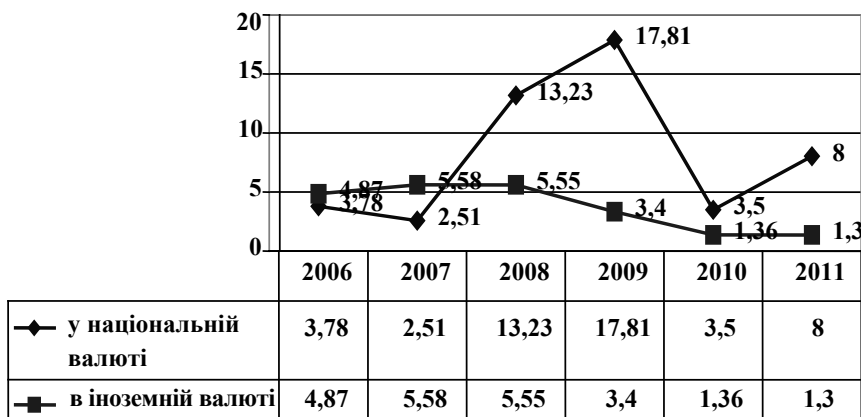

Рис. 4.3. Динаміка відсоткових ставок за кредитами на міжбанківському ринку, %

Таким чином, різке зростання міжбанківського ринку спровокувало значні розриви між термінами залучення пасивів і розміщення активів, а отже, появу великих ризиків, насамперед, ризику незбалансованої ліквідності та відсоткового ризику. У середині 2008 року розпочалася світова фінансова криза, що змусила іноземні банки різко вивести ресурси з вітчизняного (насамперед, міжбанківського) ринку, до чого вітчизняні банки були не готові, оскільки вже звикли до можливості запозичувати кошти в будь-який час і у будь-якій кількості на міжбанківському ринку. Вартість запозичення міжбанківських ресурсів у національній валюті в цей період суттєво зросла (рис. 4.3). Водночас через паніку на банківському ринку, спровоковану рейдерською атакою на Про-

мінвестбанк, стався масовий та неконтрольований відтік коштів населення з депозитних рахунків. Саме ці явища й стали причиною кризи ліквідності в банківській системі України, яка вибухнула в жовтні 2008 року.

Загальні тенденції сучасного розвитку банків свідчать про суттєве послаблення ролі банківського кредиту в забезпеченні виробничого сектора додатковими грошовими коштами. Кризові явища в економіці призвели до деформацій та нестабільності в сфері кредитування банками діяльності суб'єктів господарської діяльності й, зрештою, до погіршення результатів діяльності самих банків. У 2009 році обсяги кредитування постійно знижувались, і сукупний кредитний портфель банків на кінець року становив 747,3 млрд грн, тобто 94 % попереднього року. На 1 червня 2010 р. обсяг кредитного портфеля продовжував зменшуватись і становив 719,7 млрд грн. Питома вага кредитного портфеля в обсязі загальних активів також знизилася до рівня 78 %, хоча ще й залишалася доволі високою.

Серед причин, що призвели до погіршення ситуації, були також низька платоспроможність вітчизняних позичальників, неврегульованість законодавства, зокрема щодо процедур банкрутства та реєстрації обтяжень, високий кредитний ризик, що, своєю чергою, вимагав формування значних резервів.

Через різке погіршення якості кредитного портфеля вітчизняні банки були змушені в 2009 р. істотно збільшити резерви за активними операціями, насамперед кредитними, що поглинуло майже весь їх прибуток. Так, на 1 січня 2009 року резерви під активні операції становили 48409 млн грн, тоді як січня 2010 р. — уже 122 433 млн грн, тобто банки були змушені збільшити резерви майже втричі. Ця тенденція зберігалась і в подальшому (рис. 4.4).

Аналіз якості сукупного кредитного портфеля банків, визначеної за співвідношенням резервів на відшкодування можливих втрат за кредитними операціями банків та обсягу кредитного портфеля, а також частки проблемних кредитів, показав, що з початку фінансової кризи проблемні позики зросли з 6,36 млрд (на 01.01.2008) до 69 935 млн грн (на 01.01.2010), тобто більш, як у 11 разів. У 2009 році резерви за активними операціями зросли на 36,1 млрд грн, зокрема за кредитними операціями на 31,1 млрд грн, або на 70 %. Необхідність формування значних резервів за кредитними операціями призвела до збитків банків в обсязі 18,3 млрд грн, задекларованих банківською системою (станом на

01.08.2009). Таким чином, якість банківських кредитів значно погіршилася за незначного зростання обсягів. Усе це підтвердило необхідність у процесі прийняття управлінських рішень орієнтуватися не лише на прибутковність, але й оцінювати можливі ризики та зважувати їх допустимість для банку.

Рис. 4.4. Динаміка обсягів проблемної заборгованості та резервів, сформованих під кредитні ризики банків України за 2006—2011 рр. (млн грн)

Отже, стрімке зростання обсягів кредитного портфеля, яке спостерігалось впродовж останніх кількох років, призвело до негативних наслідків і втрати стабільності банківської системи. Ще однією причиною підвищення ризикованості діяльності вітчизняних банків і швидкого поширення світової фінансової кризи на терени України стало різке нарощування присутності іноземного капіталу в банківській системі. Найпривабливішими для іноземних інвесторів були саме банківські установи, адже навіть у кризовому 2008 році банківський сектор забезпечив майже половину всього приросту прямих іноземних інвестицій в Україну. Міжнародний досвід свідчить, що надмірна активність міжнародного капіталу зумовлює виникнення диспропорцій у національній

економіці, створює нерівні умови для здійснення банківської діяльності, підвищує ризики, а тому потребує посиленого регулювання діяльності.

Разом з тим, очевидно, що в сучасних умовах національні економічні системи не можуть функціонувати без іноземного капіталу. Тому банки створюють філії на території інших країн і конкурують з місцевими банківськими установами. Посилення впливу транснаціональних банків на світові фінансові ринки спричиняє зростання їх впливу на національні грошово-кредитні системи та діяльність як ділових, так і центральних банків.

Як показав перебіг фінансової кризи 2008 року, уряди розвинутих країн світу разом з центральними банками взяли на себе відповідальність за забезпечення фінансової стійкості окремих банківських установ. За ініціативою європейських центральних банків після низки банківських криз було створено спеціальний Форум з фінансової стійкості, на якому голови центральних банків європейських країн регулярно розглядають найбільш актуальні проблеми в цій галузі та шляхи їх вирішення.

У вітчизняній практиці стратегія регулятора щодо відновлення стабільності банківського сектора помітно відрізнялася від практики зарубіжних центральних банків. У кризових умовах підтримання ліквідності банків відбувалося значною мірою за рахунок кредитів рефінансування, отриманих від НБУ. Однак цей процес відбувся в умовах жорсткого дефіциту коштів, що виділялися державою на ці цілі, та політичної нестабільності, яка виявилася в неузгодженості дій між гілками влади. На практиці політика НБУ в період нестабільності була орієнтована на підтримку найбільших банків з одночасною відмовою від підтримки ліквідності середніх і малих банків, а також на використання прямих інструментів грошово-кредитної політики (підвищення облікової ставки, уведення прямих обмежень, мораторій). НБУ також надавав допомогу уряду в здійсненні аналізу реального фінансового стану окремих банків, контролю за реалізацією планів проведення оздоровчих заходів, в оцінюванні витрат на реорганізацію цих установ. До червня 2009 року основний акцент у процесі проведення реструктуризації в Україні робився не на фінансове вливання коштів, а на організаційні заходи, такі як втручання в діяльність проблемних банків, зміна керівного складу, збереження існуючої інфраструктури з одночасною зміною

банківської стратегії, створення нових напрямів діяльності банківської установи.

У результаті проведеного НБУ в 2009 році діагностичного обстеження 38 банків першої та другої груп, на які припадає понад 80 % активів банківської системи України, було встановлено, що докапіталізації потребувало 26 банків. Сума докапіталізації становила 37 млрд грн, з якої банкам I групи необхідно було 31 млрд грн, банкам II групи — 6,3 млрд грн. Було виявлено сім банків, у яких існуючі власники не мали можливості збільшити капітал і забезпечити безперебійне функціонування. I НБУ запропонував уряду взяти участь в їх капіталізації на загальну суму 18,5 млрд грн.

З метою подолання наслідків кризи та відновлення стабільності банківської системи вперше у вітчизняній практиці було здійснено рекапіталізацію трьох банків за рахунок коштів держави. Це відбулося шляхом придбання акцій додаткової емісії банками АТ «Родовід Банк», ПАТ АКБ «Київ» та АТ «Укргазбанк» на загальну суму 9,5 млрд грн в обмін на облігації внутрішньої державної позики. Вважаємо, що подальше збільшення державної частки в банківському секторі сприятиме зміцненню банківської системи. Державна політика з реструктуризації банківського сектора на сучасному етапі повинна мати чітку мету — формування життєздатного ядра банківської системи України. Це необхідно для подальшого розвитку економіки, нормального обслуговування господарського обороту, відновлення довіри до українських банків.

Глобальна фінансова криза 2008 року висунула нові вимоги до стійкості банківських установ і змусила центральні банки світу шукати ефективні механізми підтримання стабільності банківських систем. Після подій кінця 2008 року рівень довіри до банківської системи знизився майже до нульової позначки, і на її відновлення необхідно багато часу та зусиль. Це істотно впливає на обсяги залучених коштів і структуру активів банківської системи, яку слід визнати недосконалою, з погляду співвідношення прибутковості та ризиків. Усе це свідчить про те, що банківська система перебуває в дуже важкому стані. Однак, незважаючи на рекордний показник збитків, зафіксований у балансах банків у 2009—2010 рр., криза загалом спонукала банківську систему до переоцінки позицій в сфері нагляду та регулювання, структурних зрушень, удосконалення систем управління.

Для відновлення діяльності банківської системи на попередньому рівні необхідно спрямувати зусилля на підвищення довіри до банків, зосередитися на зростанні рівня капіталізації банківської системи та змінити структуру активних операцій з огляду на досягнення оптимального рівня диверсифікації, приділити основну увагу вдосконаленню системи управління ризиками. Це потребує не лише зусиль кожного окремого банку в сфері фінансового менеджменту, а й виваженої державної політики та посилення системи банківського регулювання й нагляду.

У подоланні наслідків кризи у вітчизняній банківській системі за обставин, що склалися, основна роль належить НБУ. Про вирішальну роль центральних банків у протидії кризовим явищам свідчить і світовий досвід. НБУ слід переглянути низку обов'язкових нормативів з погляду вдосконалення як методики розрахунку, так і визначення оптимальних нормативних значень. Слід урахувати й те, що окремі нормативи хоч і виконуються банками, проте суттєво не впливають на реальну ситуацію та не спонукають менеджмент до оптимізації управління фінансовими потоками. Це стосується, зокрема, нормативів ліквідності, які більшість банків напередодні кризи виконували, проте це не пом'ящило кризу ліквідності наприкінці 2008 року, яка мала катастрофічні наслідки.

Необхідно також ураховувати, що останніми роками в світовій банківській індустрії розвинутих країн відбулися доволі важливі зміни, що позначилися на ефективності та конкурентоспроможності банківського сектора. Велике значення має те, що в світовій фінансовій сфері за останні два десятиліття відбулися процеси дерегламентації, були зняті географічні та економічні обмеження, завдяки чому активізувалися процеси злиття та поглинання банків. Загалом ведення банківського бізнесу налаштоване на універсалізацію діяльності банків. Усі ці процеси приводять до масштабних перетворень у банківському секторі, а інституційна структура сучасних національних банківських систем стає багатоплавною.

Так, у США, Великобританії, Франції значну роль відіграють кооперативні банки й банки взаємних заощаджень, в інших країнах (Німеччина) — банки з державним капіталом і регіональні банки, контрольовані місцевими органами влади. При цьому структура банківського сектора постійно змінюється. Так, у Великобританії житлово-будівельні кооперативи з 1997 року почали

змінювати свій статус та акціонуватись. У Франції кооперативні банки й банки взаємних заощаджень беруть під свій контроль комерційні банки, у результаті чого формуються змішані банківські групи. Диверсифікація діяльності банківських установ збережеться і в майбутньому, оскільки залишаться такі її передумови, як різноманітність запитів клієнтів, невідгдність деяких послуг для банків. Крім того, зменшення ступеня диверсифікації інститутів банківського сектора ускладнює перебіг банківських криз.

Дослідження свідчать, що розвиток сучасної світової фінансової архітектури характеризують тенденції акумулювання фінансових ресурсів. У результаті активізації процесів злиття та поглинання створюються універсальні фінансові холдинги, які об'єднують страхові компанії, пенсійні та взаємні фонди, інвестиційні й комерційні банки. У сучасних умовах цілком очевидно, що високодохідним стає тільки масштабний транснаціональний бізнес. Саме такий бізнес здатний надати високі гарантії для індивідуальних інвесторів і забезпечити необхідний рівень доходності вкладень населення.

Така тенденція є загальносвітовою. Наприклад, кількість банків США, які мають відділення в інших країнах, з 1970 до 1993 року зросла майже вдвічі (з 79 до 153). Японські банки контролюють близько 25 % банківського ринку в деяких штатах США, створюючи істотну конкуренцію банкам-резидентам. Швидкими темпами продовжує зростати банківський сектор Центральної та Східної Європи. Найбільше зростання (у відносному вимірі) було зафіксоване в Румунії — 53,5 %, Україні — 30,2 % та Росії — 28,5 %.

В Україні немає суттєвих законодавчих бар'єрів входження іноземного капіталу в національну банківську сферу. Середній обсяг операцій злиття та придбання, проведених на вітчизняному ринку в 2007 році, становив близько 250 млн дол. США. Аналіз галузевої структури операцій злиття та придбання в Україні свідчить, що безумовним лідером за кількістю укладених угод є банківський сектор. У банківській сфері України впродовж 2004—2007 рр. було укладено 13 угод злиття та придбання, а в 2008 р. — 9 угод на суму 1974,75 млн дол. Загалом в Україні в 2004—2009 рр. обсяг угод злиття та придбання в банківському секторі становив 7541 млн дол. США.

Серед найзначніших за обсягами були угоди продажу активів групою «Приват» Evraz Group за 3,65 млрд дол., продаж Укрсоц-

банку за 2,07 млрд дол., придбання компанії First Ukrainian Development (нерухомість) австрійською Petrochemical GmbH за 1,3 млрд дол., продаж Тас-Комерцбанку і Тас-Інвестбанку Swedbank за 735 млн дол., придбання Commerzbank КБ «Форум» за 600 млн дол.

У 2004—2008 рр. найбільшою в нашій країні операцією стала купівля Укрсоцбанку міжнародною групою UniCredit Group (Bank Austria Creditanstalt AG). Друга за масштабами операція — продаж Промінвестбанку російському Внешкеонобанку за 1080,0 млн дол., третя — продаж АКБ «Райффайзенбанк Україна» угорському ОTR Bank за 812,5 млн дол. США. Як бачимо, покупцями більшості банківських установ є іноземні інвестори. Отже, у результаті інтеграції України в світову економічну систему частка іноземного капіталу в українських банках неухильно зростає.

Значні обсяги угод і високі ціни свідчать про зростання привабливості банківського сектора України. Це підтверджує значення мультиплікатора — відношення ціни до капіталу, який у банківському секторі в середньому становив 3,65. Найвищий мультиплікатор було зафіксовано для Укрсоцбанку — 5,3, найнижчий (1,74) — у придбанні банку «Престиж» банком «Ерсте Банк». Отже, високі ціни, які зарубіжні банки платять за українські банки, є свідченням значної привабливості регіону, вихід на який відкриває нові можливості значного розширення клієнтської бази.

Незважаючи на фінансову кризу, іноземні інвестори продовжували доволі активно укладати угоди про придбання українських банків. У 2008 році банківський сектор забезпечив майже половину всього приросту прямих іноземних інвестицій в Україну, обсяг якого становив 1,92 млрд дол. (8 угод). В Україні в 2004—2009 рр. обсяг угод зі злиття в банківському секторі становив 7541 млн дол. США.

Як видно, у банківській сфері найбільші установи вже продані. Тому, ймовірно, надалі відбуватиметься процес злиття й консолідації банківських капіталів серед дрібних і середніх банків або перепродаж великих банків. Так, у 2008 році було укладено низку угод щодо придбання невеликих за розмірами банків: продаж «Ікар-банку» французьким банком «Societe Generale» за 35 млн дол., Укрінбанку ізраїльському «Нароалім» за 136 млн дол., неконтрольного пакета «Рада-банку» російському «КІТ Фінанси» за 7,5 млн дол., Банку НРБ російському «Ощадбанку».

Наведені дані свідчать, що іноземний капітал дедалі глибше проникає в банківську систему України, а його роль постійно зростає. За період 2001—2008 рр. кількість банків з іноземним капіталом зросла на 133 %, тоді як загальна кількість банків збільшилася лише на 21,5 %. У 2001—2007 рр. частка іноземного капіталу в статутному капіталі банків зросла на 193,6 % і напередодні кризи 2008 року досягла 36,7 %. Високими темпами зростає кількість банків із 100 %-м іноземним капіталом, зокрема за цей же період їх кількість збільшилася втричі. На 1 січня 2010 року в Україні діяв 51 банк з іноземним капіталом зі 182 зареєстрованих, у тому числі 17 — зі 100 %-м іноземним капіталом. Наведені дані переконали свідчать, що в Україні немає суттєвих законодавчих бар'єрів входження іноземного капіталу в національну банківську сферу. Таким чином, пріоритетними напрямками іноземних інвестицій є не реальні проекти, реалізація яких забезпечує економічне зростання та підвищення життєвого рівня населення країни, а галузі з найвищою прибутковістю та окупністю, якою є банківська сфера. Слід підкреслити, що ці процеси протікають у руслі загальносвітових тенденцій, і відмежуватися від них неможливо.

Підвищення частки іноземного капіталу неоднозначно впливає на розвиток банківської системи загалом, а отже, цей вплив не можна розглядати як одновекторний. Це особливо рельєфно виявилось під час кризи. З одного боку, іноземні банки демонструють високі стандарти обслуговування клієнтів, пропонують кредити під нижчі відсоткові ставки, розширюють спектр банківських послуг, зокрема й таких, які вітчизняні банки виконати не можуть через свої невисокі рейтинги, активно на вітчизняному ринку впроваджують сучасні банківські технології. З іншого боку, надмірна активність міжнародного капіталу призводить до диспропорцій у національній економіці, загострює конкуренцію на банківському ринку, створює нерівні умови для здійснення банківської діяльності, негативно впливає на вартість послуг, підвищує ризики.

Відтак, можна дійти висновку, що державі слід жорсткіше контролювати процес входження іноземного капіталу саме в банківський сектор. Це зумовлене тим, що банківський капітал за своєю природою дуже мобільний, оскільки на відміну від інвестицій у виробництво не зв'язаний в матеріальних активах, а тому мігрує доволі швидко. Отже, НБУ необхідно розробити низку додатко-

вих заходів, спрямованих на мінімізацію впливу іноземного капіталу на стабільність банківського ринку в Україні. Передусім, потрібні зміни в державній політиці, а потім уже в стратегії роботи самого банку, адже навіть сьогодні деякі банки здійснюють невиправдано ризиковану кредитну політику. Деякі з них не повністю виконують нормативи НБУ, не у всіх банках виконуються нормативи щодо страхового, резервного фондів.

Не потребує доказів і те, що жодна економіка не може ефективно розвиватися без достатніх інвестиційних ресурсів, які формуються за рахунок як зовнішніх, так і внутрішніх інвестиційних джерел. Однак в умовах фінансової нестабільності та непередбачуваності кон'юнктури валютних ринків залучати зовнішні інвестиційні джерела стає все складніше. Водночас відомо, що найвагомішим за сукупним обсягом джерелом інвестицій є внутрішні ресурси та заощадження населення. Необхідною умовою трансформації заощаджень в інвестиції є процес їх акумулювання, адже обсяг вільних коштів кожного окремого домогосподарства незначний і не може стати серйозною інвестицією. Тому для нарощування інвестиційного потенціалу слід створити сприятливі умови та ефективні механізми акумулювання внутрішніх фінансових ресурсів для їх подальшої трансформації в інвестиції.

В Україні вирішення цієї проблеми не стало пріоритетним, адже держава більше дбає про створення сприятливого інвестиційного клімату для іноземних інвесторів, створюючи умови для активного входження іноземного капіталу на український ринок. Політика найбільшого сприяння іноземним інвестиціям вже призвела до відчутних структурних зрушень в економіці країни і, зокрема, у фінансовому секторі.

З огляду на наведені вище аргументи вважаємо, що на сучасному етапі розвитку економіки України пріоритети державної політики в інвестиційній сфері слід змінити й перенести акценти із залучення зовнішніх ресурсів на акумулювання внутрішніх джерел. Для цього необхідно, насамперед, створити систему державних гарантій для банківських вкладів населення, а також коштів приватного та малого бізнесу. Крім того, важливо сформувати в суспільстві стимули для активізації процесу акумуляції внутрішніх ресурсів у банках, які за вітчизняних реалій залишаються найбільш керованими та контрольованими з боку держави (в особі НБУ) фінансовими установами. Це завдання має вирішуватися на двох рівнях — макрорівні (державний рівень) та мікро-

рівні (рівень фінансових інституцій). Стратегічна орієнтація розвитку вітчизняної банківської системи має носити комплексний характер та включати заходи, спрямовані на відновлення довіри суспільства до банків:

— забезпечення політичної та економічної стабільності в країні;

— модернізація системи гарантування вкладів фізичних осіб;

— удосконалення системи регулювання та банківського нагляду;

— підвищення прозорості банків;

— моніторинг фінансової стійкості банків на державному рівні;

— формування механізмів запобігання банкрутству банків;

— установа законотворчих обмежень щодо присутності іноземного капіталу в банківському секторі.

На мікрорівні банки мають активніше впроваджувати нові види фінансового обслуговування населення, які дадуть їм змогу отримати конкурентні переваги без прямого підвищення депозитних ставок. Наприклад, у 1980-х роках один з найбільших інвестиційних банків США запропонував клієнтам новий на той час вид обслуговування — рахунки з управління готівкою. Тоді банк відкрив понад мільйон таких рахунків, які були, по суті, комбінацією кількох фінансових послуг і не вимагали додаткових витрат [160, с. 232]. Стратегія поєднання різних видів послуг привела до утворення потужної хвилі фінансових інновацій, спрямованих на залучення заощаджень населення в банки.

Активізація залучення заощаджень населення можлива завдяки інтенсивному створенню та просуванню електронних каналів доставки банківських послуг на основі сучасних технологічних інновацій, ефективність упровадження й використання яких уже підтверджена найбільшими західними банками. Їх досвід свідчить, що автоматизація банківської діяльності — питання стратегічне, нерозривно пов'язане з розвитком фінансово-кредитних відносин. Прагнення відповідати вимогам часу змушує їх збільшувати витрати на нові інформаційні та телекомунікаційні технології, розвивати, крім наявної фізичної мережі, електронні дистрибутивні канали. На розвиток своїх інформаційних технологій банки інвестують значні суми, у середньому 15—25 % загальних операційних річних витрат.

Однак за вітчизняних реалій найвагомим аргументом для населення в процесі прийняття рішення про вкладення заоща-

джен в банк є фактор надійності, який тісно пов'язаний з рівнем ризикованості діяльності кожного конкретного банку. У період кризових явищ, за загального спаду економіки, коли фінансовий стан позичальників суттєво погіршується, особливої актуальності набуває концепція управління ризиками. Функціонування банківської системи в кризових ситуаціях характеризується зростанням ризику ліквідності, валютного, кредитного, відсоткового та інших ризиків унаслідок значного впливу депозитів, невисокого рівня надходжень від погашення активів, обмеження можливостей банків щодо кредитування економіки та залучення коштів на міжбанківському й зовнішніх фінансових ринках. За таких умов найважливішим є збереження фінансової стійкості та платоспроможності банку. Фінансова стійкість банку — це його здатність у процесі своєї діяльності в умовах впливу мінливих зовнішніх і внутрішніх факторів підтримувати стабільний фінансовий стан і дотримуватися найважливіших фінансово-економічних пропорцій діяльності, що забезпечують його сталий розвиток. До найважливіших фінансово-економічних пропорцій належать ліквідність, платоспроможність, достатність капіталу, ділова активність і прибутковість банку.

На сучасному етапі розвитку банківської діяльності завдання полягає в тому, щоб банки зважено та обґрунтовано обирали свою стратегію на ринку депозитів і забезпечували ефективну її реалізацію. Слід підкреслити, що вибір найраціональнішої стратегії управління є індивідуальним і залежить, насамперед, від настроїв, сподівань і преференцій власників (акціонерів) банку. Акціонерам і керівникам банків важливо усвідомити, що в цивілізованому соціумі інтереси та преференції власників банку не повинні суперечити суспільним інтересам і потребам, а гонитва за надприбутками не має превалювати над усіма іншими мотивами та основоположними принципами ведення банківського бізнесу.

4.3. Розвиток системи гарантування вкладів фізичних осіб в Україні

У залученні ресурсів велике значення має не тільки рівень довіри до банку та банківської системи, рівень надійності банку, високі відсоткові ставки, особисті вподобання, а й можливості відшкодування збитків за непередбачуваних обставин (банкрутст-

во фінансової установи тощо). Так, ще на ранніх етапах розвитку банківської справи вкладники зіштовхнулися з проблемою повернення своїх заощаджень, що пов'язано з природою банківських установ — їх уразливістю щодо питань ліквідності та платоспроможності.

Досвід банківської діяльності свідчить, що ринковий механізм економіки не є передумовою забезпечення стабільності функціонування банків. Захист інтересів вкладників, передусім, фізичних осіб, є одним з найважливіших пріоритетів держави. Існує необхідність у створенні інститутів зі спеціальним завданням підтримки та збереження стабільності банківської системи та механізмом захисту майнових інтересів вкладників. До того ж слід урахувати соціальний аспект гарантування. Інструментом захисту інтересів вкладників у сучасному світі є система страхування депозитів, яка функціонує вже у 95 країнах [161, с. 62]. Необхідність такої системи викликана тим, що у своїй діяльності банки керуються власними інтересами і у гонитві за прибутком часто проводять високоризикові операції, що може призвести до зниження показників їх ліквідності, а також стати причиною банкрутства та неспроможності виконати свої зобов'язання перед вкладниками.

В Україні виконання цих завдань покладено на спеціалізовану державну установу — Фонд гарантування вкладів фізичних осіб (ФГВФО). У результаті співпраці урядових структур, НБУ, Світового банку, а також Асоціації українських банків механізм захисту майнових інтересів вкладників був започаткований з 10 вересня 1998 року Указом Президента України № 996/98 «Про заходи щодо захисту прав фізичних осіб — вкладників комерційних банків України». Цим Указом було затверджене Положення про порядок створення Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, формування та використання його коштів. 20 вересня 2001 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Фонд гарантування вкладів фізичних осіб», який забезпечив можливості для повноцінної діяльності Фонду гарантування вкладів фізичних осіб [162]. 23 лютого 2012 року Верховна Рада України прийняла закон №4452 «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», який вступив у дію 22 вересня 2012 року. Цим Законом були встановлені правові, фінансові та організаційні засади функціонування системи гарантування вкладів фізичних осіб, повноваження Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, порядок вип-

лати Фондом відшкодування за вкладками, а також регулюються відносини між Фондом, банками, НБУ, визначаються повноваження та функції Фонду щодо виведення неплатоспроможних банків з ринку і ліквідації банків. Відповідно до зазначеного Закону вітчизняна система гарантування вкладів фізичних осіб знала певних змін.

Створення інституту гарантування вкладів є значним досягненням, оскільки Фонд було створено як державну спеціалізовану установу, яка виконує функції державного управління у сфері гарантування вкладів фізичних осіб в Україні. Розглядаючи основні положення вітчизняного законодавства, з урахуванням положень закону № 4452 у сфері гарантування вкладів зазначимо:

— страховий захист поширюється лише на вклади фізичних осіб, розміщених на договірних засадах на визначений термін зберігання або без зазначення такого терміну на іменних рахунках у банку-учаснику (тимчасовому учаснику) Фонду чи залучені таким банком у формі випуску (емісії) іменних ощадних (депозитних) сертифікатів. Кошти юридичних осіб та залучені на міжбанківському ринку не підлягають гарантуванню;

— компенсація виплачується за грошовими коштами, які зберігаються безпосередньо на депозитних рахунках, які відкривають банки при залученні депозитів від населення. Крім того, компенсація виплачується за грошовими коштами, які зберігаються на розрахунковому рахунку фізичної особи або на картковому рахунку. При цьому під час розрахунку суми компенсації не має значення, зберігаються гроші на депозитному чи на картковому рахунку. Сума компенсації розраховується однаково;

— відшкодуванню підлягають як гривневі вклади, так і вклади, які зберігаються у банку в іноземній валюті. Відшкодування коштів за вкладом в іноземній валюті відбувається в національній валюті України після перерахування суми вкладу за офіційним курсом гривні до іноземних валют, встановленим Національним банком України на день прийняття рішення Національним банком України про віднесення банку до категорії неплатоспроможних та початку процедури виведення банку з ринку і здійснення тимчасової адміністрації відповідно до статті 36 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб»;

— Фонд гарантує кожному вкладнику банку—учасника (тимчасового учасника) Фонду відшкодування коштів за його вкладками, зокрема відсотків, у розмірі вкладів на день прийняття рішення Націо-

нальним банком України про віднесення банку до категорії неплатоспроможних та початку процедури виведення Фондом банку з ринку, але не більше суми, встановленої адміністративною радою Фонду на дату прийняття такого рішення незалежно від кількості вкладів в одному банку. Вклади, залучені банком після переведення його до категорії тимчасових учасників Фонду, не відшкодовуються;

— відповідно до вимог Директиви Європейського Парламенту і Ради від 30 травня 1994 року № 94/19 «Щодо схем гарантування депозитів» розмір гарантованої суми відшкодування за вкладами встановлюється на одного вкладника, а не на депозит у банку незалежно від виду депозиту [163];

— діюча система гарантування депозитів (СГД) не поширюється на вкладників ВАТ «Державний ощадний банк України», який на 100 % належить державі. Кошти вкладників цього банку в повному обсязі гарантуються державним бюджетом України;

— не відшкодовує вклади розміром менше 10 грн, а також кошти, передані банку в довірче управління, та вкладом, підтвердженим ощадним (депозитним) сертифікатом на пред'явника;

— Фонд не відшкодовує кошти:

1) розміщені на вклад у банку особою, яка була членом спостережної (наглядової) ради, правління (ради директорів), ревізійної комісії банку, якщо з дня її звільнення з посади до дня прийняття Національним банком України рішення про віднесення такого банку до категорії неплатоспроможних не минув один рік;

2) розміщені на вклад у банку особою, яка надавала банку професійні послуги як аудитор, юридичний радник, суб'єкт оціночної діяльності, якщо ці послуги мали безпосередній вплив на виникнення ознак неплатоспроможності банку і якщо з дня припинення надання послуг до дня прийняття Національним банком України рішення про віднесення такого банку до категорії неплатоспроможних не минув один рік;

3) розміщені на вклад власником істотної участі банку;

4) розміщені на вклад особою, яка на індивідуальній основі отримує від банку проценти за вкладом на більш сприятливих договірних умовах, ніж звичайні, або має інші фінансові привілеї від банку;

5) за вкладом у банку, що є предметом застави та забезпечує виконання зобов'язань вкладника перед цим банком, в обсязі таких зобов'язань;

6) за вкладками у філіях іноземних банків [164].

Законодавство України у сфері гарантування банківських депозитів характеризується соціальною спрямованістю. Перевагою Фонду гарантування вкладів фізичних осіб є те, що розмір гарантованої суми відшкодування може бути збільшений за рішенням адміністративної ради Фонду залежно від тенденцій розвитку депозитного ринку. Це робить національну СГД гнучкішою й мобільнішою порівняно з подібними системами, наприклад, у США.

Практична діяльність Фонду виявляє як сильні, так і слабкі сторони діючої системи гарантування вкладів, що спонукає розглядати можливі шляхи її подальшого розвитку (рис. 4.5).

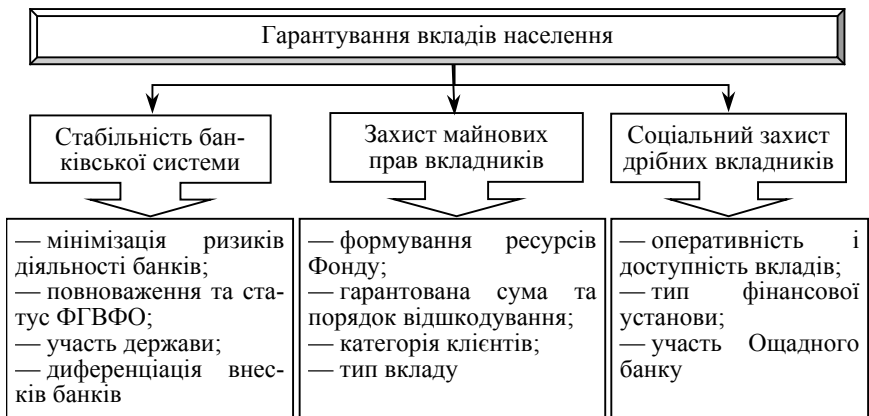

Рис. 4.5. Завдання та проблеми Фонду гарантування вкладів фізичних осіб в Україні

* Складено автором.

Свідченням ефективної роботи Фонду є позитивна тенденція зростання основних показників його діяльності та банківського сектора України загалом.

Основним показником, що характеризує розвиток вітчизняної банківської системи та діяльність інституту гарантування вкладів, є кількість банків — членів системи страхування депозитів (рис. 4.6). На початку 2012 року кількість банків — учасників Фонду становила 170, тимчасових — 5. Для порівняння: за станом на 1 січня 2001 року учасниками Фонду були лише 134 банківські установи [165].

Рис. 4.6. Динаміка участі банків України у Фонді гарантування вкладів фізичних осіб за станом на 1 січня 2001—2012 рр. [165]

Збільшення кількості банків — учасників системи гарантування депозитів (СГД) позитивно впливає на нарощування фінансових ресурсів Фонду (рис. 4.7) у результаті сплати ними початкових і регулярних внесків.

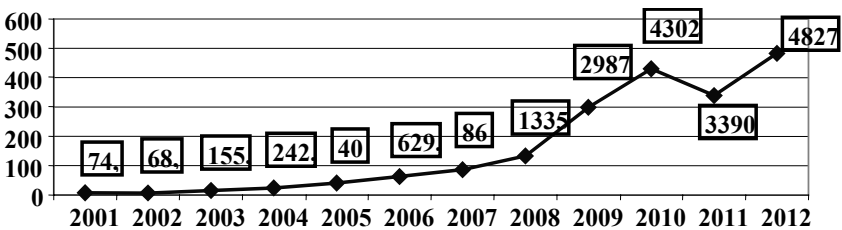

Рис. 4.7. Динаміка зростання фінансових ресурсів Фонду гарантування вкладів фізичних осіб станом на 1 січня 2001—2012 рр., млн грн [165]

Нагальною проблемою є розвиток подальших підходів до функціонування як самого Фонду гарантування вкладів фізичних осіб (далі — Фонд), так і самої системи гарантування вкладів в Україні. Потрібно вдосконалювати діючий механізм функціонування системи гарантування вкладів, який забезпечував би підвищення інвестиційних можливостей вітчизняних банків шляхом акумулювання заощаджень населення. До того ж, реформування ФГВФО було однією з вимог Світового банку при виділенні Україні позики на 750 млн дол. для реабілітації фінансової системи [165].

ФГВФО діє з метою захисту прав і законних інтересів вкладників банків та зміцнення довіри до банківської системи в Україні. Для ефективного вирішення покладених на Фонд завдань у межах визначених повноважень він повинен мати в своєму розпорядженні достатній обсяг грошових коштів. Здебільшого в банку, що збанкрутував, немає коштів для розрахунку зі своїми вкладниками. У світовій практиці існують такі основні способи формування коштів Фонду для виплат: в одному випадку заздалегідь створюється цільовий фонд, з якого здійснюються Платежі в разі банкрутства якогось застрахованого банку (наприклад, у США), в іншому — кошти стягуються (як внутрішній податок з банків) лише тоді, коли виникає потреба в зазначених платежах (Франція, Нідерланди, Австрія) [166, с. 37]. У Німеччині використовується змішана система з невеликими страховими внесками та із зобов'язанням банків у разі необхідності надавати додаткові кошти.

Найпоширенішою є система страхових фондів, створених на умовах попереднього фінансування, оскільки наявність завчасно створеного страхового фонду за необхідності прискорює процес виплати відшкодувань вкладникам. Зазвичай, основою створення стають початкові внески, насамперед урядів, центральних банків, а також членів системи гарантування вкладів. Банки сплачують у вже заснований фонд регулярні внески в розмірі визначеної відсоткової частки від загальної суми депозитів, залученої кожною банківською установою. Регулярні внески сплачуються або щорічно, або частіше відповідно до національних законодавств. Фонд гарантування вкладів фізичних осіб формує власні фінансові ресурси на принципах акумуляції сум зборів з банків, які є учасниками Фонду, та інших коштів.

Окремо слід розглянути питання участі Ощадного банку в системі гарантування. Нині цей банк, що на 100 % належить державі, не сплачує внесків до Фонду гарантування. Таке положення є неправильним. По-перше, це зменшує надходження до Фонду, тоді як на Ощадбанк припадає 8,1 % усієї суми депозитів населення (за даними НБУ, станом на 1 січня 2012 року — 25,228 млрд грн). По-друге, це спотворює конкуренцію між банками за кошти населення, оскільки вклади в інших банках гарантуються не на будь-яку суму. По-третє, у разі банкрутства Ощадбанку збитки відшкодуватимуться за рахунок Державного бюджету, тобто всіх громадян, а не інших банків. Уважаємо за

потрібне на законодавчому рівні вирішити питання про участь Ощадного банку в системі гарантування вкладів. До цього банку так само можна покласти кошти на депозитний рахунок, як і до будь-якого іншого банку. Він акумулює значну частку вкладів населення в нашій країні. Ощадбанк, як і інші банки, розпоряджається коштами клієнтів на власний ризик, що є додатковим аргументом того, що він має сплачувати внески до ФГВФО.

Проте основним аргументом на користь членства Ощадбанку в СГД є те, що проголошена законодавством повна державна гарантія збереження вкладів населення та їх видача за першою вимогою нормативно не врегульована, і Ощадбанк не має дієвого механізму проведення виплат у разі банкрутства [167, с. 57]. Таким чином, вкладники Ощадбанку не мають впевненості в тому, як швидко їм будуть повернені їхні грошові кошти.

Система гарантування вкладів в Україні має певні вади, які необхідно виправити найближчим часом. Ключовими показниками будь-якого інституту захисту вкладників є умови гарантування та розмір страхового покриття вкладів.

Найпростіший параметр системи гарантування, який водночас викликає найгостріший суспільний інтерес, — це розмір відшкодування. З моменту заснування ФГВФО і до теперішнього часу розмір відшкодування за вкладами змінювався в 10 разів і з листопада 2010 року він становив 150 000 грн [165]. Останнє збільшення рівня гарантування коштів за вкладами фізичних осіб за рахунок ФГВФО відбулося на початку фінансової кризи в Україні 31 жовтня 2008 року відповідно до прийнятого Закону України «Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» № 639-VI [168]. 17 листопада 2010 року адміністративна рада Фонду ухвалила рішення щодо збереження гарантій за вкладами на рівні 150 000 грн [169], оскільки норма Закону України «Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» щодо розміру гарантованої суми у 150 000 грн втратила чинність 1 січня 2011 року. В 2013 році відшкодування за вкладами фізичних осіб збільшено до 2000 грн. Збільшення гарантованого розміру відшкодувань за вкладами значно сприяло відновленню довіри вкладників в період кризи, а збереження гарантованого розміру відшкодування і після завершення дії антикризового Закону стримало відтік вкла-

дів та зменшення їх розмірів, що позитивно вплинуло на відновлення роботи банківської системи країни.

Гарантований розмір відшкодування за вкладом до 2006 року суттєво відставав від рівня ВВП на душу населення в Україні. Переломним став травень 2006 року, а вже на початку 2008 року страхове покриття перевищувало показник ВВП на душу населення більш як утричі, що є позитивним і відповідає європейській практиці [170, с. 47]. Проте при порівнянні абсолютної величини гарантованої суми відшкодування фондом (150 000 грн) видно, що цей показник відшкодування у інших країнах значно відрізняється (табл. 4.3.)

Таблиця 4.3

РОЗМІР ГАРАНТОВАНОЇ СУМИ ПО КРАЇНАХ [171]

Країна	Гарантована сума	Покриття, %	Приблизний еквівалент, грн
Бельгія	40000 євро	100	400000
Велика Британія	50000 фунтів	100	609000
Фінляндія	50000 євро	100	500000
Франція	70000 євро	100	700000
Німеччина	50000 євро	90	500000
Греція	100000 євро	100	1000000
Італія	103291 євро	100	1032910
Нідерланди	100000 євро	100	1000000
Польща	50000 євро	100	500000
Португалія	100000 євро	100	1000000
Іспанія	100000 євро	100	1000000

На думку аналітиків, мінімальна гарантована сума в Україні нині є більш як достатньою. Згідно з рекомендаціями МВФ відношення цього показника до ВВП не має перевищувати 200 %. У нас це співвідношення в чотири рази більше.

Банки є найбільш розвиненими та захищеними установами фінансової системи України. Факт зростання кількості прибуткових банків означає наявність капіталу, який може бути спрямований в економіку. Одним із негативних явищ, що спостерігаються

останнім часом у вітчизняній банківській системі, є зменшення кількості іноземних банків на ринку. Причина цього полягає у тому, що темпи розвитку фінансового сектора не відповідають запланованим показникам. Очікувалося, що середнє щорічне зростання банківських активів становитиме 30—35 %, проте цього показника поки що не досягнуто. Для порівняння: до кризи середнє щорічне зростання банківських активів становило 80 %. Наслідком такої ситуації є зменшення іноземних інвестицій.

Аналізуючи структуру вкладів за діапазонами сум, відмітимо, що найбільша кількість вкладників — 99,2 % (34 732 530 осіб) мають вклади до 150000 грн, які є повністю захищеними ФГВФО (табл. 4.4). Середній розмір вкладу по групі вкладників із діапазоном суми вкладів до 150 000 грн складає 3 436,0 грн.

Таблиця 4.4

**СТРУКТУРА ВКЛАДІВ ЗА ДІАПАЗОНАМИ СУМ ПО УЧАСНИКАХ
(ТИМЧАСОВИХ УЧАСНИКАХ) ФГВФО СТАНОМ НА 01.01.2012 р. [165]**

Розмір вкладу, грн	Кількість вкладників		Сума вкладів		Середній розмір вкладу грн
	осіб	%	тис. грн	%	
До 150 000 грн	34 732 530	99,2 %	119 342 662	42,2 %	3 436,0
від 150 000 до 250 000 грн	151 987	0,4 %	28 275 712	10,0 %	186 040,3
понад 250 000 грн	123 272	0,4 %	134 978 503	47,8 %	1 094 964,8
Усього	35 007 789	100,0 %	282 596 877	100,0 %	8 072,4

Тільки 0,8 % вкладників мають вклади понад 150 000 грн, однак саме ця невелика група вкладників є основним джерелом формування депозитної бази банків, оскільки сума цих вкладів становить більше половини загальної суми вкладів фізичних осіб (57,8 %). Середній розмір вкладу за даною групою становить 593 093,1 грн.

Питома вага вкладників, які повністю повернуть вкладені кошти у разі настання недоступності вкладів, складає 99,2 %. Для порівняння: у Росії і Казахстані цей показник становить 99,7 % та 99,8 % відповідно [172]. Звісно, збільшення гарантованого розміру відшкодування могло б мати позитивний психологічний вплив на потенційних вкладників і сприяло б подальшому відновленню

довіри населення до банківської системи України. Проте нині приріст вкладів населення в банках відновлюється. У подальшому можна буде підвищити гарантований розмір з огляду на зростання економіки та інфляцію, але цього не слід робити надто часто. Згідно з директивами ЄС, суму потрібно обновлювати один раз на п'ять років.

Фахівці Світового банку в сфері страхування депозитів застерігають, що розмір відшкодування має бути обґрунтованим, адже суттєве її завищення породжує проблему «морального ризику» (*moral hazard*). Ця проблема полягає в тому, що за наявності захисту і вкладники, і банки можуть поводитися занадто ризиковано, перекладаючи свої ризики на систему страхування депозитів і суспільство. Тим самим суб'єкти можуть завдавати значних збитків фінансовому сектору країни. Вкладники не замислюються над тим, у який банк нести свої кошти. Вони впевнені в тому, що держава в особі Фонду в будь-якому разі компенсує втрачені грошові кошти. Відповідно вони можуть спокуситися на високі депозитні ставки, хоча зрозуміло, що подібну дохідність може забезпечити лише ризикований кредитно-інвестиційний портфель. Деякі держави також використовують такий механізм як захист лише частини депозиту, хоча й більшої. Наприклад, у Німеччині гарантується 90 % суми вкладу. Ідея полягає в тому, щоб вкладник ніс хоча б частину ризику й усе-таки замислювався над тим, у який банк нести свої гроші (аналог франшизи в класичному майновому страхуванні). Вважаємо, що з оглядом на поточний стан фінансової грамотності населення впровадження такого механізму в Україні є передчасним.

Банки, своєю чергою, покладаючись на можливість повернення коштів Фондом, забувають про принцип обережності в роботі з «чужими» грошами та вкладають довірені ним кошти у високо-ризиковані операції. Діюча система відрахувань (банки двічі на рік сплачують по 0,25 % загальної суми вкладів) аж ніяк не допомагає зменшити проблему морального ризику. В ідеалі механізми роботи системи гарантування вкладів мають забезпечити зменшення подібних ризиків.

З початку кризи ФГВФО здійснив чималі виплати вкладникам (на суму понад 4 млрд грн) [173]. Однак обмеженість його ресурсів була однією з причин доволі тривалого затягування питання щодо кількох неплатоспроможних банків (зокрема, «Укрпромбанк», «Надра»).

За даними самого Фонду гарантування вкладів фізичних осіб упродовж першої половини 2010 року акумульовані ним кошти скоротились на третину (з 4,302 млрд грн до 2,874 млрд грн), що повністю звело нанівець збільшення активів за 2009 рік. Це було викликане виплатою гарантованих сум вкладникам 15 банків, які були ліквідовані останнім часом, причому виплати триватимуть, оскільки з вкладниками 4 ліквідованих банків ще не розраховувався до кінця [165].

На 01.03.2012 р. активи фонду зросли до 5,25 млрд грн, що трохи більше 1,5 % обсягу депозитів населення. Відповідно до світової практики система захисту вкладів вважається достатньою, якщо її сумарні активи становлять 5 % суми гарантованих депозитів [174, с. 3]. Можливості Фонду незначні. Він не буде в змозі за рахунок власних коштів профінансувати компенсації вкладникам навіть найменшого банку першої двадцятки або одночасно кількох менших банків, якщо вони несподівано збанкрутують. Зокрема, якби депозити населення в Укрпробанку на суму 6,9 млрд грн не були переведені до націоналізованого Родовід-банку, активів Фонду гарантування не вистачило б для виплати компенсацій. Аналогічно якби банк «Надра» не був переданий приватному інвестору або націоналізований, депозити фізичних осіб у ньому (на суму 5,7 млрд грн) також довелося б перевести до «здорового банку».

Можливості зовнішнього фінансування Фонду зараз обмежені. Згідно з Законом про Фонд гарантування вкладів у разі вичерпання коштів ФГВФО має право звертатися до Кабінету Міністрів, Національного банку, інших банків та іноземних кредиторів за кредитами [167, с. 55]. Однак можливості уряду обмежені з огляду на невиконання державного бюджету. Своєю чергою, надання кредитів Нацбанком може призвести до надлишкової грошової маси в економіці, що прискорить інфляційні процеси. Нарешті, під кредити потрібне забезпечення, і їх доведеться обслуговувати. Усе це означає, що слід реформувати механізм регулярного фінансування фонду, щоб він був у змозі виконувати свої функції без сторонньої допомоги.

У зв'язку з цим потребує вирішення питання про те, що й кому слід гарантувати. Нині в Україні гарантуються вклади лише фізичних осіб і лише в банківській системі. Але в світовій практиці часто гарантуються також вклади підприємств [170, с. 47]. В Україні це — важлива складова ресурсної бази

комерційних банків. Станом на 1 січня 2011 року такі депозити становили 146,863 млрд грн. З технічного погляду, фінансування таких гарантій не створювало б проблеми — достатньо лише запровадити збір, аналогічний тому, що банки сплачують з вкладів фізичних осіб. Згідно з принципами, розробленими IADI спільно з Банком міжнародних розрахунків (Bank of International Settlements), можна гарантувати хоча б депозити суб'єктів малого бізнесу. Формальний відбір таких вкладників можна здійснювати на основі участі в системі спрощеного оподаткування.

Важливим та доволі дискусійним є питання про те, що система страхування вкладів в Україні має охоплювати всі фінансово-кредитні установи, які мають ліцензію на здійснення операцій із залучення коштів фізичних осіб. Серед аргументів «за» можна назвати такі:

- зближення за характером діяльності банків та окремих небанківських фінансових установ;
- створення загальних умов конкуренції для різних складових фінансової системи;
- охоплення системою страхування вкладів все ширшого кола дрібних вкладників.

Головними претендентами на включення до ФГВФО є кредитні спілки. Наприклад, у США ще з 1970 року вклади в кредитних спілках також гарантуються. В Україні дискусії щодо запровадження такої системи тривають уже кілька років, причому принципова згода всіх зацікавлених сторін, зокрема й Держфінпослуг і профільних асоціацій, уже є. З погляду обсягів коштів цей ринок набагато менший, ніж банківський, але сума вкладів усе ж значна. За даними Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг (Держфінпослуг), станом на 31 березня 2010 року членами 728 кредитних спілок було більш як 1,5 млн осіб, з яких 84 тис. мали внески на загальну суму майже 2 млрд грн. Це — також невеликі вкладники, яких варто захищати. Крім того, спілки працюють в умовах нерівної конкуренції з боку банків, вклади в яких гарантуються. З метою поліпшення конкуренції на фінансовому ринку внески в кредитних спілках також мають гарантуватись. Однак невирішеною залишається проблема, пов'язана з тим, що небанківські установи не регулюються органами банківського нагляду, а ризики не контролюються. Це значно ускладнює, а то й унеможливує поширення вимог системи страхуван-

ня депозитів на такі установи. Тому вважаємо недоцільним поки що включати кредитні спілки до числа членів ФГВФО.

Щодо компенсації, то вона включає суму вкладів та нараховані, але не отримані відсотки на дату визнання банку неплатоспроможним. При цьому потрібно чітко розмежувати, що виплата компенсації здійснюється лише після визнання банку банкрутом (відкликання НБУ банківської ліцензії), а нарахування відсотків на депозити припиняється з дати визнання банку неплатоспроможним. Окрім того, компенсація за вкладами населення виплачується тільки в гривні. При цьому належна вкладникові сума валюти перераховується за офіційним курсом НБУ на дату прийняття рішення про неплатоспроможність банку.

На практиці дати визнання банку неплатоспроможним і визнання банку банкрутом за хронологією будуть суттєво відрізнятися.

Згідно із Законом «Про банки і банківську діяльність», Національний банк України зобов'язаний прийняти рішення про віднесення банку до категорії неплатоспроможних за умови його відповідності хоча б одному з таких критеріїв:

1) банк допустив зменшення розміру регулятивного капіталу та/або нормативів капіталу банку, встановленого законом та/або нормативно-правовими актами Національного банку України, на 10 % і більше протягом звітного місяця;

2) банк не виконав вимогу вкладника або іншого кредитора, строк якої настав п'ять і більше робочих днів тому;

3) банк систематично порушує законодавство, що регулює питання запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму;

4) банк порушив вимоги законодавства щодо порядку подання та/або оприлюднення звітності, в тому числі подав Національному банку України та/або оприлюднив недостовірну звітність, що призвело до суттєвого викривлення показників фінансового стану банку;

5) у банку спостерігається систематичне незабезпечення ефективності функціонування та/або адекватності системи управління ризиками, що створює загрозу інтересам вкладників чи інших кредиторів фінучастини.

НБУ має право віднести банк до категорії проблемних з інших підстав, визначених нормативно-правовими актами регулятора. Проблемний банк у строк до 180 днів зобов'язаний привести свою діяльність у відповідність із вимогами законодавства [175].

НБУ зобов'язаний визнати банк неплатоспроможним у разі, якщо:

— банк протягом 180 днів після того, як сам НБУ визнав його проблемним, не виправив порушення, допущені у своїй діяльності;

— банк зменшив свій регулятивний капітал на понад 30 % нижче за норму, встановлену українським законодавством до мінімального розміру регулятивного капіталу українського банку;

— протягом 10 днів банк не виконує свої зобов'язання перед вкладниками та іншими кредиторами за умови, що загальна сума вимог до банку всіх кредиторів перевищує 10 % його зобов'язань перед фізичними та юридичними особами.

Новий Закон України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» закріпив за Фондом функцію виведення неплатоспроможних банків з ринку. На наступний робочий день після офіційного отримання рішення Національного банку України про віднесення банку до категорії неплатоспроможних Фонд розпочинає процедуру виведення такого банку з ринку та здійснення в ньому тимчасової адміністрації. У разі прийняття НБУ рішення про ліквідацію банку Фонд набуває прав ліквідатора, призначає уповноважену особу та розпочинає процедуру ліквідації банку (за виключенням випадків, коли ліквідація відбувається за ініціативою власників банку, який Національним банком України не віднесено до категорії проблемних або неплатоспроможних). Строки діяльності тимчасової адміністрації обмежено: вона вводиться у банк на строк до 3-х місяців (для системоутворюючих банків — до 6 місяців). Впродовж цього періоду Фонд прийматиме рішення щодо виведення банку з ринку найменш витратним для Фонду способом.

Якщо за результатами роботи тимчасової адміністрації платоспроможність банку буде відновлена, то НБУ знову візьме під контроль банк, і вже банк виплачуватиме відсотки за депозитами і повертатиме депозити самостійно. У цьому випадку роль ФГВФО полягає в тому, щоб тільки за рахунок управління за допомогою тимчасової адміністрації повернути банк у працездатний стан. Але якщо за результатами роботи тимчасової адміністрації стане зрозуміло, що банк неможливо реанімувати, то НБУ відкликає ліцензію у банку і він оголошується банкрутом. Тільки з цього моменту ФГВФО може формувати список вкладників—фізичних осіб, які мають право на компенсацію, і через сім днів після визнання банку банкрутом починати її виплату. Різниця між часом визнання банку неплатоспроможним та визнанням

часом визнання банку неплатоспроможним та визнанням банку банкрутом може бути від трьох місяців до півроку, а в окремих випадках і більше. Це може створити проблеми власникам вкладів, особливо якщо вклад у валюті. За час, що минув від оголошення банку неплатоспроможним і до визнання його банкрутом, курс долара може змінитися. При цьому виплата буде проводитися за старим курсом і ніяких перерахунків вкладу за новим курсом гривні здійснюватися не буде. Така ж неприємність може стосуватися і відсотків за депозитом. Відсотки протягом роботи тимчасової адміністрації банку нараховуватися не будуть, тож хоча вкладник і не отримує прямого збитку, але явно недоотримає очікуваного доходу.

На сьогодні існує потреба в посиленні ролі Фонду гарантування вкладів фізичних осіб у розвитку банківської системи, розширенні його регуляторних функцій, поетапному збільшенні гарантованих сум відшкодування.

Нині є певний конфлікт між завданнями та інструментами Національного банку України та Фонду гарантування вкладів фізичних осіб. Головною функцією НБУ, яка відображена в законодавстві, є забезпечення стабільності національної грошової одиниці, тоді як метою ФГВФО є соціальний захист вкладників банківської системи. З огляду на це доречним здається передача Фонду частини повноважень банківського нагляду. Зокрема, він повинен займатися ліквідацією банків після прийняття такого рішення Національним банком, оскільки безпосередньо зацікавлений в отриманні коштів для виплати компенсацій вкладникам.

В сучасних умовах скорочено термін початку здійснення виплат відшкодування за вкладами неплатоспроможних банків із двох місяців до 7 днів із дня прийняття рішення про відкликання банківської ліцензії та ліквідації банку. У разі виникнення тимчасового дефіциту ліквідності Фонд має право звернутися до Національного банку з метою отримання короткострокового кредиту.

У вітчизняному законодавстві доцільно розширити повноваження Фонду у сфері сприяння забезпеченню фінансової стабільності банківської системи через її оздоровлення, наділивши його правом надавати кредит банку, що потребує фінансового оздоровлення, правом надавати кредит для фінансового оздоровлення банку, до якого приєднується банк, що потребує фінансового оздоровлення; бути поручителем за кредитом, наданим банком, що потребує фінансового оздоровлення; розміщувати депозит у

банку, що потребує фінансового оздоровлення; здійснювати викуп акцій (часток) банку, що потребує фінансового оздоровлення на термін до одного року.

У разі надання банку такої фінансової допомоги передбачається, що Фонд матиме право здійснювати контроль за належним виконанням плану заходів з фінансового оздоровлення банку, зокрема через участь у засіданнях органів управління та контролю банку, а також призначати тимчасову адміністрацію банку.

Однак мета Фонду — не захищати конкретний банк за рахунок його внесків, а захищати системний ризик. Тому необхідно впроваджувати нові механізми, які передбачають можливість попереджувальних заходів щодо проблемних питань. Сьогодні ФГВФО не має змоги компенсувати свої витрати іншим шляхом, ніж збирати від банківської системи нові внески. За озвученими даними під час «круглого столу» (організованого за ініціативою Ліги фінансового розвитку за підтримки «Дзеркала тижня» та проекту USAID «Розвиток фінансового сектора»), який відбувся 2 грудня 2010 року в українському офісі Світового банку, «рівень відшкодування витрат фонду на виплати вкладникам становив лише 4,5 % за попередні 12 років існування [176]. Для порівняння: у Сполучених Штатах цей показник становить 85 %, Болгарії — 50—60 %, Румунії — до 30 %. Це означає, що необхідно щось робити не тільки з наглядом і не тільки із сумою покриття, а докорінно змінювати процес роботи з проблемними банками, щоб Фонд міг збільшити компенсації своїх витрат, а фінансова система не наштовхувалася на такі значні ризики, які виявилися впродовж 2008—2009 рр.

З огляду на це, слід вирішити питання поліпшення фінансування Фонду гарантування. З цією метою пропонується доповнити перелік джерел формування коштів за рахунок:

— спеціальних — щорічних внесків Національного банку України;

— початкових — збільшення початкового збору до Фонду з одного до двох відсотків зареєстрованого статутного капіталу банку;

— регулярних — збільшення регулярного збору до Фонду в іноземній валюті до одного відсотка на рік.

Останнім часом в Україні зроблено ряд кроків щодо поліпшення фінансового наповнення Фонду. Зокрема банки—учасники Фонду зобов'язані за станом на останній робочий день кожно-

го кварталу здійснювати нарахування регулярного збору до ФГВФО. За гривневими депозитами вони перераховуватимуть до Фонду, як і раніше, 0,5 % від бази нарахування, а за валютними депозитами ставку збільшено з 0,5 % до 0,8 %. Базою нарахування є середньозважена сума щоденних балансових залишків на рахунках, де обліковуються вклади та відсотки за ними, за відповідний розрахунковий період.

Щодо спеціальних внесків, то необхідність їх запровадження зумовлена тим, що саме Національний банк найбільше зацікавлений у стабільності роботи банківської системи й відповідальний за неї. З 2008 року Законом України «Про Фонд гарантування вкладів фізичних осіб» передбачено щорічне відрахування коштів НБУ [177, с. 230]. Відрахування частини прибутку НБУ може стати додатковим джерелом поповнення ФГВФО. В економічній літературі вже давно ведеться дискусія з цього питання. Так, С. Аржевітін пропонує встановити фіксований рівень відрахування прибутку в розмірі не менше 20 % [178, с. 6]. Можливість реалізації такого підходу виходить з того, що сплачувати відрахування пропонується саме за рахунок перевищення кошторисних доходів над кошторисними витратами.

Пропонуємо не встановлювати фіксований рівень відрахувань від прибутку НБУ, а визначати його залежно від макроекономічної ситуації та дефіциту бюджету. За умов макроекономічної стабільності та розвитку економіки це не потребуватиме додаткових бюджетних витрат і не зменшить планових надходжень до бюджету. У період нестабільності діяльність НБУ має бути спрямована на підтримку ліквідності та фінансової стабільності банківської системи. За цих умов можна обмежити або відмінити відрахування.

Щодо регулярних внесків, то незважаючи на передбачену можливість сплати диференційованих регулярних зборів банків до Фонду на основі оцінки ступеня ризиків банківської установи, це питання все ще залишається актуальним. Застосування єдиних, однакових для всіх норм внесків фактично призводить до того, що банки, які здійснюють обережну політику, проводять безпечні активні операції, фінансують оплату зобов'язань банків, які дотримуються політики проведення високоризикованих операцій. Цілком виправданим може бути запровадження системи, що передбачає підвищений рівень розміру регулярного внеску в разі виникнення проблем з якістю активів і, зокрема, кредитного портфеля.

Такий підхід допоможе не тільки регулювати ризикову діяльність банків і сприяти стабільності банківської системи, а й збільшить наповнення фінансових ресурсів ФГВФО. Диференційовані внески потрібно запроваджувати до тих банків, які збільшують навантаження на ФГВФО або через більш ризикову діяльність, або через застосування нечесних заходів конкурентної боротьби за кошти клієнтів. Тим самим буде усунуто субсидування більш ризикованих банків менш ризикованими, властиве діючій в Україні системі з фіксованим відсотком відрахування.

Щодо першого напрямку диференціації внесків то вважаємо, що чим ризикованіша діяльність банку щодо активних операцій, тим ймовірніше виникнення проблем у подальшій роботі з вкладниками щодо повернення їм довірених банку коштів. Відсутність можливості повернення коштів вкладникам підриває довіру не тільки до конкретного банку, а й до банківської системи загалом. Відповідно такі банки мають сплачувати до ФГВФО й більші страхові внески. Щоб зменшити цю проблему, можна прив'язати розмір відрахувань кожного банку до рівня ризикованості його активів, а саме: залежно від якості кредитного та інвестиційного портфеля та ступеня ризикованості здійснюваних ними операцій. Такі схеми сплати внесків існують у 14 країнах світу, зокрема у США [179].

І навпаки, якщо банк працює стабільно, не розміщує кошти у високоризиковані активи, не зловживає спекулятивними операціями, то до нього можна застосовувати більш низькі коефіцієнти. З метою стимулювання економічного розвитку країни низькі коефіцієнти можуть застосовуватися й за довгостроковими вкладками, що розміщені в інвестиційні проекти реальної економіки. Різницю відрахувань може компенсувати держава з бюджету. До того ж можна здійснити незначне та поступове підвищення відрахувань банків після завершення кризи. Запровадження такої системи поставить банки, що ведуть ризиковану діяльність, перед вибором: зменшити ризики або відмовитися від залучення коштів фізичних осіб.

Західна практика та вітчизняні дослідники пропонують розраховувати інтегральний коригуючий коефіцієнт за окремими напрямками діяльності банку. Таку практику підтримує і МВФ, який радить установлювати цільовий діапазон активів, щоб обмежити навантаження на банки за умов макроекономічної нестабільності та фінансових криз. Крім того, у разі недотримання банками еко-

номічних нормативів до них можуть бути застосовані або спеціальні штрафні санкції, або разове підвищення регулярних норм відрахувань.

Щодо другого напрямку диференціації, то особливо в умовах макроекономічної нестабільності окремі вітчизняні банки застосовують практику встановлення завищених відсотків за депозитними внесками. Зазвичай це — середні або невеликі банки, надійність яких викликає сумнів через недостатню капіталізацію. Діяльність таких банків підвищує проблему морального ризику. Вкладники, прагнучи отримати більший відсоток за вкладами, не завжди розуміють, що ризики в такому банку завищені. Для уникнення проблеми ризику щодо таких банків пропонуємо встановлювати диференційовані ставки відрахування, що не дасть змогу перенести відповідальність за власні спекуляції на більш консервативних колег [180].

Як критерій диференціації сум відшкодування пропонуємо використовувати вітчизняний ринковий індикатор — Український індекс ставок за депозитами фізичних осіб (в англійському варіанті індикатор звучить як *Ukrainian Index of Retail Deposit Rates*, або *UIRD*). Індикативна ставка українського ринку розраховується щодня на основі номінальних ставок за депозитами фізичних осіб провідних 20 українських банків — учасників Фонду.

Для розрахунку індексу використовують ставки за «класичним» депозитом для стандартних сум на відповідні терміни. «Класичним» вважається депозит для фізичної особи — нового вкладника без права поповнення до кінця терміну, з виплатою відсотків наприкінці терміну. Якщо ж в депозитній лінійці банку відсутній такий депозит, то береться найбільш близький за економічним значенням депозит.

Зaproваджена методика розрахунку індексу дає підстави використовувати його як основу градаційних відрахувань за принципом *LIBOR+*. Потрібно встановити гранично допустиму межу перевищення, яка визначала б загальний ризик банківської установи. Як величину перевищення від зазначеного індексу можна використовувати рівень ризиковості діяльності банку, або ставку дисконтування, або скориговану величину облікової ставки, або банківську маржу чи премію за «довжину» коштів. Таким чином, банки, які встановлюють завищені відсоткові ставки, мають сплачувати й більші суми регулярних внесків до Фонду.

На сьогодні Фонд не має належних важелів впливу на порушників Закону, оскільки самостійно може лише нараховувати пеню за несвочасне або не в повному обсязі перерахування коштів банками — учасниками (тимчасовими учасниками) фонду та за наявності достатніх підстав переводити банки до категорії тимчасових учасників Фонду. Виключити банк з числа учасників (тимчасових учасників) Фонд правомочний лише за поданням НБУ. У разі ж виявлення допущених банком порушень норм Закону Фонд може вносити пропозиції про застосування НБУ до такого банку заходів впливу. У зв'язку з цим постає питання: чи буде ефективним контроль, коли контролюючий орган, навіть виявивши порушення, не може самостійно застосувати до порушника відповідні заходи впливу?

Доходимо висновку, що коло функцій системи гарантування вкладів і відповідно повноважень органу, який здійснює управління такою системою, має бути доволі широким.

21 квітня 2010 року адміністративна рада ФГВФО затвердила концепцію реформування системи гарантування вкладів фізичних осіб. Головною метою реформування системи гарантування вкладів в Україні є суміщення Фондом двох функцій — гарантування вкладів і роботи із проблемними банками, що дасть можливість сформувати один центр відповідальності перед кредиторами проблемних банків та сприятиме підвищенню довіри до банківської системи та інститутів державної влади. Ці функції є взаємодоповнюючими й мають забезпечити комплексний підхід до вирішення проблем, що можуть виникати в банківській системі. Адже в такому випадку страховик під час здійснення перевірки самостійно визначить проблемний банк і матиме в своєму розпорядженні весь комплекс заходів для стабілізації його роботи. Він зможе оперативно надавати фінансову допомогу банкам, які її потребуватимуть. А за необхідності проведення процедури ліквідації банку покладання на Фонд функції ліквідатора дасть можливість скоротити час, упродовж якого відновлюватиметься резерв коштів, що підлягатимуть спрямуванню на відшкодування закладами фізичних осіб.

Проект Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» був розроблений у 2010 році [165], пройшов погодження у Національному банку України, Кабінеті Міністрів та Адміністрації Президента, розглянутий на засіданні комітету Верховної ради. 23 лютого 2012 року Закон був прийнятий Вер-

ховною Радою України. Положення прийнятого Закону мають на меті:

— удосконалення процесу роботи з проблемними банками в Україні шляхом підвищення операційної та економічної ефективності такої роботи;

— прискорення процесу прийняття рішень про виведення з ринку банків з використанням найкращої світової практики та досвіду, що, як наслідок, сприятиме підвищенню загального рівня довіри населення до банківської системи України;

— оптимізацію витрат ФГВФО, пов'язаних із виплатами вкладникам — фізичним особам;

— підвищення захисту прав інших кредиторів банків.

З огляду на світовий досвід набуття ФГВФО додаткових повноважень є пріоритетним напрямом розвитку системи гарантування вкладів в Україні для підтримки довіри до банківської системи країни, розширення довгострокової депозитної бази банків, забезпечення стабільності банківської системи України. Однак ставлення до положень цього закону доволі неоднозначне: з одного боку, експерти агентства Moody's зауважували, що закон підвищить довіру вкладників до банків, з іншого, серед фахівців розгорнулися дискусії щодо уточнення багатьох положень, які стосуються і закріплення за ФГВФО функції виведення з ринку неплатоспроможних банків, і введення диференційованих внесків банків до ФГВФО. Тому новітній механізм функціонування системи гарантування вкладів фізичних осіб потребує подальшого дослідження.

4.4. Мотиваційні механізми залучення заощаджень населення в банківську систему України

Високі темпи економічного зростання можливі лише за умови достатніх обсягів інвестиційних ресурсів. Ключову роль у нарощуванні інвестиційного потенціалу України мають відігравати вітчизняні банки, що акумулюють і перерозподіляють тимчасово вільні кредитні ресурси. У зв'язку з цим пріоритетним завданням державного управління та регулювання банків-

ської діяльності є активізація інвестиційної активності вітчизняних банків. Для цього необхідно створити умови, що сприятимуть збільшенню їх ресурсного потенціалу. Проблема розробки мотиваційних механізмів залучення банками коштів населення в умовах зростаючої конкуренції на ринку банківських послуг недостатньо висвітлена в сучасній вітчизняній літературі та потребує більш глибокого теоретичного й методичного наукового вивчення.

Грошові кошти населення — це рушійна сила інвестиційного процесу, що забезпечує нарощування кредитних та інвестиційних ресурсів, необхідних для економічного зростання. Населення з недостатнім рівнем доходу або те, не надто активне в банківському секторі, розміщуватиме депозитні вклади тільки тоді, коли в банках для них будуть створені спеціальні умови [181, с. 89; 182, с. 51].

Перед населенням постійно постає питання, у якому вигляді доцільніше зберігати кошти. Люди усвідомлюють, що зберігання коштів у банківських установах буде обтяжене депозитним ризиком. Депозитний ризик — можливість повного чи часткового неповернення вкладів або затримка їх повернення через імовірне банкрутство банку. Цей ризик може бути спричинений неправильним оцінюванням і невдалим вибором банківської установи для здійснення депозитних операцій. Зниження депозитного ризику можна забезпечити низкою методів та інструментів, зокрема шляхом страхування депозитних вкладів, формуванням депозитного портфеля домогосподарства тощо.

Практика свідчить, що значна частина громадян переконана в потребі диверсифікації своїх вкладів на депозитних рахунках у кількох банках, і хоча роздрібнення вкладів населення створює певні незручності для вкладників, водночас воно дає змогу знизити депозитний ризик. У цьому контексті населення цікавлять в основному такі показники: ризик можливого банкрутства комерційних банків, у яких домогосподарство зберігає чи має намір розмістити свої кошти; публічний рейтинг банків, у яких домогосподарство розміщує свої заощаджені кошти; ставки відсотків за депозитами.

Однією з ключових проблем у цій сфері є обмежений доступ до інформації про поточний фінансовий стан банків, яким домогосподарства довірили чи могли б довірити на зберігання

свої заощадження. Для України ця проблема особливо актуальна. У згаданому контексті необхідним є розвиток ефективної інфраструктури фінансових ринків, яка могла б слугувати додатковим стимулом до зростання обсягів організованих заощаджень населення. Україні потрібна система рейтингових агентств, яка сприяла б забезпеченню прозорості в процесі прийняття важливих фінансово-інвестиційних рішень. Актуальним також є завдання щодо створення широкої мережі державної та комерційної систем інформаційно-консультативного обслуговування населення (консалтингових фірм), чому активно має сприяти держава.

Кожний банк визначає свою власну депозитну політику з огляду на економічну, політичну, соціальну ситуацію в регіоні своєї діяльності [183, с. 126]. Тому у виборі методів залучення ресурсів вважаємо за потрібне застосовувати комплексний підхід, який передбачає наявність належного інформаційно-аналітичного забезпечення, має бути логічно-послідовним і виходити не тільки з поточних внутрішніх потреб банку, а враховувати весь комплекс елементів, зокрема зовнішніх, які так чи інакше впливають на визначення цілей, розподіл ресурсів і формування місця банку на ринку депозитних послуг. Комплексний підхід виявляється як у розробці теоретичних засад, пріоритетних напрямів політики з погляду на стратегію розвитку, так і у визначенні найбільш ефективних та оптимальних тактичних прийомів і методів її реалізації [184, с. 11].

Такий комплексний підхід має ґрунтуватися на базових принципах діяльності банку, на обраній стратегії його поведінки на ринку та на варіантах змін зовнішнього середовища. Ефективність взаємодії складових значною мірою визначається дотриманням принципів системного підходу. Саме тому аналіз кожного елемента складної системи має здійснюватися з урахуванням його зв'язків з іншими елементами.

Для формування моделі поведінки банку на ринку депозитних послуг вважаємо за доцільне виокремити три ієрархічні рівні, які взаємопов'язані між собою, кожний має своє призначення та інструменти реалізації. За результатами узагальнення та систематизації пропонуємо виокремити рівень стратегічного, тактичного та оперативного управління депозитами банку, які логічно пов'язані між собою (рис. 4.8).

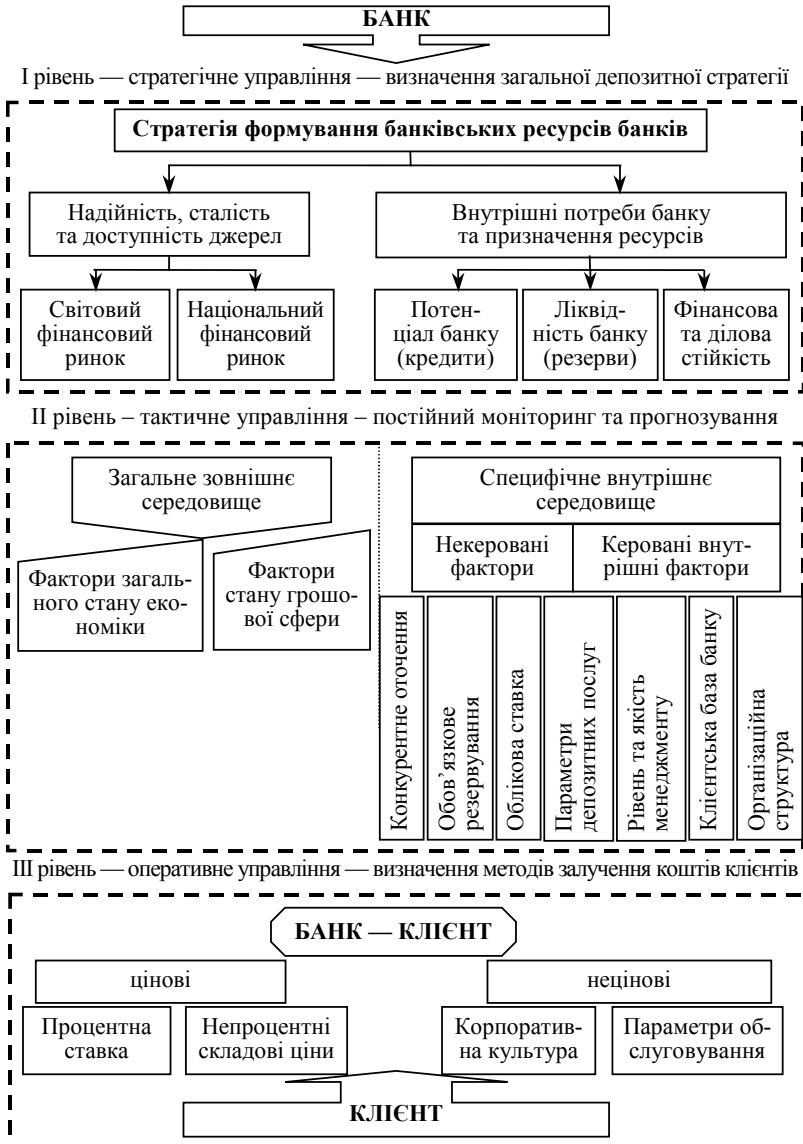

Рис. 4.8. Структурно-логічна схема поведінки банку на ринку депозитних послуг

* Джерело: складено автором.

I рівень — стратегічне управління, ґрунтується на визначенні загальних пріоритетів і цілей поведінки банку щодо залучення коштів, виходячи із загальних внутрішніх пріоритетів і можливості їх задоволення за рахунок коштів, акумульованих на внутрішньому ринку, або залучення більш дешевих ресурсів зі світового фінансового ринку.

II рівень — рівень тактичного управління, який передбачає реалізацію функцій постійного моніторингу та контролю за макроекономічним середовищем і станом грошової сфери країни (маса грошей, рівень інфляції, стан попиту та пропозиції грошових коштів, курс валюти).

III рівень — оперативне управління, яке втілюється в діалектичній єдності «банк—клієнт» з орієнтацією на визначення мотивів і стимулів поведінки клієнтів (як наявних, так і потенційних). В арсеналі банків є різні методи, за допомогою яких вони намагаються завойовувати клієнтуру. Цей рівень ґрунтується на застосуванні цінових і нецінових методів конкурентної боротьби, дає можливість надавати клієнтам якнайбільшу кількість послуг на високому сервісному рівні.

Застосування такого підходу дозволить банкам виробити цілісну довгострокову стратегію по залученню коштів клієнтів, в першу чергу населення. Для успішного залучення банком коштів необхідно прогнозувати наслідки дії багатьох параметрів, що визначають його зовнішнє та внутрішнє середовище, адже прийняття управлінських рішень, які не базуються на системі стратегічних настанов і принципів, супроводжується посиленням тенденцій непослідовності та стихійності формування ресурсної бази банку і робить його успішний довгостроковий розвиток майже неможливим. За сучасних динамічних економічних умов більшість банків не може успішно функціонувати без розроблення концептуальних засад свого розвитку. У поєднанні з традиційно високим рівнем ризикованості банківського бізнесу це визначає фундаментальне значення першого рівня — рівня стратегічного управління.

Передусім, банкам слід визначити стратегічне бачення свого місця на ринку депозитних послуг, для чого застосовуються такі підходи: орієнтація на минуле (прагнення повернутися до попереднього стану); орієнтація на сьогодні (оптимальним вважається збереження існуючого рівня депозитної бази); орієнтація на майбутнє (прагнення діяти краще, що визначає потребу в додат-

ковому залученні вкладів); орієнтація на взаємодію (урахування минулого, сьогодення й майбутнього як різних, але нероздільних складових запланованого стану). Якщо не враховувати всі ці аспекти, розвиток буде ускладнено.

Щоб наочно прослідкувати зміну в пріоритетах формування депозитної політики банків, проаналізуємо динаміку зростання депозитів (рис. 4.9) до кінця 2008 року, їх раптове падіння в 2009 році та зростання в 2010 році відповідно до змін у зовнішньому макроекономічному середовищі. У 2000—2010 роках вітчизняні банки кілька разів були змушені змінювати стратегію поведінки на ринку депозитних послуг, застосовуючи той чи інший підхід до формування пріоритетів діяльності. Виокремимо кілька періодів і притаманні їм підходи.

Перший період (2000—2002 рр.) можна охарактеризувати як застосування банками під час визначення пріоритетів у депозитній політиці підходу, орієнтованого на сьогодення. В умовах економічного піднесення в Україні банківська система динамічно розвивається, що веде до формування конкурентного середовища на ринку депозитних послуг. Нові банки визначають і завойовують власні позиції на ринку, намагаючись сформувати стабільну клієнтську базу.

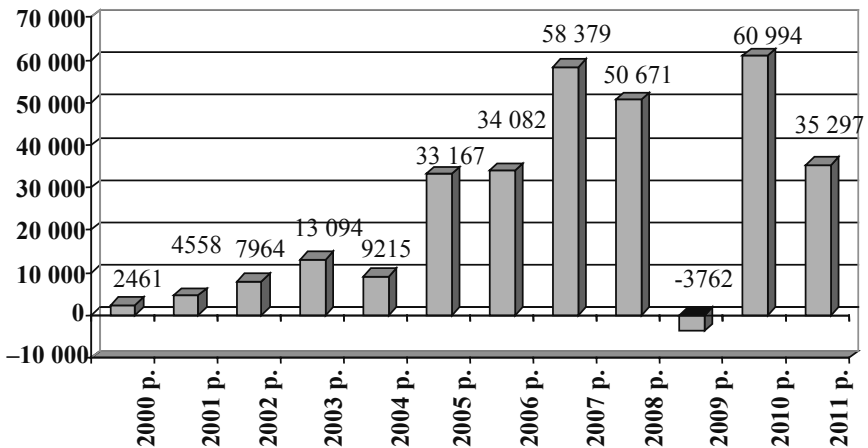

Рис. 4.9. Зростання/зниження обсягів депозитів населення України, млн грн [116]

У другому періоді (2002—2004 рр.) у політиці банків реалізується орієнтація на взаємодію. Зростаюча стабільність діяльності банків характеризується посиленням їх боротьби за потенційних клієнтів. Планомірне введення нових послуг, розширення меж ринку, використання й упровадження сучасних комунікаційних засобів ведуть до формування якісно нових відносин з населенням. Водночас позитивні тенденції зростання ВВП у країні, стабільність національної одиниці, підвищення грошових доходів і заробітної плати населення стали передумовою зростання заощаджень населення та їх зберігання на депозитних рахунках у банках.

Третій період (2005—2007 рр.) можна охарактеризувати як застосування банками підходу, орієнтованого на майбутнє. Бурхливого розвитку в ці роки набуло споживче кредитування населення. Обсяг наданих банками кредитів домашнім домогосподарствам за 2006 рік зріс майже вдвічі й досяг 155 млрд грн [116]. Підвищення прибутковості банківської діяльності спонукало вітчизняні банки до пошуку нових джерел швидкого нарощення ресурсної бази. З огляду на поліпшення макроекономічної ситуації в країні, зростання доходів населення банки активізували роботу із залучення грошових коштів населення на вклади, абсолютний приріст яких становив у 2007 році 583 79 млн грн, що на 24,3 млн грн більше порівняно з попереднім роком (рис. 4.8).

У 2008 році банківська система почала слабнути, що визначило початок четвертого періоду, який характеризувався використанням банками підходу, який відображав спрямованість на збереження існуючого рівня депозитної бази з урахуванням поточних ситуацій. Фінансові, політичні та економічні потрясіння цього року негативно позначилися на ощадній поведінці населення, що спонукало банки переорієнтуватися на застосування саме такого підходу в депозитній стратегії. Посилення морального ризику у формі чуток і політичних заяв про можливі негаразди в роботі окремих банків викликало високу хвилю відтоку коштів з банків. З жовтня 2008 року населення зняло з рахунків майже 7 млрд грн. Це призвело до зниження рівня ділової та інвестиційної активності банків. Такі тенденції знайшли відображення в адаптації депозитної стратегії банків до умов, що змінилися, і пріоритетному прагненні зберегти кошти клієнтів на рахунках, виходячи з потреб забезпечення власної ліквідності.

У п'ятому періоді (2009 рік) домінував підхід, який відображав прагнення банків повернутися до попереднього стану, тобто орієнтацію на минуле. Погіршення макроекономічної ситуації в країні та неможливість спрогнозувати найближче майбутнє переважили фактор зростання відсоткових ставок за депозитами. Саме в цьому році зафіксовано перевищення відтоку коштів населення з банків над притоком. З метою підтримання фінансової та ділової стійкості банки намагалися запобігти подальшому вилученню грошових коштів з рахунків та повернути довіру до банківської системи. Домінантними пріоритетами в депозитній стратегії банків в цей період стала необхідність забезпечення безпеки та повернення кредитних ресурсів.

У 2010 році банки, навчені негативним досвідом попередніх періодів, почали застосовувати підхід, орієнтований на взаємодію, що характеризує шостий період у розвитку вітчизняного депозитного ринку. Відсоткові ставки за депозитами поступово знижували через брак прибуткових напрямів розміщення коштів, що звужувало можливості отримання прибутку через значні відсоткові витрати. Банки намагалися підтримувати ліквідність на певному рівні через пошук нових, надійних напрямів розміщення коштів. Населення, негативно оцінюючи майбутні умови за депозитними вкладками, прагнуло зафіксувати дохідність на поточному рівні, щоб хоч якось зберегти власні заощадження. Це зумовило притік коштів до банків, який перевищив навіть докризовий період, що доводило визначальну дію психологічних мотивів у формуванні заощаджень населення.

У 2011 році відбулося пожвавлення загальної ділової активності, почалася підготовка до Євро-2012, що зумовила необхідність для банків нарощування капітальної бази та їх намагання поновити нішу на депозитному ринку. Це спонукало банки все частіше займати активну позицію в залученні саме довгострокових коштів населення. Набуло актуальності використання підходу, орієнтованого на взаємодію. Ураховуючи минулий досвід, проблеми сьогодення й майбутнє як різні, але нероздільні аспекти запланованого стану, банки розвивають сучасну депозитну стратегію.

Сформульована стратегія присутності банку на ринку депозитних послуг потребує розробки бізнес-процесів з визначенням кількісних та якісних характеристик депозитних операцій, зокрема з населенням. Розробка бізнес-плану відбувається на другому рівні

комплексної моделі. У способах реалізації цього рівня можуть бути виокремлені два дивергентні¹ напрями. Вони ґрунтуються на різних гіпотезах про поведінку банку на грошовому ринку та про його можливості управління процесами попиту й пропозиції на цьому ринку.

Перший напрям спирається на гіпотезу про малу керованість ринку депозитів: банк лише приймає грошові вклади, загальний потік яких залежить від економічної ситуації в країні, добробуту населення, тобто від тих факторів, які перебувають поза сферою компетенції банку й тому вважаються заданими екзогенно. Цей напрям ґрунтується на теорії формування портфеля замовлень (портфеля банківських активів), теорії ризику. До нього належать також оптимізаційні моделі формування структури активів.

Прихильники другого напрямку розглядають ринок кредитів як малозалежний від банківської діяльності. Основна увага зосереджується на ринку депозитів і факторах, що зумовлюють їх залучення. Оскільки плата за депозити входить до складу банківських витрат, то дослідження в цьому напрямі зазвичай тяжіють до теорії витрат. Тут можливі два підходи. В умовах стабільної та рівноважної економіки, а також закінченого розподілу сфер впливу банків пропозиція депозитів часто розглядається як випадкова, не залежна від банку величина. В умовах досконалої конкуренції відсоткова ставка за депозитами розглядається як аргумент пропозиції коштів, а банк — як покупець грошових вкладів, який купує їх за оголошеною ціною, при цьому коливання ставки вважається ефективним інструментом нагромаджень населення. У цій ситуації важливим є вибір виду залежності обсягів залучених коштів від рівня відсоткової ставки.

Ґрунтуючись на цих двох гіпотезах, вважаємо за доцільне виокремлювати в моделі депозитної поведінки банку на рівні тактичного управління керовані та некеровані фактори, що визначають специфічні для кожного банку умови діяльності на ринку. До некерованих чинників належать: конкурентна позиція банку, обов'язкова ставка резервування, облікова ставка НБУ. Керованими факторами є: рівень та якість менеджменту, параметри депозитних послуг, клієнтська база банку, його організаційна структура.

¹ Дивергенція (від лат. *divergentia* — розходження) — розходження ознак в об'єктах однієї систематичної групи; приводить до виникнення нових груп.

Вважаємо, що серед некерованих факторів основну увагу банки мають приділяти оцінюванню саме конкурентної позиції як вихідного моменту для активізації або збереження своїх позицій на ринку депозитних послуг.

Під час вивчення конкурентного середовища менеджерам необхідно врахувати можливість вільного доступу до ринку, наявність очевидних лідерів як на ринку загалом, так і в тому сегменті, який найбільше цікавить банк [185, с. 41]. Доволі точним критерієм оцінювання конкурентоспроможності банку можуть слугувати частка ринку депозитів, якими володіє банк на даний час, а також темпи зростання цих показників у попередній період. Чим більш повну та достовірну інформацію про реальних і потенційних конкурентів матимуть менеджери банку, тим краще вони підготують банк до того, щоб відповісти своїми діями на дії конкурентів, розробивши наступальну чи оборонну конкурентну стратегію.

Підсумовуючи сказане, підкреслимо, що за сучасних конкурентних умов в процесі розробки стратегічної лінії поведінки банку на ринку депозитних послуг слід орієнтуватися на структурно-логічну послідовність прийняття управлінських рішень: стратегічне управління, яке ґрунтується на визначенні загальних пріоритетів і цілей поведінки банку щодо залучення коштів; тактичне управління, яке передбачає реалізацію функції постійного моніторингу й контролю; оперативне управління в діалектичній єдності «банк — клієнт» з орієнтацією на визначення мотивів і стимулів їх поведінки. Цей рівень ґрунтується на застосуванні цінових і нецінових методів конкурентної боротьби.

Поступова стабілізація економічної ситуації в країні вимагає від банків застосовування комплексних підходів у виборі методів залучення ресурсів. Це надасть банку належне інформаційно-аналітичне забезпечення та створить можливості враховувати наявність елементів, які так чи інакше впливають на визначення цілей, розподіл ресурсів і формування місця банку на ринку депозитних послуг.

Успішність стратегічного розвитку банку значною мірою визначається ефективністю роботи з клієнтами, формуванням сталої клієнтської бази банку. Для залучення вже існуючих клієнтів до тих видів послуг, якими вони не користуються в цьому банку, потрібно спиратися на такі методи, як підвищення якості обслуговування, здійснення постійного консультування клієнтів щодо

послуг, які пропонуються банком, підбір і створення нових видів продуктів для клієнтів банку, привертання уваги клієнтів до новинок за рахунок використання цінових, пільгових та інших стимулюючих заходів, розвиток бізнесу клієнтів тощо. Якість наданих послуг і зміцнює впевненість клієнта в банку [186, с. 225].

За умов фінансової кризи, що виявляється в загальному зниженні прибутковості діяльності банків, обмеженості ресурсної бази та напрямів надійного вкладення коштів у банківській системі України, посилюється конкурентна боротьба за клієнтів. Це загострює проблеми ефективної адаптації банків до умов конкурентного середовища. Щоб зберегти свої позиції, кожен банк має виважено підходити до формування депозитної бази на основі науково обґрунтованих підходів та організації роботи менеджменту банку щодо залучення коштів клієнтів. Результативність діяльності банку в процесі надання послуг і реалізації банківських продуктів суттєво залежить як від ступеня врахування потреб і вимог клієнтів, так і від існуючих методів ціноутворення за цими продуктами та послугами.

4.5. Удосконалення цінової та нецінової конкуренції банків на ринку депозитних послуг

Обсяги залучення заощаджень населення в банківську систему істотно залежать від депозитної політики банків, основним інструментом якої залишаються відсоткові ставки. Традиційними формами конкурентної боротьби комерційних банків на ринку є цінова та нецінова конкуренція (методи) [187, с. 95; 188, с. 102; 189, с. 649]. Зміст цінової конкуренції полягає у використанні відсоткової ставки за депозитами як головного важеля в конкурентній боротьбі за вільні грошові кошти населення. Підвищення пропонованої банком ставки дає змогу залучити додаткові ресурси, і, навпаки, банк, перенасичений ресурсами, але обмежений небагатьма прибутковими напрямками їх розміщення, зберігає чи знижує депозитні ставки.

Цінові методи, що застосовує банк в процесі залучення депозитів, передбачають установавання цін на різні депозитні продукти та зміну їх відповідно до змін ринкової ситуації, моніторинг

якої є важливою складовою діяльності банку на ринку депозитних послуг. Об'єктами цінової політики комерційного банку можуть бути відсоткові ставки, тарифи, комісійні, надбавки (знижки), а також мінімальна сума внеску та терміни [190, с. 36; 191, с. 142].

В умовах загострення конкурентної боротьби у фінансовій сфері банки все більше уваги приділяють методам нецінової конкуренції, оскільки підвищення депозитних ставок має обмеження й не завжди цей метод управління можна застосовувати. Нецінова конкуренція за залучення коштів населення ґрунтується на використанні різноманітних прийомів заохочення клієнтів, які безпосередньо не пов'язані зі зміною рівня депозитних ставок. В основу нецінових методів покладено маркетингові дослідження того сектора ринку, який обслуговується банком, вивчення потреб клієнтури, розроблення нових фінансових інструментів та операцій, що пропонуються клієнтам. На практиці цінові та нецінові підходи застосовуються паралельно.

До інструментів цінової конкуренції, які активно застосовують банки розвинутих країн та вітчизняні банки, належать:

- виокремлення складових цін;
- диференціація цін;
- ціноутворення.

Щодо першого інструменту, то найчастіше в процесі перемов з клієнтами банкові доводиться поступатися та надавати надбавки. Мінімізувати їх дає змогу виокремлення окремих складових цін, за допомогою якого банк, замість загальної ціни за депозитною послугою загалом, установлює окремі ціни на окремі послуги. Наприклад, за вкладом за запитанням банк може встановлювати такі окремі ціни: комісійна винагорода за зняття готівки, відсоткова ставка на залишок коштів на рахунку, тариф за ведення рахунка. Крім того, за строковим депозитом банк може встановлювати додаткові відсотки за повторне звернення до нього, комісійну винагороду за конвертацію валюти депозиту, за збільшення обсягу депозиту, за пролонгацію термінів депозиту, тариф за переказ коштів. З метою встановлення єдиної ціни можуть бути застосовані: комісійна винагорода за незнижуваний залишок коштів на рахунку, основний розмір відсоткової ставки за загальний обсяг внеску, тариф за дострокове чи часткове зняття суми депозиту.

Більш поширеним інструментом управління депозитними операціями є диференціація цін. Основними критеріями, що впли-

вають на диференціацію ставок за вкладками, є строковість вкладу та його характеристики. Передбачається встановлення відсоткових ставок з урахуванням виду, терміну, суми внеску, умов зберігання [192, с. 175; 193, с. 123]. Відсоткова ставка є проявом конкуренції на ринку депозитів, яка віддзеркалює прагнення банків залучити вільні кошти фізичних осіб на основі більш високої ціни за кошти.

Вивчення існуючої банківської практики показало, що банки застосовують такі прийоми цінової конкуренції [194, с. 255]: надбавки за діючими тарифами; узгодження ціни ресурсів відповідно до стану кон'юнктури ринку депозитних послуг; пропозиція депозитних продуктів вищої якості та складності за діючими (або середніми на ринку) цінами (тарифами); збереження обсягу додаткових послуг за депозитними продуктами за діючими цінами (тарифами); надання окремих послуг на безоплатній основі; гнучкі схеми оплати послуг; пільгові умови певним категоріям клієнтів; установлення цін і тарифів залежно від разового чи довготривалого користування банківськими продуктами.

Найважливішим інструментом цінової політики є визначення розміру відсоткової ставки. За своїм економічним змістом відсоткова ставка — це ринкова ціна (вартість) грошей, яка відображає альтернативні варіанти їх розміщення та ризики. Депозитна ставка є платою власникові тимчасово вільних грошових коштів за їх використання впродовж певного періоду часу й має компенсувати втрачені можливості за інших напрямів їх розміщення.

У загальному випадку на рівень депозитної ставки впливає багато чинників, зокрема такі, як попит і пропонування грошових коштів на ринку, попит на кредити, норми обов'язкових резервів за зобов'язаннями банку, обов'язкові вимоги НБУ щодо співвідношення вкладів фізичних осіб і регулятивного капіталу банку, структура й умови вкладу, правила обліку й оподаткування доходів, завищений рівень відсоткових ставок інсайдерам банку, рівень конкуренції, демпінгова політика окремих банків, які тільки виходять на ринок і прагнуть будь-якою ціною завоювати свою нішу, необгрунтовано підвищуючи депозитні ставки.

Ціноутворення за депозитними зобов'язаннями банку ґрунтується на аналізі співвідношення між депозитною ставкою, яка відображає ринкову вартість залучення коштів, і витратами банку з обслуговування кожного виду депозитних рахунків. Якщо операційні витрати банку за рахунком значні, наприклад, для розрахун-

кових рахунків клієнтів, то ставка буде низькою або взагалі відсотки не виплачуватимуться. Іноді банк перекладає покриття витрат з обслуговування депозиту на клієнта, стягуючи фіксовану комісійну винагороду чи встановлюючи вартість проведення кожної операції за рахунком й одночасно виплачує відсотки за залишком коштів на клієнтському рахунку.

Визначаючи рівень депозитної ставки, банку слід пам'ятати, що ціна ресурсів трансформується в ціну кредиту, яка, своєю чергою, відображається в цінах на товари та послуги, кінцевим споживачем яких залишається населення. Тож необґрунтоване завищення депозитних ставок має негативні наслідки для всього суспільства. Використання наукових підходів до визначення базового рівня відсоткових ставок дає змогу комерційним банкам здійснювати зважену цінову політику у сфері залучення коштів.

У класичному трактуванні в основу формування депозитних ставок покладено визначення базової ринкової ставки, яка показує той мінімальний рівень дохідності, що задовольнить інвестора в разі вкладання власних коштів у банк. Взаємозв'язок між номінальною та реальною відсотковими ставками та рівнем очікуваної інфляції вперше дослідив на початку ХХ ст. американський економіст І. Фішер у книзі «Теорія процента». Рівняння Фішера показує, що номінальна відсоткова ставка дорівнює реальній відсотковій ставці такого самого терміну плюс очікувані зміни рівня цін за той самий період (тобто очікуваний темп інфляції). Отже, згідно з цією теорією на рівень базової депозитної ставки впливають три основні чинники: реальні темпи економічного зростання в країні; очікуваний рівень інфляції впродовж періоду вкладання коштів; ризик неповернення коштів, пов'язаний з конкретною банківською установою.

Визначаючи депозитну ставку, банк має враховувати те, що власник грошових заощаджень розглядає різні варіанти вкладення коштів: підприємницьку діяльність, купівлю реальних активів (золото, будівлі, автомобілі тощо), придбання цінних паперів, надання позик. Під час вибору одного з варіантів інвестор намагається компенсувати втрачені можливості отримання доходу, які передбачалися в інших варіантах. Щоб зацікавити вкладника в розміщенні грошей в банку і змусити відмовитися від інших варіантів, банківські установи мають компенсувати йому середній рівень дохідності в економіці країни.

Вважається, що цей рівень майже дорівнює реальним темпам економічного зростання за певний період часу, який відбиває дійсне економічне зростання на противагу інфляційному підвищенню цін на товари та послуги. У такий спосіб визначається початкова, або основна, вартість залучених коштів, відома як реальна відсоткова ставка. Зазвичай темпи зростання для стабільних економік перебувають у межах 2,5—4 %, однак у момент інвестування вони невідомі. Тому розрахунки ставок за депозитом ґрунтуються на прогнозах рівня реального економічного зростання, який очікується впродовж періоду вкладення коштів.

Наступна проблема, з якою зіштовхується вкладник банку, — це втрата купівельної спроможності грошей упродовж періоду вкладення в банк унаслідок інфляційних процесів, що стосується не лише основної суми вкладу, а й відсоткових виплат. Відтак, як основну суму, так і відсоткові виплати за депозитом слід скоригувати на очікувані темпи інфляції. Слід зауважити, що в Україні саме інфляція є найсуттєвішим чинником, що впливає на рівень банківських ставок. Довіряючи свої заощадження тому чи іншому банку, вкладник бере на себе депозитний ризик, що відображає ймовірність неповернення грошей. З огляду на цей ризик вкладники висувають підвищені вимоги до рівня депозитних ставок, а премія за ризик може включати компенсацію інших видів ризику, наприклад, ризику зростання ринкових процентних підвищення впродовж періоду вкладення.

Про песимістичні інфляційні очікування населення України та підвищення рівня депозитних ризиків свідчить доволі високий рівень депозитних ставок (у середньому 21 %), які змушені пропонувати банки в першому кварталі 2012 року. Якщо орієнтуватися на офіційний рівень інфляції, визначений урядом на рівні 4,5 %, та реальні темпи економічного зростання, які становлять близько 3 %, то депозитна ставка має бути значно нижчою (близько 10 %). Однак пересічні вкладники рівень інфляції оцінюють як значно вищий за офіційні дані та прогнозують зростання рівня цін на товари та послуги до кінця 2012 року, особливо після проведення Євро-2012. За оптимістичними оцінками експертів, рівень інфляції в Україні до кінця року очікується на рівні 10 %. Темпи економічного зростання, навпаки, ймовірно знизяться (2 %). Виходячи з цих експертних оцінок, обчислимо складові базової депозитної ставки. Розрахунки виконаємо за формулою визначення майбутньої вартості грошей (FV) (4.1):

$$FV = PV \left[1 + \frac{r}{100} \right]^n, \quad (4.1)$$

де PV — теперішня вартість грошей; r — відсоткова ставка (річна, %); n — кількість періодів вкладання коштів (роки).

Якщо вкладник розміщує 10 000 грн на рік в банку, то з урахуванням темпів економічного зростання банк має виплатити йому 200 грн відсоткового доходу за використання коштів упродовж одного року [$10\,000 \times (1 + 0,02) = 10\,200$].

З урахуванням компенсації втрат від інфляційних процесів упродовж року виплати становитимуть 11 220 грн [$10\,200 (1 + 0,1) = 11\,220$].

Номінальну безризикову ставку знайдемо за формулою:

$$r = \left[\left(\frac{FV}{PV} \right)^{\frac{1}{n}} - 1 \right] \cdot 100. \quad (4.2)$$

Номінальна безризикова ставка з урахуванням темпів економічного зростання та рівня інфляції становитиме 12,2 % ($r_1 = [(11\,220 : 10\,000) - 1] \times 100 = 12,2$).

З огляду на ризик неповернення коштів, який суттєво зріс після банківської кризи 2008 року, вкладники змушені підвищити вимоги до рівня доходності тих вкладень, які повернуться вчасно і з виплатою відсотків, а також компенсувати втрати від інфляції та альтернативного розміщення коштів. Премія за ризик може включати компенсацію інших видів ризику, наприклад, ризик підвищення ставки впродовж періоду вкладення. З урахуванням діючих ринкових ставок можна зробити висновок, що премія за ризик становить 8,8 % ($21 - 12,2 = 8,8$). Така оцінка рівня ризику є доволі високою, адже зазвичай цей показник дорівнює 2—3 %. Це свідчить про те, що населення оцінює ризик вкладення коштів у банк як досить високий, що й змушує банки постійно підвищувати рівень депозитних ставок для підтримання своєї ресурсної бази. До суттєвого підвищення депозитних ставок призводять і високі інфляційні очікування населення.

У практичній діяльності не завжди можна скористатися розглянутим методом визначення депозитної ставки, оскільки для отримання достовірних результатів необхідна інформація про

прогнозі значення темпів економічного зростання й інфляції. В умовах нестабільного економічного розвитку передбачити рівень інфляції, визначити ризик банківської установи, а також прогнозувати темпи економічного зростання на тривалий період доволі складно не лише на рівні окремого банку, а й на макроекономічному рівні. Тому в процесі формування депозитних ставок основними чинниками є попит і пропонування грошових коштів на ринку та конкурентні позиції банку. Крім того, установлюючи депозитну ставку, банки можуть залишати за собою право її перегляду в разі зміни кон'юнктури ринку. Несприятливі економічні процеси змушують банки переходити до короткострокового залучення коштів, коли депозити приймаються на такий період часу, у межах якого темпи інфляції більш чи менш точно можуть бути передбачені.

Моделі встановлення відсоткових ставок за депозитами, що використовуються банками, можна віднести до таких основних груп [195, с. 124] (рис. 4.10):

Рис. 4.10. Методи встановлення процентних ставок за депозитами

1. Установлення відсоткових ставок за методом «витрати плюс прибуток». Ціна послуги може бути поділена на складові (рис. 4.11):

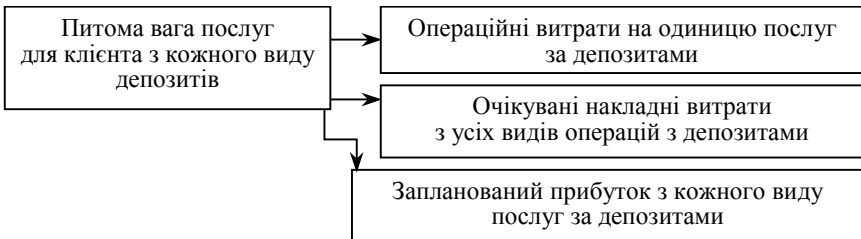

Рис. 4.11. Відсоткова ставка за методом «витрати плюс прибуток»

Зв'язок між ціною депозитів та витратами банку дає змогу банкам більш точно співвідносити ціни та витрати й обмежувати кількість послуг, що раніше безоплатно надавалися.

2. Один з методів, що широко використовується, полягає в калькулюванні ціни на депозити на основі оцінювання витрат банку. Банку необхідно: розрахувати ставку накладних витрат з кожним джерелом коштів банку (ураховуючи резерви, що вимагає центральний банк, страхові внески по депозитах і чеках у процесі інкасації); перемножити кожен витрат на відповідний розмір коштів банку, які надходять з кожного джерела; об'єднати суму всіх отриманих величин, щоб визначити середньозважену вартість коштів банку. Цей метод ґрунтується на припущенні, що не існує вартості окремого виду депозиту як такого, а є середньозважена вартість усіх фінансових джерел банку.

3. Метод встановлення ставки за депозитами для забезпечення проникнення на ринок, який дає змогу не брати до уваги розмір прибутку і витрат банку, принаймні в короткостроковій перспективі. Ідея полягає в тому, щоб пропонувати високі відсоткові ставки (зазвичай вище ринкового рівня) або встановлювати низькі тарифи комісійних зборів для залучення якомога більшої кількості нових клієнтів.

4. Диференціація тарифних ставок для окремих вкладників. Жорстка конкуренція привела до широкого використання тарифних ставок комісійних зборів за депозитами. Різниця в тарифах на послуги за депозитами залежить від одного чи кількох перелічених факторів: кількість операцій, що проводяться за рахунком (кількість виписаних чеків, зроблених вкладів, переказів, зупинок платежів чи повідомлень про недостатність коштів); середній залишок на рахунку впродовж певного періоду часу (зазвичай місяця); термін, на який робиться вклад (у днях, тижнях чи місяцях).

5. Ціноутворення, що націлене на залучення клієнтів з більш високими доходами. Чимало банків використовують добре підготовлену рекламну програму для громадян з високими доходами для ознайомлення їх з послугами банку та цінами на послуги, які, зрештою, приносять банкам великий прибуток. За допомогою рекламних заходів в уявленні клієнтів формується імідж стабільної, сучасної установи, а також підкреслюється індивідуальність банку.

6. Ціноутворення на основі кількості послуг, які надаються клієнтам (багатофакторний спосіб ціноутворення). Цей спосіб ціноутворення ґрунтується на закріпленні кращих клієнтів банку та

визначенні цін на депозити відповідно до кількості та якості послуг, що надаються кожному клієнту [196, с. 412].

Загальною проблемою застосування цінових методів залучення заощаджень на депозитні вклади в Україні є встановлення економічно необґрунтованих і невірноважених ставок, коли відсоткові ставки за депозитом не покривають ризик інфляційних очікувань населення, ризик неповернення коштів банківською установою, моральний ризик.

Отже, пошук оптимального рівня депозитної ставки — складне завдання, яке має вирішувати кожен банк самостійно залежно від ринкової ситуації, власних потреб і можливостей. Занадто низький рівень ставки призводить до відпливу депозитів з банку, зменшує обсяг кредитних ресурсів, а отже, звужує можливості проведення активних операцій та отримання доходів. Завищення депозитної ставки тягне за собою зростання відсоткових виплат за рахунками клієнтів і за браком високоєфективних напрямів розміщення ресурсів спричиняє зменшення маржі банку чи навіть завдає збитків.

З погляду еволюції підходів до залучення заощаджень населення на банківські вклади першість, звісно, належить ціновим методам, однак загострення конкурентної боротьби та експансія банків з іноземним капіталом спонукають банківські установи до переорієнтації в напрямі більш активного впровадження засобів нецінової конкуренції. У зв'язку з цим варто нагадати, що нецінові методи залучення коштів населення отримали розвиток у США у період Великої депресії після прийняття в 1933 році Закону Гласса—Стігалла, яким заборонялися виплати відсотків за чековими рахунками та централізовано встановлювалася верхня межа депозитних ставок. Метою таких обмежень був захист банків від надмірної конкуренції у сфері залучення коштів, яка начебто могла призвести їх до банкрутства. Проте, як показала практика, таке регулювання не дало бажаних результатів, і конкурентна боротьба точилася засобами встановлення прихованих ставок і пошуку нових методів залучення коштів, таких як випуск комерційних паперів. Слід зауважити, що формальні обмеження щодо рівня депозитних ставок зберігалися в США впродовж півстоліття, і лише в 1980-х роках Конгрес США ухвалив Закон про дерегулювання депозитних установ, яким знімались обмеження щодо рівня виплат за депозитами. У такий спосіб об'єктивна необхідність пошуку нових джерел і способів формування ресурс-

ної бази банків сприяла вдосконаленню нецінових методів залучення коштів.

За сучасних умов методи нецінової конкуренції залучення вкладів активно розвиваються та вдосконалюються, трансформуючись в інструменти нецінової конкуренції (рис. 4.12).

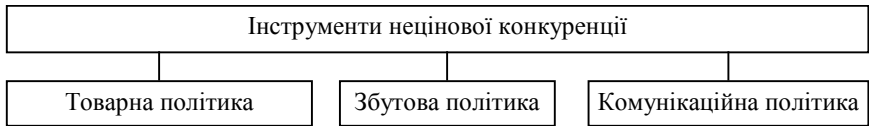

Рис. 4.12. Інструменти нецінової конкуренції

Товарна політика, або планування банківського продукту, полягає у визначенні й зміні характеру й асортименту наданих продуктів, а також їх обсягу. Своєю чергою, в асортиментній політиці виокремлюють формування базового і поточного асортименту. При цьому поточний асортимент необхідно змінювати залежно від ситуації, яка склалася на ринку депозитів, і зміни оперативних цілей банку, однак він не має торкатися їх базової спрямованості.

Збутова політика банку спрямована на доведення продукту до потенційного клієнта. У ній виокремлюють два основні аспекти — просторовий (вибір місця розташування й каналів збуту) і часовий (установлення годин роботи та тривалості обслуговування). Каналами збуту є сукупність філій, відділень, технічних засобів, посередників, які беруть участь у доведенні банківських продуктів до клієнта.

Важливе місце в діяльності банку посідає комунікаційна політика — система засобів взаємодії банку з потенційними клієнтами та суспільством загалом, яка спрямована на формування попиту й збільшення обсягу продажів банківських продуктів.

Зауважимо, що в практиці роботи українських банків традиційно перевага надавалася методам цінової конкуренції, оскільки депозитні ставки централізовано ніколи не регулювались і встановлюються банком самостійно залежно від потреби в залучених коштах. На вітчизняному ринку депозитні ставки завжди суттєво відрізнялись як у динаміці, так і від банку до банку. Однак останнім часом у вітчизняній банківській практиці нецінові методи управління стають все популярнішими, адже загострення конку-

рентної боротьби та зниження загального рівня доходності спонукають банки до пошуків нових прийомів заохочення клієнтів. В умовах кризи та в посткризовий період майже всі банки переорієнтовуються на домогосподарства щодо залучення депозитів. Завдання оптимізації нецінових конкурентних відносин передбачає дотримання принципу партнерських відносин на умовах взаємної зацікавленості з постійними клієнтами банку, утримання яких за всіма параметрами набагато дешевше, ніж залучення нових клієнтів.

Сучасні прийоми нецінової конкуренції доволі різноманітні та постійно розвиваються (рис. 4.13).

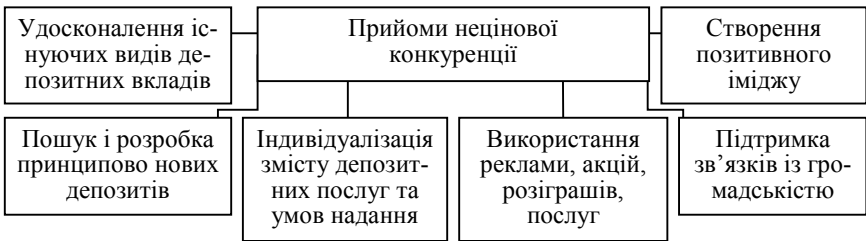

Рис. 4.13. Прийоми нецінової конкуренції

У боротьбі за клієнтів банки вдаються до таких прийомів, як проведення лотереї серед клієнтів, безоплатне розсилання випісок з рахунків, обладнання безоплатних автомобільних стоянок біля банку, установлення банкоматів у громадських місцях, проведення безготівкових розрахунків за допомогою пластикових карток тощо. До нецінових прийомів також належать: реклама; поліпшений рівень обслуговування; розширення спектра пропонувананих банком рахунків і послуг; комплексне обслуговування; додаткові види безоплатних послуг; розташування філій у місцях, максимально наближених до клієнтів; пристосування графіка роботи до потреб населення та ін.

Доцільним є розвиток і вдосконалення програм лояльності для населення, вивчення вподобань окремого споживача; уведення системи персональної комунікації, оскільки споживачі дедалі більше стають менш сприйнятливими до звичайної реклами. Як свідчить практика, зараз домінуючою стає не лояльність до брэнда, а система персонального спілкування з кожним окремим клієнтом, перехід від масового до індивідуального обслуговування [197].

Ще одним перспективним засобом залучення заощаджень населення на банківські вклади є інноваційний підхід до розробки рахунків, які поєднують принципи зберігання та використання строкових вкладів і вкладів до запитання. Прикладом таких інновацій можуть бути супернау-рахунки. У практиці роботи міжнародних банків за таким вкладом дозволяється виписувати необмежену кількість чеків, застав з відсотковою ставкою, отримувати позики під заставу нерухомості. Вклад на такому рахунку умовно складається з двох частин: витратно-прибуткової та строково-накопичувальної. Первісно накопичена сума витратно-прибуткової частини вкладу через певний термін (найчастіше через місяць) автоматично переводиться в строково-накопичувальний, після чого на неї нараховуються відсотки. Нарахований відсотковий дохід повертається у витратно-прибуткову частину вкладу. Клієнт має право в будь-який час цілком або частково зняти з рахунка нараховані за відсотками кошти, а також додати на рахунок будь-яку суму. Щомісяця всі незапитані вкладниками відсотки та додатково внесені кошти також переводяться в строково-накопичувальну частину вкладу [160, с. 232].

Нових клієнтів, які не обслуговувалися банком, необхідно залучати шляхом [198, с. 70]: проведення рекламних заходів, цільових кампаній (різноманітні акції, програми); створення груп персональних продажів (телефонний маркетинг, пряма поштова реклама); обслуговування партнерів і підрядчиків банку, контрагентів, партнерів, дочірніх підприємств існуючих клієнтів; матеріальне стимулювання осіб, які впливають на прийняття рішень клієнтами про вибір банку; залучення клієнтури банків-банкрутів шляхом отримання частини боргів; преміювання працівників банку за результатами залучення коштів населення тощо. Загалом застосування нецінових методів потребує певних (іноді й значних) витрат. Тому, обираючи метод управління залученими коштами, менеджмент банку має порівняти витрати, пов'язані з підвищенням депозитної ставки, та витрати, які супроводжуватимуть упровадження нецінових прийомів.

Еволюція банківської діяльності зумовила активне впровадження інноваційних методів залучення клієнтів, найперспективнішим з яких є дистанційний банкінг. Сучасні банки, стрімко розвиваючись, використовують інноваційні можливості ведення бізнесу, а тому одними з перших почали застосувати в своїй діяльності комп'ютерні й телекомунікаційні засоби, що дало змогу

розробити механізми віддаленого обслуговування клієнтів і запропонувати новий асортимент послуг. У сучасних умовах інформаційні системи істотно впливають на привабливість банку для клієнтів, що зумовлюється низкою об'єктивних особливостей соціально-економічного середовища, таких як зміна способу життя людей, поява нових інформаційних технологій та засобів зв'язку. Відтак, у більшості розвинутих країн спостерігається тенденція переходу від класичної філійної моделі банку до моделі дистанційного обслуговування на базі Інтернет-банкінгу.

Система Інтернет-банкінгу є найбільш прогресивною серед систем дистанційного банківського обслуговування. Вона охоплює низку програмних продуктів і включає: системи управління рахунками клієнтів (системи «Інтернет—клієнт»); платіжні й розрахункові системи, у яких Інтернет використовується тільки як середовище передачі інформації; системи карткового процесингу, які є частиною платіжної системи; системи торгівлі цінними паперами в режимі он-лайн.

Подолання населенням технологічних бар'єрів і психологічних стереотипів зумовлює підвищення попиту на новий вид банківського дистанційного обслуговування, перетворює наявність Інтернет-послуг на одну з найактуальніших конкурентних переваг банку. Крім того, доступ до Інтернету дав змогу споживачам швидше отримувати необхідну інформацію і тим самим значно підвищив цінність електронних банківських послуг для потенційних клієнтів. Іншими нововведеннями стали поліпшені пошукові системи, розширений асортимент продуктів, персоналізовані та конкурентоспроможні ціни на всі фінансові послуги.

Стимулом для активізації цього процесу є бажання банків використовувати мережу Інтернет для залучення більшої кількості клієнтів, автоматизації процесів бек-офісу, підвищення ступеня інтегрованості внутрішніх систем та управління ризиками. Банки використовують у своїй діяльності мережу Інтернет для здійснення широкого спектра банківських операцій і надання фінансових послуг, таких як: проведення валютних операцій, роздрібних операцій з обслуговування поточних і депозитних рахунків фізичних та юридичних осіб; замовлення платіжних карток; установлення та зміни лімітів; блокування/розблокування платіжних карт; оплата комунальних платежів; SMS і e-mail-повідомлення про операції за рахунками; консультації фахівців банку в режимі он-лайн; оплата послуг операторів мобільного зв'язку; грошові

перекази; внутрішньобанківські та міжбанківські перекази на рахунки фізичних і юридичних осіб.

З погляду можливостей залучення коштів населення, використання он-лайн технологій дає змогу банкам нарощувати клієнтську базу. Використання Інтернет-технологій значно спрощує роботу банків, оскільки автоматизує роботу касирів і операціоністів, що особливо важливо для великих фінансових установ, у яких здійснюється значна кількість трансакцій. Сучасні Інтернет-технології дають змогу банкам істотно прискорити й спростити документообіг, скоротивши обсяг паперової роботи. Автоматизація банківських роздрібних послуг має на меті оптимізацію мережі віддалених банківських терміналів, автоматизацію споживчого кредитування, можливість замовлення пластикових карт у режимі реального часу, надання доступу до біржових торгів. «Мобільні термінали» як підсистеми Інтернет-банкінгу набувають все більшої популярності серед фізичних осіб і корпоративних клієнтів. Системи Інтернет-банкінгу дають змогу управляти станом рахунка в режимі реального часу, переказувати кошти, отримувати виписки з рахунка, а корпоративні клієнти мають додаткові можливості з управління корпоративними фінансами, отримання інформації про стан рахунка, підготовки бухгалтерського балансу, управління платежами, обміну валюти.

На вітчизняному ринку електронних послуг банки переважно пропонують своїм клієнтам такі послуги, як обмін валют, продаж страховок і паїв інвестиційних фондів, відкриття депозитних рахунків, замовлення платіжних карток, установа та зміна лімітів на операції з готівкою, блокування/розблокування платіжних карток, грошові перекази в національній валюті, перегляд залишків на рахунках, отримання виписок і повідомлення про рух коштів на рахунку, консультування. Отже, Інтернет-банкінг спрямований на підвищення якості обслуговування клієнтів, оскільки має низку переваг, зокрема: оперативність проведення операцій; доступність для клієнта (операції стають цілодобово доступними без відвідування офісу банку); необмеженість, тобто можливість здійснювати платежі практично будь-якого призначення; контрольованість, оскільки будь-яке списання активів з карткового рахунка оперативно відображається в банківських виписках. Переваги розрахунків за допомогою Інтернет у вітчизняній практиці стали очевидними після істотного підвищення

комісійних тарифів за обслуговування в банках і здійснення переказів, зокрема комунальних платежів.

Як свідчить міжнародний досвід, у розвинутих країнах Інтернет-банкінг набув поширення, насамперед, серед клієнтів — фізичних осіб. Основними споживачами Інтернет-банкінгу є представники малого та середнього бізнесу, а також фізичні особи віком до 30 років, які цінують свій час і не витрачають його на відвідування банківських відділень. За середньозваженою оцінкою експертів, 43,06 % фізичних осіб, зацікавлених у отриманні кредиту, використовують як основний інструмент пошуку кредитних продуктів мережу Інтернет, причому кількість таких осіб неухильно зростає. Експерти Світового банку вважають, що використання Інтернет-банкінгу в середовищі домашніх користувачів Інтернет до 2010 року перевищить 90 % в економічно розвинутих регіонах. На першому місці знаходиться скандинавські країни, у яких частка застосування систем електронних банківських послуг становить 95 % і вище [199].

Хоча інноваційні технології надають банкам додаткові можливості залучення клієнтів, водночас їм притаманні певні ризики. По-перше, дистанційний банкінг змінює характер відносин банку з клієнтом, що значно спрощує процедуру зміни клієнтом обслуговуючого його банку. Віртуальний зв'язок між банком і клієнтом несе в собі ризики деперсоналізації відносин «банк — клієнт», які для обох сторін ще не вивчені й поки що не ідентифіковані. Відтак, замість розширення клієнтської бази банку може відбутися зворотний процес.

По-друге, використання стратегій конкретних банків не дає гарантії успіху іншим банкам, які стали на шлях розвитку дистанційного обслуговування, а непродумана стратегія впровадження нових технологій може спричинити серйозні негативні наслідки для банку. По-третє, інноваційні технології зумовлюють зміну правил конкурентної боротьби в традиційній банківській сфері. Наприклад, має місце тенденція витіснення банків зі сфери посередництва в платежах.

З погляду розширення клієнтської бази суттєвий вплив на розвиток Інтернет-банкінгу має юридичний ризик, що виникає внаслідок порушення законів і директив регулятивних органів, а також недостатньо чіткого визначення прав та обов'язків контрагентів. Специфічні для електронного банківського бізнесу юридичні ризики пов'язані з тим, що не в усіх країнах прийняті зако-

ни про електронний підпис і про легітимність договорів, укладених в електронній формі. У різних державах також неоднаково визначене питання ліцензування банківської діяльності в Інтернеті. Перед банками постає проблема забезпечення належного рівня захисту персональної клієнтської інформації, яка використовується для здійснення банківських операцій через Інтернет.

Унаслідок цього за допомогою систем Інтернет-банкінгу вітчизняні користувачі отримують обмежений перелік послуг, насамперед, можливість купувати й продавати безготівкову валюту, оплачувати комунальні послуги та доступ до Інтернету, рахунки операторів стільникового зв'язку, проводити безготівкові платежі, переказувати кошти між рахунками та відстежувати всі банківські операції за своїми рахунками за будь-який проміжок часу. Набір решти банківських послуг, якими можна скористатися через Інтернет, залежить від того, наскільки банк зацікавлений у розвитку цього напрямку.

Банки-консерватори обережніші й вважають, що Інтернет-банкінг масовому клієнтові не потрібен або потрібен в обмеженому варіанті, а тому пропонують такий пакет Інтернет-послуг: перевірка стану карткового та інших рахунків, отримання виписок з рахунків, блокування операцій за карткою. Такої політики дотримуються, наприклад, «Райффайзен банк Аваль», «Фінанси і кредит», «Імекс-банк», «Правекс-банк» та ін. Банки-ліберали, такі як «VAB банк» і «ПУМБ», крім мінімального набору інформаційних послуг, надають клієнтам ще й можливість здійснення платежів з карткового або поточного рахунків. Ще сучасніші системи Інтернет-банкінгу має Приватбанк («Приват-24»), якому разом з банком «СЕБ» і Укресімбанком належить 90 % ринку дистанційних послуг. Запроваджені тут системи, крім стандартного набору інформаційних послуг, дають змогу здійснювати практично будь-які платежі за бажанням клієнта [204]. Головною проблемою, що відлякує вітчизняних користувачів Інтернет-банкінгу, є ризик шахрайства. Саме тому чимало банків не здійснюють платежі в режимі он-лайн, незважаючи на істотне зростання останнім часом рівня захисту банківських мереж.

Із запровадженням Інтернет-банкінгу традиційні конкурентні переваги банків — багатопланові, довготривалі контакти з клієнтами і розвинена філіальна мережа — частково втрачають своє значення. Сучасні мультимедійні засоби забезпечують віртуальне інтерактивне спілкування банку з клієнтом, яке поступово витіс-

няє особисте спілкування. Відтак з'явилася нова категорія клієнтів, які охоче користуються послугами Інтернет-банкінгу, отже, характер спілкування банку з цими клієнтами суттєво відрізняється від традиційного. Технології в режимі он-лайн, забезпечуючи прозорість ринку, дають змогу клієнтам без особливих витрат сил і часу вибирати найбільш вигідні для них пропозиції послуг, що скорочує для банків можливість цінового маневру.

В Україні донедавна основною конкурентною перевагою банків була гнучка цінова політика. Проте тривале застосування лише цінових методів конкуренції може призвести до зменшення відсоткової маржі, особливо в середніх і дрібних банках, яким недоступні джерела недорогих ресурсів. З приходом іноземних банків проблема формування конкурентних переваг на основі впровадження сучасних інформаційних технологій актуалізується й перетворюється на обов'язкову умову виживання вітчизняних банківських установ у висококонкурентному середовищі. Застосування комплексного підходу у виборі методів залучення вкладів населення створить можливість для врахування макроекономічної ситуації, кон'юнктури ринку, потреб клієнтів, які так чи інакше впливають на визначення цілей, розподіл ресурсів і формування місця банку на ринку депозитних послуг.

Висновки

У роботі поглиблено теоретичні засади щодо процесу формування заощаджень населення та їх трансформації в банківські ресурси та обґрунтовано практичні рекомендації щодо активізації процесів залучення грошових коштів фізичних осіб на банківські депозити. За результатами проведеного дослідження сформульовано низку висновків і пропозицій, які відображають вирішення завдань дисертаційної роботи відповідно до поставленої мети.

1. В економічній науці під заощадженнями розуміють частину доходу, що не споживається. Вважаємо, що заощадження — це частина чистих сукупних доходів населення, яка формується за рахунок скорочення особистих витрат, спрямовується на нагромадження фінансових і нефінансових активів, є власністю економічного суб'єкта та призначена для підвищення власного споживчого стандарту в майбутньому. Заощадження населення можна класифікувати за такими ознаками: форми розміщення тимчасово вільних грошових коштів; механізм використання; стратегія поведінки домашніх господарств; стратегія використання грошових коштів; з погляду розподілу; спонукальні причини; часовий вимір; мотиви утворення.

2. Установлено, що ошадна поведінка формується під впливом мотивів і факторів. Сукупна дія мотивів і факторів формує ошадну поведінку населення. Заощадження населення підпорядковуються фінансово-економічним, соціальним і психологічним мотивам. Визначено три складові структуризації факторів формування заощаджень: перша складова — загальні фактори (які визначають однакові умови для кожного індивідуума); друга — індивідуальні (їх дія виявляється в зв'язку з особистісними уявленнями, очікуваннями та знаннями щодо сфери заощаджень); третя — специфічні (визначають відмінності потреб і можливості формування заощаджень).

3. Проведений аналіз показав, що рівень життя та доходів характеризується як невисокий, а отже, не створює належної бази

для формування значних заощаджень як основного внутрішнього джерела інвестиційних ресурсів. У вітчизняній практиці частки соціальних виплат і заробітної плати майже однакові, що характеризує соціальну політику держави як неефективну. Це дало змогу дійти висновку про необхідність реформування системи оплати праці та зниження впливу соціальних виплат. Запровадження інструментів адресної соціальної підтримки дасть можливість вивільнити значні бюджетні кошти й спрямувати їх на підвищення соціальних стандартів.

4. Установлено, що в структурі витрат населення витрати на придбання продовольчих товарів становлять понад 50 %, що згідно зі світовими стандартами є фактичним показником бідності українського населення. Наслідком сформованої структури витрат населення є обмежені можливості переважної більшості населення України щодо створення заощаджень. Відповідно потрібно на державному рівні запроваджувати програми стимулювання неспоживчих витрат шляхом розвитку іпотечних програм і реалізації серед населення державних цінних паперів з рівнем доходу, що перевищує інфляцію.

5. Результати аналізу динаміки та структури заощаджень населення України в 2001—2011 рр. свідчать, що загальний обсяг приросту всіх їх складових у номінальному виразі зростав доволі високими темпами, крім 2011 року. Однак обсяги заощаджень переважної більшості українських сімей є мізерними й не дають змогу забезпечити стабільність прийнятного рівня життя в разі будь-якого економічного або соціального стресу. Установлено, що до передумов збільшення заощаджень населення належать такі: підтримання високих темпів економічного зростання; формування середнього класу, яке залежить від удосконалення структури доходів; забезпечення дотримання балансу між різними верствами населення за рівнем доходу та легалізація прихованої частини доходів населення в результаті впровадження системи пенсійного забезпечення на базі накопичувальної пенсійної системи та страховій основі.

6. Аналіз депозитної бази банків дав можливість виявити такі тенденції: переважання коштів у національній валюті, динаміка яких характеризується інертністю; більш інтенсивне залучення коштів на вклади в іноземній валюті через недовіру до національної; обсяги строкових вкладів перевищують обсяги вкладів на вимогу більш як удвічі. Виявлено диспропорції в структурі вкла-

дів населення за термінами: у докризовий період переважали депозити терміном від одного до двох років у період кризи 2008 року населення надавало перевагу депозитам з надкороткими термінами розміщення; у посткризовий період зростає частка депозитів терміном до одного року; упродовж усього досліджуваного періоду частка довгострокових ресурсів залишається незначною. До факторів, що негативно впливають на формування банківських депозитів, належать: низький рівень доходів і високі споживчі витрати; недовіра до банківської системи; нестабільність валютного курсу; високий рівень інфляції; політична нестабільність. Це доводить необхідність зростання ролі НБУ в наданні преференцій банкам, які залучають довгострокові депозити в національній валюті (наприклад, через надання пільг під час проведення рефінансування).

7. Установлено, що в посткризовий період відбувається поступове відновлення довіри до банків, про що свідчить постійний приріст вкладів у банківській системі після кризи 2008 року, а про посилення довіри до національної грошової одиниці та зниження девальваційних очікувань — валютна структура вкладів. Виявлено схильність населення до довгострокового вкладення коштів, оскільки з 2001 року з кожним наступним роком зростання строкових депозитів прискорювалося порівняно зі зростанням депозитів на вимогу, але з 2005 року інтенсивність розвитку зменшилась і в наступні роки почала коливатися. Структура депозитів населення за термінами несе лише обмежене інформаційне навантаження, оскільки так звані строкові депозити можуть бути вилучені вкладником будь-якої миті. Це дає підстави обґрунтувати пропозицію щодо введення заборони на дострокове вилучення депозитів. Для прийняття населенням більш виважених та обміркованих рішень під час вибору банку та умов вкладання грошових коштів на депозитні рахунки доцільно на законодавчому рівні визначити відмінності між ощадним рахунком і депозитом до запитання (на вимогу).

8. Виявлено високий ступінь концентрації залучення грошових коштів населення на банківські рахунки. Зі 176 банків (на 01.07.2012 р.) тільки 21 банк має більше 1 % частки ринку депозитів населення. У цих банках зосереджено 75 % вкладів населення у банківську систему. На банки, які є лідерами із залучення коштів населення (Приватбанк та Ощадбанк), припадає 31 % вкладів фізичних осіб. Зроблено висновок, що факторами впливу

на рішення населення про розміщення грошових коштів у цих банках стали: корпоративна культура; розгалужена мережа відділень; якість обслуговування клієнтів; сегментування депозитного портфеля; гнучка цінова та асортиментна політика; довгострокові програми лояльності; розширення каналів збуту. З'ясовано, що сучасними формами конкурентної боротьби банків на ринку депозитних послуг є боротьба на рівні корпоративної культури та продуктової стратегії. Диверсифікація ресурсної бази банків дасть змогу підвищити ефективність банківської діяльності за рахунок уникнення надмірних ризиків концентрації.

9. За результатами кореляційно-регресійного аналізу встановлено, що населення в нашій країні під час формування заощаджень орієнтоване на короткостроковий горизонт через невпевненість у майбутньому. У середньостроковому періоді фактори загального макроекономічного стану вирішально не впливають на ощадну поведінку населення, а заощадження формуються населенням за залишковим принципом. Найбільш відчутний вплив на формування депозитів здійснюють соціально-психологічні чинники. Неможливість здійснення адекватної оцінки надійності та стабільності банку, наявність депозитного ризику знижують ступінь довіри до банків і не сприяють формуванню заощаджень у банківських депозитах.

10. Реалізація можливостей банків щодо залучення неорганізованих заощаджень населення вимагає системного підходу до управління, який передбачає одночасне запровадження відповідних заходів на двох рівнях — макроекономічному (державному) та мікроекономічному (рівень кожного окремого банку). На державному рівні необхідно посилити роль ФГВФО у захисті вкладів населення шляхом нарощування його фінансових можливостей. Доцільно ввести диференціацію регулярних відрахувань до ФГВФО залежно від розміру ставки за депозитами та ризикованості політики банків, залежно від термінів та обсягів депозитів. Пропонуємо рівень відрахувань прибутку НБУ для поповнення фінансових ресурсів ФГВФО визначати залежно від макроекономічної ситуації та дефіциту державного бюджету.

11. Доведено, що для аналізу процесів формування заощаджень в Україні необхідно суттєво вдосконалити форми статистичної звітності, запровадити показники заощаджень населення у фінансові активи в розрізі: територіальному, окремо сільського та міського населення, видів і форм заощаджень з розподілом за

основними напрямками (відокремити готівку від депозитів, облігації — від цінних паперів), у національній та іноземній валютах, а також з урахуванням розподілу населення за групами з різним абсолютним розміром заощаджень. Це дасть змогу реалізувати наукові підходи до формування державної політики активізації заощаджень населення, а банкам сформувати інформаційно-аналітичне забезпечення депозитної політики, зокрема в територіальному розрізі.

12. Поступова стабілізація економічної ситуації в країні вимагає від банків застосування комплексних підходів у виборі методів залучення ресурсів. На рівні кожного окремого банку в процесі управління діяльністю на ринку депозитних послуг доцільно орієнтуватися на структурно-логічну послідовність управлінських рішень, у якій виокремити три ієрархічних рівні, взаємопов'язані між собою: I рівень — стратегічне управління, яке ґрунтується на визначенні загальних пріоритетів і цілей поведінки банку щодо залучення коштів; II рівень — тактичне управління, який передбачає реалізацію функції постійного моніторингу та контролю; III рівень — оперативне управління в діалектичній єдності «банк — клієнт» з орієнтацією на визначення мотивів і стимулів їх поведінки. Застосування комплексного підходу у виборі методів залучення ресурсів надасть банку належне інформаційно-аналітичне забезпечення та створить можливості враховувати наявність елементів, які так чи інакше впливають на визначення цілей, розподіл ресурсів і формування місця банку на ринку депозитних послуг.

Список використаних джерел

1. Національні заощадження та економічне зростання / Інститут економічного прогнозування; За ред. д.е.н. Б. Є. Кваснюка. — К.: «МП Леся», 2000. — 304 с.
2. *Агапова И. И.* История экономической мысли: Курс лекций. — М.: Ассоциация авторов и издателей «ТАНДЕМ», Изд-во ЭКМОС, 1998. — 248 с.
3. *Блауг М.* Экономическая мысль в ретроспективе: пер. с англ. — 4-е изд. — М.: «Дело Лтд», 1994. — 720 с.
4. *Смит А.* Исследования о природе и причинах богатства народов // Классика экономической мысли: Сочинения. М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. — 371 с.
5. *Мальтус Т. Р.* Дослідження закону народонаселення: пер. з англ. В. Шовкун / Т. Р. Мальтус; — К.: Основи, 1998.
6. *Милль Дж. С.* Основы политической экономии: Пер. с англ. — В 3-х т. — М.: Прогресс, 1980. — Т. 1.
7. *Нугуманова Л. Ф.* Эволюция представлений о сущности сбережений домохозяйств в работах зарубежных экономистов // Экономические науки. — 2010. — № 5 (66). — С. 43—46.
8. *Селигмен Б.* Основные течения современной экономической мысли: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1968. — 598 с.
9. *Маршалл А.* Принципы политической экономии. Пер. с англ. — В 3-х т. — М.: Прогресс, 1983. — Т. 1.
10. *Егорова Н. Е., Смулов А. М.* Предприятия и банки: Взаимодействие, экономический анализ, моделирование: Учеб.-практ. пособие. — М.: Дело, 2002. — 456 с.
11. *Базилевич В. Д., Базилевич К. С., Баластрик Л. О.* Макроекономіка: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. — К.: Знання, 2007. — 703 с.
12. *Ховард К., Эриашвили Н. Д., Никитин А. М.* Экономическая теория: Учебник для вузов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. — 398 с.
13. *Кейнс Дж. М.* Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс. — М.: Прогресс, 1992. — 520 с.
14. *Орлова И. Ю.* Исследование сберегательных и инвестиционных стратегий населения Дж. М. Кейнсом // Вопросы экономических наук. — 2009. — № 3. — С. 29—31.
15. *Базилінська О. Я.* Макроекономіка: Навч. посібник. — К.: Центр навч. літ-ри, 2005. — 442 с.
16. *Чеканський А. Н., Фролова Н. Л.* Микроэкономика. Промежуточный уровень: Учебник. — М.: ИНФРА-М, 2005. — 685 с.

17. Харрод Р. Ф. К теории экономической динамики. / Р. Ф. Харрод. — М.: Экономика, 1997. — Т. 1. — 480 с.
18. Современная экономическая мысль. — М.: Прогресс, 1991. — 780 с.
19. Степура О. С., Еремеев О. С., Пономарьова Т. Ю., Степура М. О. Політична економія: Навч. посібник. — К.: Кондор, 2006. — 408 с.
20. Мэнкью Н. Г. Макроэкономика: Пер.с англ. / Н. Г. Мэнкью. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 736 с.
21. Studies of Income and Wealth // NBER. — 1947. — № 10. — 220 p. — С. 246—266.
22. Friedman M. A theory of the consumption. — Princeton, 1957.
23. Бункина М. К., Семенов В. А. Экономика и психология. На перекрестке наук: Учеб. пособие. — М.: Изд-во «Дело и сервис», 1998. — 400 с.
24. Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5-ти т. Сопред. редкол. Г. Г. Фетисов, А. Г. Худокормов. Т V. В 2 кн. Всемирное признание: Лекции нобелевских лауреатов / Отв. ред. Г. Г. Фетисов. Кн. 1. — М.: Мысль, 2004. — 767 с.
25. Katona G. Psychological Economics. — N.-Y., 1975.
26. Панорама экономической мысли конца XX столетия: В 2-х т. Пер. с англ. / Под ред. Д. Гринзюэя, М. Блини, И. Стюарта: / Под. ред. В. С. Автономова и С. А. Афонцева. — СПб: Экономическая школа, 2002. — Т. 2. VIII + 387 с.
27. Hall R. E. Stochastic Implications of the Life Cycle-Permanent Income Hypothesis: Theory and Evidence // Journal of Political Economy. — 1978. — Vol. 86.
28. Fricke D. Beitrage zur Verhaltensforschung (Arg. G. Schmolders) / D. Fricke. — Berlin: Haft 11, 1969. — 490 p.
29. Ватаманюк О. З. Заощадження в економіці України: макроекономічний аналіз: Монографія / О. З. Ватаманюк. — Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2007. — 536 с.
30. Экономическая энциклопедия / Науч.-ред. совет изд-ва «Экономика»; Ин-т экон. РАН; Гл. ред. Л.И. Абалкин. — М.: ОАО Изд-во «Экономика», 1999. — 1055 с.
31. Лопатников Л. И. Экономико-математический словарь: Словарь современной экономической науки. — 5-е изд., перераб. и доп. — М.: Дело, 2003. — 520 с.
32. Популярная экономическая энциклопедия / Гл. ред. А. Д. Некипелов; Ред. кол.: В.С. Автономов, О.Т. Богомолов, С.П. Глинкина и др. — М.: Большая Российская энциклопедия, 2001. — 367 с.
33. Словник сучасної економіки Макміллана / Пер. з англ. — К.: «АртЕк», 2000. — 640 с.
34. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика: Пер. с англ. со 2-го изд. — М.: Дело, 2001. — 864 с.

35. *Бернар И., Колли Ж.-К.* Толковый экономический и финансовый словарь. Французская, русская, английская, немецкая, испанская терминология: Пер. с фр. — Т. I: — В 2-х т. — М.:Междунар. отношения, 1994. — 784 с.
36. *Аткинсон Э. Б., Стиглиц Дж. Э.* Лекции по экономической теории государственного сектора: Пер. с англ.: Учебник / Под ред. Л.Л. Любимова. — М.: Аспект Пресс, 1995. — 832 с.
37. *Кашин Ю. И.* О мониторинге сберегательного процесса / Ю. И. Кашин // Вопросы экономики. — 2003. — № 6. — С. 100—110.
38. *Кашин Ю. И.* Сбережения населения в СССР / Ю. И. Кашин. — М.: Финансы и статистика, 1979. — 174 с.
39. *Мелехин Ю. В.* Рынок сбережений. Социально-экономические механизмы привлечения сбережений населения в экономику России / Ю. В. Мелехин. — М.: Изд. центр «Акционер», 2002. — 152 с.
40. *Лапаев А. С.* Денежные сбережения населения как экономическая категория / Вестник ОГУ. — 2010. — № 2(108). — С. 84—90.
41. Мікроекономіка і макроекономіка: Підручник / За загальною редакцією С. Будаговської. — К.: «Основи», 2003. — 517 с.
42. *Алексеевко М. Д.* Капітал банку: питання теорії і практики: Монографія. — К.: КНЕУ, 2002. — 276 с.
43. *Кізіма Т. О.* Заощадження домашніх господарств: сутнісно-теоретичні та класифікаційні аспекти / Т. О. Кізіма // Формування ринкових відносин в Україні. — 2010. — № 10 (113). — С. 200—206.
44. Економічна енциклопедія: У 3-х т. / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К.: Вид. центр «Академія», 2000. — Т. 1. — 864 с.
45. *Кузів І. В.* Пріоритетні напрями інвестування заощаджень домашніх господарств в Україні / І.В. Кузів // Формування ринкових відносин в Україні. — 2007. — № 10 (77). — С. 68—72.
46. *Нуримухаметов Р. М.* Формирование институциональной структуры процессов трансформации сбережений в инвестиции / Р.М. Нуримухаметов // Экономические науки. — 2009. — № 8 (57). — С. 109—112.
47. *Палиця С. В., Федоренко М. С.* Вкладення заощаджень населення України в інвестиції / С. В. Палиця, М. С. Федоренко // Інвестиції: практика та досвід. — 2010. — № 23. — С. 28—29.
48. *Батракова А. Г.* Сбережения домашних хозяйств: сущность, группировки и роль в современной экономике / А. Г. Батракова // Деньги и кредит. — 2006. — № 11. — С. 66—72.
49. Экономическое мышление: философские предпосылки: Учеб. пособие / Е. Н. Калмычкова, И. Г. Чаплыгина. — М.: ИНФРА-М, 2005. — 272 с. — (Учебники экономического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова).
50. Аналітична економія: макроекономіка і мікроекономіка: Підручник: у 2-х кн. / С. М. Панчишин, П. І. Островерх, В. Б. Буняк та ін.; за

ред. С. М. Панчишина, П. І. Островерха. — Кн. 1: Вступ до аналітичної економії. Макроекономіка. — К.: Знання, 2009. — 723 с.

51. Доходи і заощадження населення в перехідній економіці України / За ред. С. Панчишина та М. Савлука. — Л.: Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — 406 с.

52. Янель Ю. А., Соломянова К. О. Заощадження домогосподарств України та їх мотивація / Ю. А. Янель, К. О. Соломянова // Економіка, фінанси, право. — 2006. — № 6. — С. 9—13.

53. Петти В., Смит А., Рикардо Д., Кейнс Дж., Фридмен М. Класика економічної думки: Сочинення. — М.: Изд-во «ЭКСМО-Пресс», 2000. — 896 с.

54. Гордіца Т. Основні фактори формування політики банківських заощаджень домогосподарств України: теоретична сутність та особливості / Т. Гордіца // Економічний аналіз. — 2010. — № 5. — С. 236—240.

55. Гроші та кредит: Підручник. — 5-те вид., без змін / М. І. Савлук, А. М. Мороз, І. М. Лазепко та ін.; За заг. ред. М. І. Савлука. — К.: КНЕУ, 2008. — 744 с.

56. Карковська В. Я. Заощадження як джерело інвестиційних ресурсів у національній економіці / В. Я. Карковська // Економічний простір. — 2008. — № 9. — С. 32—39.

57. Леонов В. Соціологічні аспекти мотивації фінансової поведінки населення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 4. — С. 132—145.

58. Студінський В. А. Економічна поведінка в трансформаційній економіці: Курс лекцій. — К.: Видавництво «Фенікс», 2010. — 264 с.

59. Барр Р. Политическая экономия: Пер. с фр. В 2-х т. — М.: Междунар. отношения, 1994. — Т. 1. — 608 с.

60. Петренко Я. В. Чинники ощадної активності домогосподарств у довгостроковому періоді / Я. В. Петренко // Актуальні проблеми економіки. — 2006. — № 12 (66). — С. 45—52.

61. Ватаманюк О. З. Визначники особистих заощаджень в економіці України / О. З. Ватаманюк // Фінанси України. — 2007. — № 1. — С. 75—83.

62. Рисін В. В. Залучення заощаджень населення фінансовими посередниками: Монографія / В. В. Рисін. — Л.: ЛБІ НБУ, 2005. — 213 с.

63. Савлук М. І. Довіра населення як чинник ефективної банківської діяльності. — Вісник НБУ. — 2003. — № 8. — С. 6—12.

64. Стахович Л. В. Основные тенденции и факторы, влияющие на сберегательный процесс и формирование сберегательной политики на государственном уровне / Л. В. Стахович, А. А. Столярова // Финансы и кредит. — 2005. — № 12 (180). — С. 32—38.

65. Чабану К. Г. Финансы домохозяйств в системе национальных счетов / К. Г. Чабану // Вопросы статистики. — 2003. — № 9. — С. 10—21.

66. *Гаршина О.К.* Влияние сберегательного кризиса 2008—2009 годов на сберегательную деятельность украинских домохозяйств / О. К. Гаршина // Актуальні проблеми економіки. — 2010. — № 5 (107). — С. 181—188.
67. *Рощина Я. М.* Финансовое поведение / Средние классы в России: экономические и социальные стратегии / Под ред. Т. Малевой. — М.: Гендальф, 2003. — 485 с.
68. *Стребков Д.* Трансформация сберегательных стратегий населения России // Вопросы экономики. — 2001. — № 10. — С. 96—101.
69. *Гаршина О. К.* Потребительское и сберегательное поведение домохозяйств трансформационной экономики / О. К. Гаршина, С. В. Бурлуцкий; Донбас. гос. машиностроит. акад. — Краматорск: ДГМА, 2010. — 124 с.
70. *Наумік К. Г.* Економічна психологія. Навч. посібник. — Харків: ХНЕУ, 2007. — 276 с.
71. *Турьянская М. М.* Концепция создания целевого финансового инструмента государства со сбережениями и накоплениями населения / М. М. Турьянская // Наукові праці ДонНТУ. Сер.: Економічна. — 2004. — Вип. 75. — С. 102—109.
72. *Фомішина В. М.* Заощадження як суперечливий чинник економічного зростання / В. М. Фомішина // Держава та регіони. Сер.: Економіка та підприємництво. — 2006. — № 5. — С. 305—309.
73. *Петряков С. Р.* Міжнародний досвід у залученні заощаджень населення / С. Р. Петряков // Фінанси України. — 2000. — № 7. — С. 90—115.
74. *Баланда А.* Доходи населення в контексті безпечного розвитку особи та суспільства / А. Баланда // Україна: аспекти праці. — 2006. — № 5. — С. 3—7.
75. Офіційний сайт Державного комітету статистики України: [Електронний ресурс]: Державний комітет статистики України. — Режим доступу до сайту: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
76. *Ільченко Т.* Методологічні підходи до дослідження заощаджень населення / Т. Ільченко // Вісник ТНЕУ. — 2009. — № 2. — С. 56—60.
77. Продуктивність — найважливіша основа зростання реальної заробітної плати // Національна безпека і оборона. — 2010. — № 7 (118). — С. 25—37.
78. Доклад Международной организации труда «Заработная плата в мире в 2010—2011 гг.». Политика в области заработной платы в период кризиса [Электронный ресурс]. — http://www.ilo.org/global/publications/ilo-bookstore/order-online/books/WCMS_150366/lang-es/index.htm.
79. Інтерв'ю директора Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України Лібанової Е. М. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://censor.net.ua/ru/news/view/109800/>.

80. *Павловський А.* Кілька слів про українську зарплату / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://blogs.korrespondent.net/celebrities/blog/pavlovskiy/a79508>.

81. *Гафарова К. Е.* Європейські соціальні стандарти та їх імплементація в Україні / К. Е. Гафарова // Академічний огляд. — 2011. — № 1 (34). — С. 25—31.

82. *Бова А.* Динаміка уявлень населення України про суб'єктивно-нормальний дохід / А. Бова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2009. — № 4. — С. 138—144.

83. *Балтачєєва Н. А.* Вплив економічної кризи на рівень доходів населення України / Н. А. Балтачєєва // Вісник Хмельницького національного університету. — 2010. — № 2. — Т. 3. — С. 129—133.

84. *Шаповал М.* Щоб добре жити, треба працювати / М. Шаповал // Урядовий кур'єр. — 12 січ. 2011 року. Режим доступу до сайту: <http://www.ukurier.gov.ua/uk/articles/>.

85. *Гончаренко Н. Г.* Динаміка доходів і витрат населення — в контексті стабілізації рівня заробітної плати / Н. Г. Гончаренко // Вісник економіки транспорту і управління. — 2009. — № 28. — С. 225—228.

86. Програма економічних реформ в Україні на 2010—2014 роки. Офіційний сайт Державного комітету статистики України: [Електронний ресурс]: Державний комітет статистики України. — Режим доступу до сайту: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

87. *Балакірева О. М., Черненко С. М.* Нерівномірність доходів населення України як соціально-економічна проблема / О. М. Балакірева, С. М. Черненко // Український соціум. — 2009. — № 3. — С. 49—64.

88. *Пищуліна О. М.* Диференціація населення за рівнем доходу та ефективність інституційної організації механізмів його перерозподілу в Україні / О. М. Пищуліна // Стратегічні пріоритети. — 2007. — № 2 (3). — С. 93—102.

89. *Волинський Г.* Про соціальну диференціацію населення / Г. Волинський // Економіка України. — 2008. — № 2. — С. 79—84.

90. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: Національна доповідь / За заг. ред. В. М. Гейця [та ін.] — К.: НВЦ НБУВ, 2009. — 687 с.

91. Світовий банк. Індикатори світового розвитку. Режим доступу до сайту: <http://devdata.worldbank.org/wdi2006/contents/index2.htm>.

92. Межа бідності в Україні та Європі. Режим доступу до сайту: <http://zet.in.ua/state/socium/mezha-bidnosti-v-ukra%D1%97ni-ta-yevropi/>

93. Про результати аналізу виконання комплексної програми забезпечення реалізації стратегії подолання бідності. — К.: Рахункова палата України, 2011. — 33 с.

94. *Семенов В. В.* Економіко-статистичні моделі та методи дослідження соціальних процесів: нерівність, бідність, поляризація: Моно-

графія: В 2-х т. / НАН України. Інститут демографії та соціальних досліджень. — К.: РВВ ПУСКУ, 2008. — Т. 2. Бідність та поляризація. — 2008. — 270 с.

95. Соціальна прірва в Україні поглиблюється. Режим доступу до сайту: http://www.newsru.ua/finance/06may2008/v_9_raz.html.

96. *Свердан М. М., Славкова А. А.* Механізм формування заощаджень населення: фіскальні чинники стимулювання / М. М. Свердан, А. А. Славкова // *Бізнесінформ*. — 2009. — № 4 (2). — С. 27—31.

97. Економічний антирекорд: шість місяців ціною п'ятирічки. Офіційний сайт Рахункової палати України / Режим доступу до сайту: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/1522055>.

98. *Давиденко Б.* Тенева економіка — спасення для рядових українців / Б. Давиденко // *Дело*. — 7 дек. 2009 г. — С. 3.

99. *Михайленко М.* «Тень» в мире и в Украине: одна страна — две экономики? / М. Михайленко // *Еженедельник*. — 2000. — 21—27 сент. 2007 г. — № 38 (382).

100. Витрати на харчування у країнах світу / Перша рейтингова система. — Режим доступу: <http://www.rate1.com.ua/ua/ua/suspilstvo/riven-zhittja/1506/>.

101. *Рамзес В. Б.* Личное потребление в Японии / В. Б. Рамзес. — М.: Наука, 1985. — 288 с.

102. *Вовчак О. Д.* Вклади населення як важливе зовнішнє джерело фінансування банківської інвестиційної діяльності в Україні / О. Д. Вовчак // *Зб. наук.-техн. праць Нац. лісотехнічного ун-ту України «Науковий вісник»*. — 2007. — № 17.5. — С. 138—143.

103. *Смірнов О. Ю.* Заощадження населення в контексті антикризової політики / О. Ю. Смірнов // *Наукові праці*. — 2010. — Т. 126. Вип. 113. — С. 11—19.

104. Річні звіти Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України за 2006—2008 роки // [Електронний ресурс] / Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України. — Режим доступу: <http://www.dfp.gov.ua/742.html>

105. *Співак Л., Каракулова І.* Функціонування та взаємодія банків і небанківських фінансових інститутів в Україні / Л. Співак, І. Каракулова // *Вісник НБУ*. — 2006. — № 7. — С. 46—48.

106. *Петрушина Т. О.* Социально-экономическое поведение населения Украины в условиях институциональных перемен. — К.: Інститут соціології НАН України, 2008. — 544 с.

107. *Мироненко В.* Отловить наличность / В. Мироненко // *Инвест-газета*. — 2009. — № 16—22. — С. 40—43.

108. *Саяпова А. Р., Богданов В. Ю.* Структура и динамика сбережений населения региона / А. Р. Саяпова, В. Ю. Богданов // *Проблемы прогнозирования*. — 2000. — № 3. — С. 61—72.

109. *Щукін Л.* Інформаційні загрози для банківської системи: уроки українського антикризового PR / Л. Щукін // Вісник Національного банку України. — 2009. — № 1. — С. 24—26.
110. Фінансова грамотність та обізнаність в Україні: факти та висновки. [Електронний ресурс]. — Режим доступу до сайту: http://www.finrep.kiev.ua/download/p_finrep_finlit_6dec2010_ua.pdf
111. *Гринько О., Хохлов В.* Прогнозування ресурсів банківських установ / О. Гринько, В. Хохлов // Вісник НБУ. — 2008. — № 8. — С. 30—37.
112. Банковское дело: стратегическое руководство / Норман Бакстер, Томас Бэррелл, Гири Вэйнс и др. — 2-е изд.; Под ред. В. В. Платонова, М. Дж. Хиггинса. — М.: АО «Консалтбанкир», 2001. — 430 с.
113. *Козьменко С. М.* Стратегічний менеджмент банку : Навч. посіб. / С. М. Козьменко, Ф. І. Шпиг, І. В. Волошко. — Суми: ВТД «Університетська книга», 2003. — 734 [2] с. — (Сер.: Майстер-клас).
114. *Гиляровская Л. Т.* Комплексный анализ финансово-экономических результатов деятельности банка и его филиалов / Л. Т. Гиляровская, С. Н. Паневина. — СПб: Питер, 2003. — 240 с.
115. Вплив торгівельної політики на людський розвиток. ПРООН 2011. — 132 с. [Електронний ресурс] — Режим доступу до сайту: http://www.unecsc.org/fileadmin/DAM/trade/ct/ct_2011/Aft_Ukraine_download/p_U.pdf.
116. Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс]: Національний банк України. — Режим доступу до сайту:// <http://www.bank.gov.ua>.
117. Політичний і фінансово-економічний словник: Понад 3000 термінів, понять, імен / О. Сліпущко. — К.: «Криниця», 1999. — 390 с.
118. *Кураков Л. П., Кураков В. Л.* Словарь-справочник по экономике. — 2-е изд., доп. и перераб. — М.: Гелиос АРВ, 1999. — 464 с.
119. *Заруба О. Д.* Ресурсне забезпечення банку: розробка моделі / О. Д. Заруба // Вісник НБУ. — 2001. — № 6. — С. 19—21.
120. Банківські операції: Підручник. — 3-ге вид., перероб. і доп. / А. М. Мороз, М. І. Савлук, М. Ф. Пуховкіна та ін; За заг. ред. А. М. Мороза. — К.: КНЕУ, 2008. — 608 с.
121. Банковское дело: Учебник. — 2-е изд. / Под ред. проф. В. И. Колесникова, Л. П. Кроливецкой. — М.: Финансы и статистика, 1996. — 480 с.
122. *Панова Г. С.* Кредитная политика коммерческого банка. — М.: ИКС «ДИС», 1997. — 464 с.
123. *Васюренко О.* Ресурсний потенціал комерційного банку / О. Васюренко, І. Федосик // Банківська справа. — 2002. — № 1. — С. 58—64.
124. Банковское дело: Учебник / Под. ред. Г. Г. Коробовой. — М.: Юристь, 2002. — 751 с.

125. Новий тлумачний словник української мови. — К.: Вид-во «Аконіт». — Т. 2. — 1999. — 912 с.

126. *Малиш Н. А.* Моделювання економічних процесів ринкової економіки. — К.: МАУП, 2004. — 120 с.

127. Положення про порядок здійснення банками України вкладних (деPOSITНИХ) операцій з юридичними і фізичними особами; затверджене Постановою Правління Національного банку України від 03.12.2003 р. № 516 [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України» Верховної Ради України. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main/cgi?nreg=z1256-03&p=1193916631094442>.

128. *Воробйова О. І.* Банківська система країни та її вплив на реальний сектор економіки: Монографія. — Сімферополь: Вид-во «Доля», 2008. — 200 с.

129. Аналітичний огляд УНІА за 2009 рік «Житлове іпотечне кредитування в Україні» // <http://www.unia.com.ua>.

130. *Паливода К., Гайдуцький П.* Міраж кризи на ринку житла / К. Паливода, П. Гайдуцький // Економіст. — 2008. — № 5. — С. 14—15.

131. *Ходовий П.* Автопоглиначі / П. Ходовий // Бізнес. — 24—30 лист. 2007. — № 45 (674) // <http://www.dt.ua>.

132. *Звіт С. Муді.* Іпотечна криза в Україні // Режим доступу: <http://www.unia.com.ua>.

133. *Вахненко Т.* Кредитний бум в Україні в системі координат світових фінансів / Т. Вахненко // Економіст. — 2008. — № 5. — С. 34—37.

134. *Галицька Ю.* Оптимізація роботи банків із залучення депозитів населення в умовах фінансової кризи / Ю. Галицька // Банківська справа. — 2009. — № 6. — С. 85—91.

135. *Фалюта А.* Удосконалення системи управління ліквідністю банків в Україні / А. Фалюта // Формування ринкової економіки в Україні. — 2009. — № 19. — С. 471—476.

136. *Щербакова Г. Н.* Анализ и оценка банковской деятельности (на основе отчетности, составляемой по российским и международным стандартам) / Галина Щербакова. — М.: Вершина, 2007. — 464 с.

137. Постанова Національного банку України від 11 жовтня 2008 року № 319 «Про додаткові заходи щодо діяльності банків».

138. Постанова Правління Національного банку України «Про окремі питання діяльності банків» від 4 грудня 2008 року № 413.

139. *Леонов В.* Криза довіри, або чому потрібна рекапіталізація / В. Леонов // Дзеркало тижня. — 2009. — № 13. — 13 квітня. — С. 5.

140. *Дзюблук О.* Оптимізація формування ресурсної бази комерційних банків / О. Дзюблук // Банківська справа. — 2008. — № 5. — С. 38—46.

141. *Афанасьєва О. Б.* Особливості антикризового управління в банках України / О. Б. Афанасьєва // ДВНЗ «Українська академія банківської справи НБУ». — Режим доступу: <http://www.dspace.uabs.edu.ua>.

142. *Михайленко Д. Г.* Визначення сучасних тенденцій формування структури фінансових ресурсів банків в Україні / Д. Г. Михайленко // Вісник СумДУ. Сер.: Економіка. — 2008. — № 2. — Т. 2. — С. 170—177.

143. Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України «Щодо розвитку науково-технічного потенціалу промислового сектора України // <http://www.niss.gov.ua/articles/677/>.

144. Постанова Кабінету Міністрів України № 389 від 2 лютого 2011 р. «Про затвердження програми розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні» // <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/389-2011-%D0%BF>.

145. *Глуценко С. В.* Регулювання кредитних ринків в умовах кризових явищ: європейська та українська практика / С. В. Глуценко // Наукові записки. — 2009. — Т. 94. — Економічні науки. — С. 18—22.

146. *Гриньков Д.* Ликвидно, не судьба / Д. Гриньков // Бизнес. — 28 верес. — 2011. — № 9. — С. 31—32.

147. *Береславська О.* Курсова політика в Україні: тенденції та перспективи / О. Береславська // Вісник НБУ. — 2011. — № 2. — С. 10—13.

148. *Дробязко А.* Якою банківська система України виходить із кризи 2008—2009 років? / А. Дробязко // Вісник НБУ. — 2011. — № 2. — С. 5—9.

149. *Кодацький В.* Організація діяльності банківських установ в умовах ринку / В. Кодацький // Банківська справа. — 2007. — № 1. — С. 85—92.

150. *Корнилюк Р.* Банківська система України під впливом іноземних фінансових інститутів: геополітичний контекст / Р. Корнилюк // Світ фінансів. — 2009. — № 3 (20). — С. 74—79.

151. *Бондаренко А. Ф., Дубовик С. В.* Антикризовий маркетинг як складова стратегічного управління банком / А. Ф. Бондаренко, С. В. Дубовик // Вісник Української академії банківської справи. — Суми: УАБС НБУ, 2010. — С. 73—79.

152. *Казарезов А. Я., Матвієнко С. В.* Модель формування фінансової стратегії комерційного банку / А. Я. Казарезов, С. В. Матвієнко // Наукові праці: Наук.-метод. журн. — Т. 133. — Вип. 120. Економіка. — Николаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. — С. 66—71.

153. Офіційний сайт ПАТ «Приватбанк» [Електронний ресурс]: Режим доступу до сайту:// <http://www.privatbank.ua>.

154. Офіційний сайт ПАТ «ВТБ банк» [Електронний ресурс]: Режим доступу до сайту:// <http://www.vtb.com.ua>.

155. Офіційний сайт ПАТ «Державний експортно-імпорتنний банк України» [Електронний ресурс]: Режим доступу до сайту:// <http://www.eximb.com.ua/ukr>.

156. *Гринько О., Хохлов В.* Прогнозування ресурсів банківських установ / О. Гринько, В. Хохлов // Вісник НБУ. — 2008. — № 8. — С. 30—35.

157. *Хохлов В.* Факторно-кореляційний аналіз депозитів домашніх господарств у кризовий період / В. Хохлов // Вісник НБУ. — 2011. — № 7. — С. 33—37.

158. Теорія статистики: Навч. посібник. 2-ге вид., стереотип. / П. Г. Вашків, П. І. Пастер, В. П. Сторожук, Є. І. Ткач. — К.: Либідь, 2004. — 320 с.

159. *Чуб О. О.* Банки в глобальній економіці: Монографія / О. О. Чуб. — К.: КНЕУ, 2009. — 340 с.

160. Ресурси та моделі глобального економічного розвитку: Монографія/ За заг. ред. д.е.н., професорів Д. Г. Лук'яненко та А. М. Поручника. — К.: КНЕУ, 2011. — 703 с.

161. *Огієнко В.* Асоціація ефективно захищає інтереси вкладників / В. А. Огієнко // Вісник НБУ. — 2010. — № 6. — С. 62—63.

162. Закон України «Про Фонд гарантування вкладів фізичних осіб» від 20 вересня 2001 року № 2740-III/ www.rada.gov.ua.

163. Директива 94/19/ЄС Європейського Парламенту і Ради «Щодо схем гарантування депозитів» від 30 травня 1994 року.

164. *Цебак І.* Нова система гарантування вкладів (депозитів) фізичних осіб. Режим доступу: <http://juryst.lviv.ua/articles/category/3/message/75/>.

165. Офіційний сайт Фонду гарантування вкладів фізичних осіб: [Електронний ресурс]: Фонд гарантування вкладів фізичних осіб. — Режим доступу до сайту: <http://www.fg.org.ua/>.

166. *Набок Р., Черкашина К.* Обґрунтування підходів до функціонування системи страхування депозитів та її вплив на банківський сектор України / Р. Набок, К. Черкашина// Вісник НБУ. — 2010. — № 7. — С. 36—39.

167. *Ищенко О.* Перспективи розвитку вітчизняної системи страхування депозитів у світлі євроінтеграції / О. Ищенко // Вісник НБУ. — 2008. — № 5. — С. 52—58.

168. Закон України «Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 31.10.2008 р. № 639-VI.

169. Рішення адміністративної ради Фонду гарантування вкладів фізичних осіб від 17 листопада 2010 року № 2 «Про збереження розміру відшкодування коштів за вкладами, включаючи відсотки, за рахунок коштів Фонду гарантування вкладів фізичних осіб».

170. *Ищенко О.* Чи захищений сьогодні український вкладник? / *О. Ищенко // Вісник НБУ.* — 2008. — № 10. — С. 44—50.
171. Переваги та недоліки фонду гарантування вкладів фізичних осіб. Режим доступу: http://www.rusnauka.com/35_OINBG_2010/Economics/76100.doc.htm.
172. *Алексеев І.* Хранитель гарантий // *Експерт.* — 31 января 2012 г. — № 3 (289). <http://www.expert.ua/articles/9/0/8443/>.
173. Реформа системи гарантування вкладів: чого очікувати ринку та вкладникам (інформаційно-аналітичні матеріали) // <http://lfr.org.ua/ru/analytics/435-2012-04-06-05-01-48.html>.
174. *Янчук І. В.* Фонд гарантування вкладів фізичних осіб: за і проти. / *І. В. Янчук* // [Електронний ресурс]. — Режим доступу до сайту: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/PSPE/2010_3/Ynchuk_310.htm.
175. *Румянцева С.* Гарантування вкладів фізичних осіб / *С. Румянцева* // [Електронний ресурс] // *Цінні папери України.* — 2012. — № 39 (736). Режим доступу: http://www.securities.org.ua/securities_paper/review.php?id=736&pub=5897.
176. *Алексеев А.* Фонд уповноважать виводити... Реформи у фінансовому секторі передбачають розширення функцій Фонду гарантування вкладів фізосіб. Чи буде від цього користь вкладникам? / *А. Алексеев* // [Електронний ресурс] // *Дзеркало тижня.* — 2010. — 11—17 грудня 2010 р. — № 46 (826). Режим доступу: <http://www.dt.ua/2000/2040/70993/>
177. *Михайловська І. М., Безвух С. В.* Сучасний стан та перспективи забезпечення захисту вкладів фізичних та юридичних осіб в Україні / *С. В. Безвух, І. М. Михайловська* // *Збір. наук. праць Нац. ун-ту держ. подат. служби України.* — 2009. — № 2. — С. 229—236.
178. *Аржевітін С.* Чому і як слід реформувати систему гарантування вкладів / *С. Аржевітін* // *Вісник НБУ.* — 2010. — № 11. — С. 3—7.
179. Банки заплатять за відсотки з вкладів [Електронний ресурс] // *Фінанси України.* Режим доступу: <http://www.dt.ua/2000/2040/54303/>.
180. Банки заплатять за відсотки із вкладів [Електронний ресурс] // *Фінанси України.* Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/~2/0/all/2010/06/01/198866j>.
181. *Галінецька Ю.* Оптимізація роботи банків із залучення депозитів населення в умовах фінансової кризи / *Ю. Галінецька* // *Банківська справа.* — 2009. — № 6. — С. 85—91.
182. *Мамонтов А.* Храните деньги в банках / *А. Мамонтов* // *Банковская практика.* — 2008. — № 5. — С. 48—52.
183. *Дребот Н. П., Галько О. Р.* Стратегія банківської установи на ринку депозитних послуг / *Н. П. Дребот, О. Р. Галько* // *Регіональна економіка.* — 2008. — № 4. — С. 125—129.

184. Криклій А. С. Політика банків у сфері маркетингу / А. С. Криклій // Економіка та держава. — 2008. — № 9. — С. 10—13.
185. Берегуля О. Планування розвитку банку з урахуванням конкурентного середовища / О. Берегуля // Вісник НБУ. — 2011. — № 2. — С. 40—43.
186. Кузнєцова Л. В., Жердецька Л. В. Ціноутворення в банківській справі: Підручник. — Одеса: Видавництво «Атлант», 2008. — 320 с.
187. Вовчак О. Д., Халло В. Ф. Види і класифікація банківської конкуренції / О. Д. Вовчак, В. Ф. Халло // Фінанси України. — 2008. — № 12. — С. 89—96.
188. Примостка Л. О. Фінансовий менеджмент у банку: Підручник. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К.: КНЕУ, 2004. — 468 с.
189. Банківський менеджмент: Підручник / За ред. О. А. Кириченка, В. І. Міщенко. — К.: Знання, 2005. — 831 с.
190. Заруба Ю. Складові цінової політики банку / Ю. Заруба // Вісник НБУ. — 2002. — № 3. — С. 34—38.
191. Процеси ціноутворення у фінансовій діяльності банку / За ред. Л. В. Кузнєцової. — Одеса: Вид-во «Атлант», 2008. — 372 с.
192. Кириленко В. Б. Організація обліку, контролю та аналізу депозитних операцій банку: Монографія. — К.: КНЕУ, 2008. — 264 с.
193. Щербакова Г. Н. Анализ и оценка банковской деятельности (на основе отчетности, составляемой по российским и международным стандартам) / Г. Щербакова. — М.: Вершина, 2007. — 464 с.
194. Нікітін А. В., Бортніков Г. П., Федорченко А. В. Маркетинг у банку: Навч. посібник / За ред. А. В. Нікітіна. — К.: КНЕУ, 2006. — 432 с.
195. Голуб В. М. Місце депозитів населення в ресурсній базі комерційних банків / В. М. Голуб // Роль грошових заощаджень населення в розбудові економіки України: Матеріали наук.-практ. конференції 19.02.2002 р./ Наук. ред. А. М. Мороз. — К.: КНЕУ, 2002. — С. 116—127.
196. Роуз Питер С. Банковский менеджмент: Пер. с англ. со 2-го изд. — М.: «Дело Лтд», 1995. — 768 с.
197. Лакосник Е. Ловись, рыбка, большая и маленькая / Е. Лакосник // Банковская практика. — 2008. — № 2. — С. 64—69.
198. Зайцев О. Свежие инновации для роста депозитов / О. Зайцев // Банковская практика за рубежом. — 2008. — № 12. — С. 68—75.
199. Интернет-банкинг в развитых странах. Режим доступа: <http://gerasimenja.jimdo.com>.

Додатки

Додаток А

Таблиця А.1

ВІДСОТОК БІДНИХ ЛЮДЕЙ У ЄВРОПІ, %* [92]

В ЄС бідними вважаються люди, дохід яких становить менше 60 % від середнього показника в країні, при цьому враховуються також усі соціальні виплати

Ісландія	10
Норвегія	11
Швеція	12
Ірландія	16
Данія	12
Литва	20
Латвія	26
Росія	70
Нідерланди	11
Німеччина	15
Польща	17
Бельгія	15
Чехія	9
Словаччина	11
Україна	78
Румунія	23
Болгарія	21
Португалія	18
Іспанія	20
Греція	20
Кіпр	16

*За даними ООН, Європейської соціологічної служби «Єврбарометр», 2010 р.

Додаток Б

Таблиця Б.1

**ДИНАМІКА ОБСЯГІВ ДЕПОЗИТІВ ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ
ЗА ПЕРІОД З 1991 ПО 2011 РР., млн грн**

Період, роки	Усього				У тому числі								
	депозиції домашніх господарств, млн грн		темп приросту, %		на вимогу				строкові				
	в національній валюті	в іноземній валюті	У національній валюті	У іноземній валюті	депозиції домашніх господарств, млн грн		темп приросту, %		депозиції домашніх господарств, млн грн		темп приросту, %		
					У національній валюті	У іноземній валюті	У національній валюті	У іноземній валюті	У національній валюті	У іноземній валюті	У національній валюті	У іноземній валюті	
1991	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
1992	3	—	200	—	2	—	100	—	1	—	—	—	—
1993	30	—	900	—	16	—	700	—	14	—	1300	—	—
1994	214	—	613,33	—	96	—	500	—	118	—	742,86	—	—
1995	504	111	135,51	—	256	49	166,67	—	248	62	110,17	—	—
1996	955	276	89,48	148,65	393	91	53,52	85,71	562	185	126,61	198,39	—
1997	1620	685	69,63	148,19	585	166	48,85	82,42	1035	519	84,16	180,54	—

1998	1853	1265	14,38	84,67	610	253	4,27	52,41	1243	1012	20,10	94,99
1999	2204	2115	18,94	67,19	780	507	27,87	100,40	1423	1608	14,48	58,89
2000	3481	3299	57,94	55,98	1259	860	61,41	69,63	2222	2439	56,15	51,68
2001	6566	4772	88,62	44,65	2107	1055	67,36	22,67	4458	3717	100,63	52,40
2002	11 601	7701	76,68	61,38	3526	1475	67,35	39,81	8076	6226	81,16	67,50
2003	18 875	13 521	62,70	75,57	5220	1972	48,04	33,69	13 655	11 549	69,08	85,50
2004	22 116	19 495	17,17	44,18	6000	1911	14,94	-3,09	16 115	17 584	18,02	52,26
2005	43 688	31 090	97,54	59,48	15 424	3236	157,07	69,34	28 264	27 854	75,39	58,41
2006	59 889	48 970	37,08	57,51	20 360	5580	32,00	72,44	39 529	43 391	39,86	55,78
2007	102 379	64 860	70,95	32,45	31 795	8328	56,16	49,25	70 583	56 532	78,56	30,29
2008	110 016	107 844	7,46	66,27	27971	12607	-12,03	51,38	82 045	95 237	16,24	68,47
2009	101 081	113 016	-8,12	4,80	35 325	21 939	26,29	74,02	65 756	91 078	-19,85	-4,37
2010	142 924	132 169	41,40	4,79	45 045	21119	27,52	-3,74	97 879	111 050	48,85	21,93
2011	160 530	149 860	12,32	13,39	48 090	22831	6,96	8,11	112440	127 029	14,88	14,39

Додаток В

Таблиця В.1

КОНЦЕНТРАЦІЯ ДЕПОЗИТІВ СИСТЕМИ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ УКРАЇНИ СТАНОМ НА 01.07.2012

№ п/п	Назва банку	Зобов'язання, Сб_all	Зобов'язання, Сб_21	Вклади фізичних осіб, Сd_all	Вклади фізичних осіб, Сd_21	Строкові вклади фізичних осіб, Сst_all	Строкові вклади фізичних осіб, Сst_21
Група І							
1.	ПРИВАТБАНК	0,1536	0,2197	0,2284	0,3048	0,2412	0,3280
2.	ОЩАДБАНК	0,0712	0,1018	0,0846	0,1129	0,0686	0,0932
3.	РАЙФФАЙЗЕН БАНК АВАЛЬ	0,0437	0,0625	0,0459	0,0613	0,0345	0,0470
	Усього по першій трійці	0,2685	0,3840	0,3589	0,4790	0,3443	0,4682
4.	УКРЕКСІМ- БАНК	0,0615	0,0879	0,0414	0,0552	0,0473	0,0643
5.	УКРСИББАНК	0,0277	0,0396	0,0331	0,0441	0,0219	0,0297
6.	УКРСОЦБАНК	0,0357	0,0510	0,0321	0,0429	0,0299	0,0406
7.	ДЕЛЬТА БАНК	0,0278	0,0397	0,0302	0,0403	0,0330	0,0449
	Усього по першій сімці	0,4212	0,6022	0,4957	0,6615	0,4764	0,6477

8.	ПЕРШИЙ УКР. МІЖНА- РОДНИЙ БАНК	0,0291	0,0416	0,0278	0,0371	0,0253	0,0344
9.	ПРОМІНВЕСТ- БАНК	0,0382	0,0546	0,0248	0,0331	0,0235	0,0320
10.	"ФІНАНСИ ТА КРЕДИТ"	0,0217	0,0310	0,0238	0,0318	0,0284	0,0387
11.	БРОК- БІЗНЕСБАНК	0,0202	0,0289	0,0236	0,0316	0,0249	0,0339
12.	АЛЬФА-БАНК	0,0253	0,0362	0,0221	0,0296	0,0247	0,0336
13.	СБЕРБАНК РОСІЇ	0,0185	0,0264	0,0180	0,0240	0,0195	0,0265
14.	ВЕЙБІ БАНК	0,0130	0,0185	0,0170	0,0227	0,0173	0,0236
15.	ВТБ БАНК	0,0369	0,0527	0,0163	0,0218	0,0169	0,0230
16.	ОТП БАНК	0,0193	0,0276	0,0160	0,0213	0,0117	0,0160
17.	КРЕДИТПРОМ БАНК	0,0111	0,0159	0,0156	0,0208	0,0179	0,0244
18.	УКРГАЗБАНК	0,0191	0,0273	0,0140	0,0187	0,0128	0,0174
19.	БАНК ФОРУМ	0,0083	0,0119	0,0122	0,0163	0,0133	0,0181
20.	"ПІВДЕННИЙ"	0,0092	0,0131	0,0118	0,0157	0,0111	0,0151
21.	БАНК КРЕДИТ ДНІПРО	0,0085	0,0121	0,0106	0,0141	0,0116	0,0157

Закінчення табл. В.1

№ п/п	Назва банку	Зобов'язання, Сб_all	Зобов'язання, Сб_21	Вклади фізичних осіб, Cd_all	Вклади фізичних осіб, Cd_21	Строкові вклади фізичних осіб, Cst_all	Строкові вклади фізичних осіб, Cst_21
А	Б	В	Г	Д	Є	Е	Ж
	Усього по I групі	0,6711	—	—	—	—	—
	Усього по групі I (17 банків)	0,6711	0,9596	0,6821	0,9205	0,6721	0,9138
	Усього по перших двадцяти одному	0,6996	1,0000	0,7493	1,0000	0,7353	1,0000
	Усього в групі II (19 банків)	0,1434	—	0,1289	—	0,1324	—
	Усього в групах I та II	0,8145	—	0,8110	—	0,8045	—
	Усього в групі III (22 банки)	0,0798	—	0,0796	—	0,0863	—
	Усього в групах I, II, III (перші 55 банків)	0,8943	—	0,8906	—	0,8908	—
	Усього в групі IV (118 банків)	0,1057	—	0,1019	—	0,1093	—
	Усього в 176 банках	1,0000	—	1,0000	—	1,0000	—

Закінчення дод. Г

Доходи ном.	Доходи реалні	Витрати	Середньомісячна з/п	ВВП	РТО	ІСП	ІПВ	М0	Депозити та допомог. дарств.	Кредити резидентам	Кред. рез. нац. вал.	Відсоткова ставка за деп.	М0-РТО	М0-РТО	Ден/кред	Ден/(М0-РТО)	темп. приросту заощ./темп. приросту доходів	Заощадження/доходи
	0,4943(0,4136)	0,420	-0,401	0,4242(0,4075)	0,2068	-0,511	0,4588	0,1567	1									
Кредити резидентам	0,6853(0,6470)	0,6048	-0,226	0,397	0,4800(0,3213)	0,0751	0,4450	0,5013	0,5710	1								
Кред. рез., нац. вал.	-0,32	-0,28	0,0058	-0,329	-0,152	0,0781	-0,009	-0,277	-0,011	-0,350	1							
Відсоткова ставка за деп.	-0,295	-0,230	0,1027	-0,131	-0,46	-0,04	0,1185	0,2426	-0,259	-0,050	-0,15	-0,109	1					
М0-РТО	-0,730	-0,60	-0,63	0,5362	-0,360	-0,908	-0,012	-0,046	-0,651	-0,447	-0,529	0,2150	0,5420	1				
М0 / РТО	-0,974	-0,921	-0,82	0,5646	-0,246	-0,612	-0,011	0,0115	-0,519	-0,333	-0,400	0,654	0,3322	0,7527	1			
Деп / кред	0,3964(0,3545)	0,272	-0,09	0,1564(0,5124)	0,1128	-0,10	-0,140	0,6426	0,1215	0,3375	0,0843	-0,90	-0,514	-0,401	1			
Деп / (М0-РТО)																		
Темп приросту заощаджень / темп приросту доходів	0,1615(0,2555)	0,1729	-0,004	0,0313	-0,120	0,0821	-0,421	-0,228	0,1971	0,2737	0,0223	0,0797	-0,131	0,1192	-0,120	0,1938	1	
Заощадження/доходи	0,0195(0,0570)	-0,341	-0,292	0,0122	0,066	-0,107	-0,410	0,0545	0,2630	0,1515	0,049	0,2312	-0,085	-0,079	-0,051	0,18400	0,0887	1

Наукове видання

**ПРИМОСТКА Людмила Олександрівна,
ШЕВАЛДІНА Валентина Геннадіївна**

ЗАОЩАДЖЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ФОРМУВАННЯ ТА ЗАЛУЧЕННЯ В БАНКИ

Монографія

Редактор *Н. Підлужна*
Художник обкладинки *Т. Зябліцева*
Коректор *Л. Кучеренко*
Верстка *М. Матвійчук*

Підп. до друку 17.04.14. Формат 60×84/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 13,95.
Обл.-вид. арк. 15,98. Наклад 300 пр. Зам. 12-4506.

Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)

Тел./факс (044) 537-61-41; тел. (044) 537-61-44

E-mail: publish@kneu.kiev.ua

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток